

Kers-Ränk-Vana

GUSTAV RÄNK

VANA EESTI

RAHVAS JA KULTUUR

WESTENBERG

KIRJASTUS EESTI RAAMAT STOCKHOLM

*Esiküsimine Eesti Vabariigi
lõpetajale
Ee*

VANA EESTI

RAHVAS JA KULTUUR

GUSTAV RÄNK

VANA EESTI

RAHVAS JA KULTUUR

KIRJASTUS EESTI RAAMAT STOCKHOLM

Eessõna

OMA ISA MÄLESTUSEKS.

Aastal 1935 ilmus nende ridade kirjutajalt Eesti Kirjanduse Seltsi Elava Teaduse sarjas väike kokkuvõtlik ülevaade pealkirjaga „Vana-Eesti rahvakultuur”. Möödunud aastate jooksul on tehtud eesti rahvakultuuri uurimise alal märgatavaid edusamme, kogutud uut ainet ja avaldatud eri uurimusi, mis võimaldavad tänapäeval mitmeski küsimuses kindlamat seisukohavõttu, kuid sunnivad ka mõningaid seniseid vaateid ümber hindama. Need asjaolud on muidugi oma mõju avaldanud ka käesoleva teose koostamisele. Kuid peale selle on teost eelmisega võrreldes täiendatud mõne hoopis uue peatükiga ja ainekäsitusel on jälgitud enam kultuurajaloolist joont. Kõikide nende muudatuste tõttu on teos oma sisult ja uurimisesuunalt seevõrra muutunud, et ei saa enam rääkida mingist „Vana-Eesti rahvakultuuri” uuendatud väljaandest, vaid koguni uuest teosest. Kuna käesolevas töös ei räägita ainult kultuurinähtest, vaid ka rahvast kui kultuuri loojast ja kandjast, siis on ka pealkiri sellele vastavalt muudetud.

Tööd lõpetades tuletab autor tänuga meelde neid, kes teda teose koostamisel ja viimistlemisel on abivalmilt aidanud. Nii on dotsent Kustaa Vilku

PRINTED IN SWEDEN

Polygraf Sthlm 1949

Helsingist saatnud lahkesti andmeid soome muinasaegsete kalapüüjate ja professor Julius Mägiste Lundist mõningate eesti viljamõõtude kohta. Magister Helmuth Hagar on autori soovil käsikirja läbi lugenud ja teinud rea tööle kasulikke märkusi. Toimetuse ülesandel on käsikirja keeleliselt parandanud magister Hella Rajasaar ja illustratsioonide eest hoolitsenud kunstnik Georg Westenberg.

Kui autor selle teose ilmumisega saaks ühendada mingit soovi, siis ei midagi enam, kui et lugeja sellest leiaks vähestki tõendust Jakob Hurda sõnadele: „Eestlased ei ole mitte kärbsed, kes täna sünnivad ja homme surevad, vaid üks vana ja visa rahvasugu, kes ammu juba maailmas on elanud ja ka pärast meid veel kaua kestma saab”.

Frösunda, 12. oktoobril 1948.

G. R.

Eestlaste algupära ja ajalooline ümbrus

Oma algupäralt kuuluvad eestlased laialdasse, kuid mitte suurde soome-ugri perre, kus nad ühes liivlaste, vadjalaste, soomlaste, karjalaste ja vepslastega moodustavad ühise, nn. läänemere-soomlaste rühma. Selle rahvastepere teised liikmed, kes keelesuguluse või maa-alalise kokkukuuluvuse põhjal moodustavad omakorda rühmitusi, on läänemere-soomlastest eraldatud pikkade vahemaadega ja asuvad kõik peale ungarlaste laiali paisatuna idapoolisel Euroopa-Venemaal ja Loode-Siberis. Nendest on keele poolest meile kõige lähemad nn. volga rahvad — mordvalased ja tšeremissid —, neile järgnevad nn. permi rahvad — votjakid ja sürjanid ning lõpuks obi-ugri rahvad — ostjakid ja vogulid —, kes asuvad Põhja-Uurali taga Loode-Siberis Obi ja selle harujõgede ümbruses. Viimaks nimetatud rahvaste keeled moodustavad koos ungari keelega soome-ugri keelkonnas nn. ugri haru, mis mitte üksnes maa-alaliselt, vaid ka sisuliselt seisab läänemere-soome keeltest kõige kaugemal. Ka lapi keel kuulub soome-ugri keelte hulka ja on kõige lähemalt sugulane läänemere-soome keeltega, kuid tõuliselt ja kultuuriliselt on laplased meist selleks siiski liiga erinevad, et neid võiks lugeda meie sugurahvaste hulka kuuluvaks.

Selle rahva algupära ja põlvenemine on tänapäevani jäänud lõplikult selgitamata, kuid on kindel, et nad on pidanud pikka aega asuma läänemere-soomlaste lähemas naabruses, kellelt nad ka oma keele on omandanud. Niisugune seisukohavõtt tõstab aga tõu, kultuuri ja keele suhted veel laiemaski ulatuses päevakorra: tekib näit. küsimus, mil määral obi-ugrilasigi võib lugeda soome-ugri rahvasteks sõna sisulises mõttes. Neid rahvaid seovad muude soome-ugri rahvastega küll ürgsemad keelesidemed kui laplasi, kuid tõuliselt on siin tegemist kääbusrahvastega, kes oma pigimustade juuste ja mongoloidsete näojoontega teravalt erinevad Ida-Euroopas asuvatest keelesugulastest. Ka kultuuri poolest on need rahvad teistega võrreldes jäänud palju algelisemale tasemele.

Käesoleva töö piiratud ulatus ja eesmärk ei luba minna sügavamalt kõikide nende nähtustega seotud probleemide juurde, mille lõplik lahendamine peale muu nõuaks ka veel täpsemaid antropoloogilisi andmeid. Ühte tuleb aga ometi veel alla kriipsutada: kogu soome-ugri rahvaste sugulus, mida eespool on nimetatud, põhineb nende rahvaste keelesugulusel, ilma et meil iga kord selle tõestamiseks oleks ette tuua muid asjaolusid. Sellega ei taheta sugugi ütelda, et keelelised andmed rahvaste suguluse määramisel oleksid mingi teisejärgulise väärtusega materjal, või teisiti väljendades, et kogu see kujutlus, mis keeleteadlased aastakümnete kestel on loonud soome-ugri keel- ja kultuurkonnast, oleks ainult mingi teoreetiline konstruktsioon, millel puudub reaalne alus. Keel on üks primaarseid kultuuritunnuseid, kuid ka vastuvaidlematu dokument selleks, missugustes geograafilistes piirides kultuurivahendus ühel või teisel ajajärgul on liikunud.

Kuid sellele vaatamata ei saa kultuuriloo uurija igakord mitte liiga usalduslikult toetuda ainuüksi

keeleliste andmete põhjal ülesehitatud kultuurkonnade teooriale. Nagu öeldud, tõendab keelesugulus küll kultuurisugulust, kuid seda siiski nii kauges minevikus, mil kultuuri struktuur oli hoopis teistsugune kui see, mida me tänapäeval uurime. Kuna primitiivse kultuuri ühiseid jooni esineb tihti väga laialdastel aladel ja mitmetes eri keelkondades, siis võime oma vaatevälja liiga kitsendades näha ka kas või näiteks soome-ugrilisi jooni seal, kus tegemist on tõeliselt kogu Põhja-Euraasiale või veelgi laiemale alale omaste nähetega. Näiteid sel puhul võiks tuua niihästi primitiivse mõtlemise kui ka tehnika alalt.

Kõik öeldu puudutab kaudselt ka rahvaste, seega ka eesti rahva algupära küsimust, sest sellele saame teatava tõenäolise vastuse anda ikkagi ainult keeleliste ja kultuuriliste andmete põhjal. Selles küsimuses on tekkinud viimasel ajal teatav lahkumine keele- ja muinasteadlaste vahel. Samal ajal kui esimesed üldiselt kinni peavad vanast teooriast, et soome-ugri rahvaste algkodu tuleb otsida võrdlemisi kitsalt alalt Ida-Euroopas, on teised, eriti eesti arheoloogidega eesotsas, uuemate uurimuste põhjal püüdnud näidata, et nii kitsas „algkodu” piiritus ei seisa kultuuriajalooliste faktidega täiel määral kooskõlas. Kui vaadata soome-ugri rahvaste kultuuri uurimise ajaloole, siis näeme, et siin on mõõduandvat osa etendanud õieti kaks silmapaistvat teooriat. Esimene neist on soome keeleteadlase *M. A. Castréni* püstitatud ja vanemate ungari ning soome keeleteadlaste poolt toetatud altai teooria, mille kohaselt soome-ugrilased ja samojedid ühes altai rahvastega (türgi-tatari, mongoli ja tunguusi rahvad) kunagi moodustasid ühise algrahva, kelle algkodu oli Siberis Altai piirkonnas. See teooria, eriti algkodu küsimuses, on vananenud, kuigi küsimuses olevate keelte suguluse probleem täna-

päevani on püsinud päevakorral. Teine järjekorras on nn. uurali teooria, mis lähtub seisukohast, et praegused soome-ugri ja samojedi rahvad on moodustanud kunagi ühise uurali algrahva. Siinkohal huvitab meid eriti see teise soome keeleteadlase *E. N. Setälä* teooria osa, mis puudutab soome-ugri rahvaid pärast oletatavast uurali algkodust lahkumist. Just selle teooria kohaselt tulebki soome-ugri rahvaste algkodu otsida kustki Ida-Venemaa metsa- ja stepialade piirimailt ehk täpsemalt öeldes Volga keskjooksult, Kama ja Oka jõe vahemailt. Selle teooriaga on ühtlasi üles ehitatud üsna üksikasjadeni minev soome-ugri rahvaste kultuuriajaloo süsteem kogu oma ruumilises hargnevuses ja ajaloolises kihistuses. Kõikide siia kuuluvate rahvaste kooselu kestis selles ühises algkodus umbes a. 2500 e. Kr. Siis lõppes ajajärk, mida nimetatakse soome-ugri ajaks, sest nüüd lahkus ühisest perest nn. ugri rühm, s. t. obi-ugrilased ja ungarlased. Järelejäänud rahvad moodustasid nn. permi rühma, elades koos läbi permi aja, mis lõppes umbes 1000 a. e. Kr., pärast seda kui praegune permi rahvaste rühm oli muudest lahkunud. Meie kauged esiisad jäid nüüd nn. volga rahvaste rühma, kes elasid läbi ühes tšeremisside ja mordvalastega ning mõningate väljasurnud hõimudega (merja ja muroma) nn. volga aja, mis lõppes viimastel sajanditel enne meie ajaarvamise algust. Alles siis lahkus volga rahvastest läänemere-soome rühm, alates sissetungi oma praegusele asumisalale Läänemere piirkonnas. Seega oleksid eestlaste esivanemad meie maale saabunud ida poolt ja selle asustanud meie ajaarvamise alguse paiku.

Kuigi see teooria on omaaegsete keeleteaduslikkude andmetega hästi põhjendatud, peab ometi ütleva, et selle ehitamisel pole tarvilisel määral arvestatud arheoloogilisi andmeid. Õigemini öeldes oli neid

probleeme valgestav muinasteadus selle teooria tekkimise aegu keeleteadusega võrreldes maha jäänud, mis teda sundis oma vaatekohti painutama keeleteadlaste teooriate järgi. Siin tuleb ühineda muinasteadlase *R. Indrekoga*, kes ütleb, et keeleteadlaste loodud soome-ugri rahvaste kultuuriajaloo süsteem oleks saanud kindlasti teise kuju, kui selle loojatel oleks olnud kasutada need muinasteaduslikud faktid, millest tänapäeval oleme teadlikud.

Kõigepealt äratav küsimuses oleva teooria puhul kahtlust soome-ugri rahvaste algkodu piiramine liiga kitsa alaga. See on keeleteadlaste üldine viga, mis esineb näit. ka germanistide juures ja põhjeneb nüüdisajast minevikku ülekantud kujutlusel, nagu oleksid ka muinasaja kolivad või poolkolivad rahvad moodustanud samasuguseid ruumiliselt suletud ja staatilisi asustusühikuid nagu hilisemad talupojad. Nad ei eita rahvaste liikumist, kuid näevad neis enam spontaanseid hüppeid kitsastes piirides ja otsejoonelistes suundades kui pikaldasi, poolnomadiseerivalt laiu alu katvaid liikumisi, mis tihti kannavad rütmilist laadi. Tänapäeva või hiljutine Siber pakub selleks häid näiteid, kuidas ühte keelkonda kuuluvad rahvad oma väikesele arvule vaatamata asustavad tohutuid alasid, ilma et keele- või kultuurisidemed nende vahel katkeksid. Isegi vana sugukondlik korrastruktuur ühes rangete eksogaamia reeglitega hoitakse alal, mille sunnil naisi sageli käiakse kosimas sadade kilomeetrite tagant. Kõik see näitab, et meil ka soome-ugri rahvaid ja nende ühiseid keeletraditsioone ei tarvitse kaugeltki siduda ainult ühe kitsa piirkonnaga kusagil Ida-Euroopas, vaid et see rahvas, keda võiksime nimetada soome-ugri algrahvaks, või õigemini vastav keelkond, on katnud, kuigi väga hõreda ja ebatasase asustusega, kogu Läänemere ja Uurali vahelise ala. Just see ongi lähtekoht, millest meie muinasteadlased viimastel

aegadel on asunud probleemi juurde. Ja ainult niisuguselt laiendatud aluselt lähtudes võivad etnoloogidki rääkida ühisest soome-ugri kultuurkonnast, jättes teadlikult muinasteadlaste otsustada küsimuse, kust ja millal seda kultuuri kandnud rahvas antud geograafilistesse piiridesse on ilmunud. Seejuures tähistaks eri järke selle kultuurkonna arenguloos mitte seevõrra eri rahvarühmitiste lahkumine kui just nende rühmitistega seotud kultuuripesade tekkimine ja tihenemine.

Väidet, et soome-ugri kultuurikond on katnud tolle aja ümber, mida võime nimetada soome-ugri ajaks, eelnimetatud laialdase ala põhjapoolses Ida-Euroopas, saab põhjendada kõigepealt sellega, et kogu sel alal valitseb enamvähem ühtlane kultuurivorm, mida ühe iseloomuliku ornamendi järgi savipottidel nimetatakse tavaliselt kamm-keramiks kultuuriks. Tähendatud kultuurivorm, mis kerkib esile umbes 3-dal aastatuhandel e. Kr., ei ütle ju küll midagi rahvuse kohta, kuid näitab ometi veenvalt, et kogu sel laial alal on toimunud pidev rahvastevaheline ühendus ja kultuurivahendus. Seda ühtlust ei suuda oluliselt murda ka üks hilisem kultuurilaine, nn. venekirveste või nöörikeramiline kultuur, mis lõuna poolt a. 2000 paiku laial rindel tungib küsimuses olevasse kultuuripiiri ja tähistab tõenäoliselt indoeurooplaste üht invasiooni. Eesti asustusloo seisukohalt on aga eriti oluline see fakt, et niipea kui Baltikumi ja Ida-Euroopasse saabub metallide ajajärk alates pronksiajaga (1500-500 a. e. Kr.), näitab kultuuripilt siis silmapaistvat diferentseerumist, mis ilmneb selles, et Eesti alal valitsev pronksiaja kultuur oma iseloomult on selgesti eraldatav tol ajal Ida-Venes valitsevast kultuurist. See asjaolu näitab, et hiljemalt tol ajal on Eesti pinnal hakanud kujunema oma selgesti eraldatav lokaalkultuur, mis muinasteadlaste arvates on saanud kindlaks lähte-

kohaks hilisematele arengujärkudele. Niisugune kultuuripesade tekkimine on üheks tõendiks, et rahvas pronksiajastul oli üle minemas paiksele põllundusele ja karjandusele, mis senisele liikuvale eluviisile hakkas lõppu tegema. Sellega on hakanud katkema ka need sidemed, mis Läänemere piirkonda olid kiviajal ühendanud idapoolsete aladega. Hilisemad ajajärgud arendavad seda kultuuri diferentseerumist ja idast isoleerumist järjekindlalt edasi, toovad aga selle asemel uusi kokkupuuteid uutest suundadest, mis kõik kokku on aidanud kujundada seda kultuuri, mida võime nimetada eesti rahvakultuuriks.

Kui nüüd omaks võtta seisukoht, et eesti rahvakultuuri kui omaette erinähte juured ulatuvad vähemalt pronksi aega, siis peame arvestama üle 3000-aastast eriarengut. Meie rahvakultuur kannab endas kahtlemata üksikuid jooni, mis pärinevad otsejookes ürgseist soome-ugri kultuurilademeist, kuid nende puhul tuleb alati küsida, mil määral need meie hilisemat talupojakultuuri iseloomustavad. Soome-ugri algkultuuri iseloomustas pool nomadiseeriv eluviis küttemise ja kalastusega; eesti kultuurile on aga vajutanud oma pitseri paikse põlluharija ning karjakasvataja töö ja tegevus. Need on kaks eri kultuurimaailma, kumbki oma erineva struktuuriga ja vaimsurega.

Missugune võis olla oletatava soome-ugri ürgkultuuri struktuur ja seda kultuuri kandva inimese vaimsus, sellest saame mingit aimu siis, kui vaadelda tänapäeva obi-ugrilasi ja nende kultuurilist ümbrust. Seal on tegemist veel rahvastega, kes end elatavad peamiselt küttemisest ja kalastusest ja kelle mõtteviis sellele vastavalt on looduslapse oma. Kui võrrelda selle kultuuri kandjaid näiteks eestlastega, siis on vahe otse silmatorkav: üks on primaarsest ümbrusest sõltuv looduseinimene, kellel puudub püsivus pidevaks tööks, teine aga loov inime-

ne, kes enda ja oma pere käekäiku püüab määrata just sihikindla töö ja tegevuse abil. Kuivõrd mitmekordselt lähemal eesti talupoeg ses mõttes seisab oma „võorastverd” naabritele Põhja-Euroopas kui neile kaugetele hõimudele idas, selle kohta ei olegi vaja tuua erilisi näiteid.

Kuid eesti rahvakultuuri arengust rääkides ei saa me seda arengut kujutleda mingi eraldatud nähtena kusagil tühjas ruumis. Arengu peasuuna on määranud loomulikult valitsev majandusvorm, põllundus ühes karjandusega, kuid selle kujunemise juures panevad end maksma ka teatavad kõrvalmõjud naabrite kaudu. Lähemad naabrid moodustavadki just selle ajaloolise ümbruse, mille keskel eesti rahvakultuur oma lõpliku kuju on omandanud.

Jätame meelega kõrvale kõik need võimalikud kokkupuuted, mis soome-ugri oletataval algrahval on olnud muude kultuurkondadega, ja keskendame oma tähelepanu ainult eesti kultuurisuhetele. Läänemere rannikul asudes on eestlastel olnud lähemaid naabrussuhteid kolme eri rahvusega, ja nimelt *baltirahvaste* (lätlaste ja leedulaste esiisadega), *germaanlaste* ja *slavlastega*.

Kõikide nende rahvastega oleme seisnud ka kultuurivahenduses ja see vahendus ise pole muidugi mõõdunud meie kultuuri arengusse jälgijätmata. Meie vanemaid kokkupuuteid ümbritsevate rahvastega tõendavad peamiselt võõrad sõnad, mis mitmetest keeltest on tulnud algsoome või muinaseesti keelde, kuid nende kõrval ka kultuuri ainelised mälestusmärgid ise. Võõrapäraste aineste varal keeles on teatava tõenäosusega võimalik määrata aega, millal me ühe või teise rahvaga oleme kokkupuutesse sattunud, kuid ka valgustada neid rahvaelu eri alasid, millesse need kokkupuuted on jälgi jättnud. Me ei tohi aga keelisi andmeid kultuuri-

risuhete peegeldajana üle hinnata, sest sageli ei ole nn. keelelaenudega üle kantud mingeid võõrapäraseid kultuurisugemeid. On ju näiteks algsoomegi keelde kodunenud sääraseid võõrapäraseid sõnu, mis tähistavad mitte üksnes kultuurinähteid, vaid ka metsloomi, ühiskondlikke suhteid ja isegi inimese kehaosi, mis meile ju kuidagi ei saanud varemini tundmatud olla. Mida aga keelelistest andmetest kindlamine võib järeldada, see on eeskätt kokkupuudete kestvust ja tihedust ühe või teise rahvaga, kuid ka kultuurinähtuste laadi ja nende liikumise suundi ühel või teisel ajajärgul. Kui nüüd neist seisukohtadest lähtudes vaadelda eestlaste naabrus- ja kultuurisuhteid, siis viitavad kõik andmed sinna poole, et meie kõigepealt oleme sattunud kokkupuutesse *baltirahvastega*, pisut hiljemini *germaanlastega* ja alles kolmandas järgus *slavlastega*.

Nagu keelised andmed näitavad, võisid meil esimesed kokkupuuted baltlastega tekkida viimaseil sajandeil, võib olla aga juba kuni 500 a. enne meie ajaarvamise algust. Baltipärast sõnavara on algsoome keelde kodunenud üsna rohkesti ja mitmelt eri alalt. Eriti allakriipsutamist nõuab asjaolu, et balti keeltest pärinevaid sõnu on meie keelde suhteliselt palju vastu võetud põllunduse, karjanduse ja ehitustehnika alalt. Põllundusega seoses olevatest sõnadest märgitagu siin näiteks *äke*, (*adra-*) *vannas*, *kõblas*, *seeme*, *hernes*, *uba*; karjandusest *härg*, *jäär*, *oinas*, *voon* (*vuun*, soome *vuona* s. t. lambatall), *vill*, *hein*, *ädal* jne; ehitiste alalt *ait*, võibolla ka *maja*, soome ja karjala *pirtti* (s. t. saun, suitsutuba), soome ja karjala *karsina* (väikeloomad aidis, ka toas lava all), *sein*, võibolla ka *õrs*, *sild*, *malk*, *tara*, *laud*, jne. Nendega liituvad lähedalt veel mitmesugused terminid talupoja majandusliku varustuse alalt, nii nagu näiteks *mänd* (või kokku löömiseks), *ratas*, *niis*

(*niied*), *luud*, *kirves*, *tuur*, *vai*, *pahl*, *teivas*, *rihm* jne., mis kõik kokku annavad meile ka teatava pildi tolleaegse eestlase kultuuristruktuurist. Kuigi arheoloogilised andmed ja meie omad terminid kindlasti näitavad, et eestlased, või õigemini ütelda see osa läänemere-soome rahvast, kes elas praegusel Eesti alal, pidi olema tuttav põllunduse ja karjandusega juba enne balti rahvastega kokkupuutumist, osutab viimastelt saadud terminoloogiline lisa siiski selgesti sinnapoole, et kokkupuuted balti rahvastega on meie põllumajanduslikku kultuuri ja karjandust teataval määral rikastanud. Mis puutub põllumajanduse arengusse kogu Euroopas, siis on see ju tuntud tõsiasi, et Euroopa põllumajanduse lähtekohaks tuleb pidada Vahemere piirkonda, kust aegade jooksul on eri teid mööda põhja poole tunginud nii uusi maaharimisviise kui -riistu. See liikumine lõunast põhja on toimunud aastasade ja -tuhandete jooksul kuni üsna hilise ajaloolise ajani ja selle liikumise suuna tõttu on ka need rahvad, kes asusid nimetatud kultuurikeskusele lähemal, omandanud lõunapoolt tulnud uuendused varemini kui nende põhjapool asuvad naabrid. Seega on siis meist lõunapool asuvate balti rahvaste osa selles suhtes olnud suurel määral vahendaja osa. Suurtes joontes kehtib öeldu ka ehituskultuuri kohta: palkehituse tehnika kõige varasemaid jälgi võib leida jällegi Vahemere piirkonnast ja lõunapoolsest Kesk-Euroopast, ja on vaevalt kahtlust selles, et vastav ehituskunst on aja jooksul sealt tunginud põhja poole. Kuivõrd lähedased ja tihedad on olnud meie esivanemate sidemed balti rahvastega, seda näitab kõige selgemini asjaolu, et eestlased varasest muinasajast alates on pidanud lätlaste survele järkjärgult taganema põhja poole. Seda protsessi võib kujutleda ka nii, et eesti lõunapoolne asustus on aegade kestel keelelt lihtsalt lätistunud, nii nagu see vägeva liivi rahvaga sündis veel

ajaloolisel ajal. Kõik tunnused, nende hulgas ühe tähtsamana hauavormid, osutavad, et soomesugu asustus pronksiajal on ulatunud kaugele üle praeguse läti piiri lõuna poole. Kuid veel palju hiljem, nn. rooma rauaajal (s. t. meie ajaarvamise algusest kuni umb. aastani 400), millest hauavormid ja muinavarustus lubab teha palju täpsemaid järeldusi Läänemere- ja soome etniliste suhete kohta, jookseb eesti asustusepiir märgatavalt lõuna pool praegust Eesti-Läti riigi- ja rahvuspiiri. Muinasteadlased asetavad tolleaegse piiri nimelt umbes Võnnu linna — Lubanijärve joonele, kus see on püsinud nähtavasti ka kogu keskmise rauaaja jooksul (400—800 a. p. Kr).

Alates meie ajaarvamise esimestest sajanditest, võibolla aga ka veel varemini, algab soomlaste esivanemate siirdumine üle lahe Soome. Peamiselt selle liikumise kaudu on kantud põhja poole Soome lahte siis ka need baltipärase kultuursõnad, mis Eesti pinnal olid omandatud ja keelde kohandatud.

Mis puutub kokkupuudetesse *germaanlastega*, siis on see toimunud korduvalt mitmesugustel eri ajajärgudel, kuni ajaloolise ajani välja. Nii peetakse võimalikuks, et eestlastel, või õigemini algsome asustusel Eesti alal, on olnud germaanlastega kokkupuuteid juba pronksiajal. Pole võimatu, et tol ajal Eesti rannikul on leidunud isegi ajutisi germaanlaste asustusi, kuid täpsemate andmete puudumine ei luba siin teha veel mingit kindlamat otsust. Niipalju kui keeleteaduslik kronoloogia seda küsimust suudab valgustada, langevad vanemad kokkupuuted germaanlastega umbes meie ajaarvamise algusesse või esimestesse sajanditesse. Keelelised andmed näitavad ka, et need esimesed kokkupuuted peavad olema toimunud nimelt idagermaanlastega ehk gootidega, keda vanem arheoloogide kool ms. pidaski Eesti algasunikudeks enne läänemeresoomlasi. Võimatu pole aga ka kontakt põhjagermaanlastega, s. t. skan-

dinaavlastega otse üle mere. Kas need kokkupuuted on otsest naabruslikku laadi, s. t. otse Eesti pinnal tekkinud või veeteed kaudu toimunud kaugemate ühenduste tulemus, on muidugi igal üksikjuhul võimatu otsustada. Tõenäoliselt tuleb arvestada mõlemat võimalust. Üks kindel ühendustee, mida eriti arheoloogid rõhutavad, viib Eesti rannikust lõunasse, Visla suudme piirkonda. See ühendustee on eesti kultuuriloos nähtavasti juba muinasaja varematal järkudel etendanud oma osa, nagu näitavad Saaremaalt Asva linnus-asulast avastatud leiud, kuid vaadeldaval ajastul omandab see piirkond germaani ühenduste seisukohast väga silmapaistva seisukoha. Tähendatud piirkonna Visla suudmel asustavad nimelt meie ajaarvamise alul Skandinaaviast lahkunud idagermaanlased, kelle kultuurimõju, mis mereteed mööda kandub põhja poole, annab end Eesti alal mitmekülgseks tunda. Nagu näitavad vastavad leiud eriti Põhja-Eesti sadamakohtade ümbruses, on see Visla suudme idagermaani asustus seisnud meie maaga kõigepealt elavais kaubandussuhetes; germaani mõju on märgata ka tolleaegses eesti kultuurivarustises, kuigi see siin on sulatatud oma kohalike traditsioonidega. Eesti rahvaluule uurijaist on O. Loores eriti alla kriipsutanud seda mõju, mida nimetatud germaanlased on avaldanud meie muistse usulise maailmavaate ja vaimuilma kujundamisele, pidades niisuguse sügava mõju eelduseks germaani asustuste olemasolu meie rannikul. Germaani võimalikkude asustuste poolt tol ajal räägivad ka mõned teised nähtused, mis on ühendusse viidavad idagermaanlastega. Kõigepealt paistab silma suur germaanipäraste sõnade hulk, mis tol ajal on tulnud meie keelde. Iseloomustaval viisil ei peegelda see võõrapärane sõnavara kaugeltki ainult kaubanduslikke suhteid, meresõitu jne., vaid selle hulgas esineb rida sõnu, mis osutavad eestlaste

ja germaanlaste lähematele suhetele. Nii oleks näiteks raske oletada, et säärased ühiskonnaellu puutuvad sõnad nagu *kuningas*, *vürst* (soome *ruhtinas*), *valitsema* (sm. *hallita*), 'k o h u t m ô i s t m a', 'v ô i m' (sm, *valta*), *kihelkond* (sõnast *kihl*, vrd. sm. *kihlakunta*) oleks germaanlaste keelest algsoome rahva keelde üle kantud, ilma et see rahvas oleks kogeda saanud, millised mõisted nende sõnade taga peituvad. Niisugused kogemused eeldavad aga vastavate rahvaste kokkupuuteid ühel ja samal maal, kas naabruse või alluvuse vahekorras. Terminid nagu *sõda* ja *mõök*, mis sel ajal germaani keelest on kodunenud meie keelde, räägivad samuti viimase võimaluse poolt. Eriti kaaluvad on aga tolleaegsete rahvussuhete hindamise seisukohalt niisugused germaanipärased sõnad, mis seisavad ühenduses maaharimisega, sest neid ei õpita ju ainult kaubanduslike sidemete kaudu. Kõigepealt on meie sõna *põld* germaani algupära, kuid ka mõned põlluviljad, nagu *kaer* ja *rukis*. Mis aga erilist tähelepanu äratav, on asjaolu, et ka sõna *ader* kuulub sesse võõrsõnade kihti (vrd. muinasskandinaavia *ardr*, rootsi *årder*) ja see omakorda teeb tõenäoliseks germaanipäraste põllumajanduslikkude asustuste olemasolu meie maal. See oletus saab veelgi kindlama aluse, kui arvesse võtta, et ka Lääne-Eesti ja saarte vannasader ise on sama tüüpi kui germaani muinasaegsed adrad, mille vanimaid esindajaid on esile tulnud Taanist, Jütlandi turbarabadest. Roomaraua-aegsed sidemed germaanlastega viitavad küll peamiselt Eesti põhjarannikule, kuid pole võimatu, et germaani asustuspesi tol ajal on leidunud ka Lääne-Eesti rannikul, eriti aga Saaremaal. Midagi ei räägi selle vastu, et samal ajal, mil toimus idagermaanlaste asumine Läänemere lõunarannikule, Visla suudme ümbrusse, oleks asustuse siirdumisi toimunud ka otse üle mere Rootsi rannikult Lääne-Eestisse. Kui oletat-

da vanemate germaani asustuste olemasolu Eesti pinnal, siis on küll kõige tõenäolisem, et need asustused on aja jooksul lihtsalt kohaliku eesti asustusega kokku sulanud ja niiviisi kadunud. Niisuguse arengukäiguga oleks seletatavad ka tugevad germaanipärased tõutunnused eestlaste kehaehituses, seda eriti Põhja-Eestis ning saarestikus.

Kui lõpuks tulla *algsoomeslaavi* kokkupuudete juurde, siis näib valdav enamik slaavipäraseid sõnu rääkivat selle poolt, et tõelised naabrusuhted nende rahvaste vahel ei ole tekkinud varem kui VI — VIII sajandil pärast meie ajaarvamise algust, niisiis keskmisel raua- või nn. rahvasterändamise ajal. Need pidid olema lõunast põhja poole tungivad vene hõimud sloveenid ja krivitsid, kes kunagi sel ajavahemikul sattusid eestlaste ja teiste läänemeresoomlaste naabrusesse, esimesed hilisema Novgorodi piirkonnas, teised tõenäoliselt Pihkva-Emajõe (Velikaja) ümbruses, umbes setu ja vene kokkupuudete piirimaadel. Nende kokkupuudete tagajärjel on meie keelde sattunud hulk slaavipäraseid sõnu, mis käsitlevad mitmeid elualasid ja nähtusi. Terve rida neist kuulub kalastuse alale, nagu eesti *und*, *kaits* (soome *katiska*) jne., osa puutuvad põllumajandusse, nagu *sahk* ja *sirp*, osa ehitistesse, nagu *aken*, *lava*, *värav*, osa riietusse, nagu *saabas* ja *kasukas*, kuid ka kaubanduse, ühiskondliku elu ja usundi alalt leidub rida slaavipäraseid sõnu meie keeles.

Slaavi mõju meie talupojakultuuri varustusesse ei ole aga kaugeltki nii suur kui seda pikaajalise ja lähedase naabruse tõttu võiks eeldada. See on kohe selge, kui võrrelda näiteks eesti talupojavarustust setu, vadja ja karjala omaga, mis näitab silmapaistvaid slaavipäraseid jooni nii mitmelgi alal. Neid asjaolusid siin ära märkides peame aga ühtlasi ka alla kriipsutama seda tõsiasja, et setud ja vadjalased on meie rahvuspiiri taga olnud selleks valliks,

kes slaavi kultuuri mõjusid vähemalt kokkupuudete algajandil on meist eemal hoidnud. Keskajast alates on niisuguse tõkke ülesandeid täitnud poliitiline piir Baltikumi ja Vene vahel. Teiselt poolt on talupojakultuuri slaavluse vastu kindlasti immuniseerinud ka see asjaolu, et see juba sajandeid enne slaavlaste põhja ilmumist, nn. roomaraua ajal (1 — 400 a. p. Kr.), oli omandanud oma kindla struktuuri, mida selgesti näitavad sest ajast pärinevad kultuursõnad.

Slaavi laensõnade hulgas leidub küll väike rühm sõnu, mis peaks pärinema otse algslaavist ja olema kodunenud meie keelde isegi varem kui vanimad germaani sõnad. Küsimuses olevasse rühma kuulub kõigepealt tähtis härjarakenduse termin *ike* (soome *ies*, oletatav algslaavi kuju *iges*), *kimalane* (metsmesilane, soome *kimalainen*), *hirs* (aialatt, soomes seinapalk), *papu* (soomekeelne oa nimetus) ja võibolla ka *turg*, *sundja* (soome *suntio* kohtunik). Soome rahvateadlane *Kustaa Viikuna*, kes nende sõnade vanusesuhted on vergitanud päevakorda, loeb samasse rühma ka sõna *ait*, soome *aitta*, mida senini keeleteadlased on lugenud balti sõnade hulka. Selles ühenduses võtab sama teadusemees lähema vaatluse alla lääne-soomlaste ja slaavlaste kultuurilised kokkupuuted üldse ja leiab, et neil rahvastel on pidanud olema mingi kontakt juba kord ammu enne, kui sloveenide ja krivitsite eelsalgad meie idanaabrusesse jõudsid. Ta peab võimalikuks niivõrd piiratud slaavi asustuspesade olemasolu läänemere-soome asustuse keskel või lõunanaabruses kui ka ülemere kokkupuuteid sama Visla suudmeala kaudu, kus toimus kontakt ka idagermaanlastega. Nende kokkupuutevõimaluste otsimisel lähtub ta aga sellest veel väga vaieldavast seisukohast, et slaavlaste algkodu on pidanud asetsema Ida-Saksas, Veikseli ja Oderi vesikonnas, s. t. palju enam põhja pool, kui vanem keeleteadlaste

koolkond on väitnud. Seega oleks siis algslaavlaste vähemalt osaliseltki pidanud liituma samasse Läänemere kultuuriringi, mille tundemärke leiame selle mere rannikmaadel ja mille üheks tüüpiliseks tunnuseks autor peab härgade kasutamist veo- ning künniloomadena. Sellega arvab autor olevat lahendanud ka selle vastuolulise nähtuse, et meie ja lääne-soome härjaikke tüüp on selgesti lääneline, ikke nimetus ise aga slaavipärane: tema arvates on slaavlaste varemini kasutanud sama ikketüüpi kui meiegi, selle nähtavasti ka meile tuttavaks teinud, kuid ise hiljem hoopis teise ikketüübi omandanud. Kuigi *Vilkuna* väited on hästi läbi mõeldud ja loogilised, tuleb neid seni siiski võtta hüpoteesidena, kuni nende väidete aluses, slaavlaste algkodu küsimuses, on jõutud senisest kindlamale seisukohale. Ka on nn. vanemate algslaavi laenude arv läänemere-soome keelis liiga väike, et nende põhjal võida teha mingeid kaugemalolatuvaid kultuurajaloolisi järeldusi. Nende vähesete sõnade hulgas võib leiduda isegi seesuguseid, mis läänemeresoome keeltesse võivad tulnud olla alles hiljemini väljasurnud sloveenide või krivitšite murdest. Viimast võimalust arvestades muutub vanemate kokkupuudete otsimine läänemeresoomlaste ja slaavlaste vahel veelgi kaheldavamaks. Sõna *ike* algupära jääb aga sellegi võimaluse juures mõistatuseks, sest teame, et meie idapiiri taga asuvatele venelastele on härgade kasutamine künni- ja veoloomadena täiesti võõras.

Kui jälgida suundi, kust peamised kultuurivoolud hilisematel ajajärkudel — viikingite-ajastust kuni hilise ajaloolise ajani — Eestini ulatuvad, siis on selge, et need tulevad ikka balti alade kaudu lõunast ja osalt ka merdmööda läänest. Sageli on kummagi voolu kaudu meieni kantud kultuurinähted üksteisega sugulased, sest tihti on ka niisugused kultuurisugemed mida loeme lääneliseks, lõppudelõpuks

lähtunud lõunast. Siin on Läänemeri etendanud tähtsa lahutaja osa, juhtides lõunast esile tunginud kultuurivooludest ühe haru üle Taani Skandinaaviasse, teise aga üle baltimaade Eestisse. Sageli seisame aga ka nähete ees, kus ühelt poolt Eesti ja muud Läänemere maad, teiselt poolt aga Skandinaavia on alal hoidnud kultuurilisi igandnähte, mis mujal Euroopas on juba välja surnud või esinevad seal ainult jäänukitena äärmises lõunas, näiteks Alpimaadel. Kuid vaatamata neile segavatele asjaoludele, võime mõningate nähete puhul üsna suure kindlusega väita, kust üks või teine kultuuri nähe meieni on jõudnud. Nii teame, et meil veel üsna hilisel ajal on tarvitusele tulnud mõningaid põllutööriistu, nii nagu näiteks eriline lühivarreline rukki-vikat (*rauts, lätivikat*), põllurull jne., mis meile on jõudnud ilmselt üle balti alade. Üks meie adratüüp, Lääne-Eestis tarvitusel olnud nn. juurpuu-ader, omab selgeid tüpoloogilisi vasteid lõunas, Leedus, Ida-Preisias ja Valgevenes. Selle adratüübi esindajate vahel peab valitsema kultuurajalooline side ja väga vana, sest nende vasted on läti alalt nähtavasti juba täiesti kadunud. Mõningaid silmapaistvaid kokkusaatuvusi leiame ka oma ja baltirahvaste ehituskultuuris. Selgelt läänesuunda viitavad meie rahvapärased riidemoed vähemalt hilisemaist sajandest, samuti puutöö tehnika ja talupoja elamusistuse stiilisugemed. Neid üksikasju siin ära märkides ja hiljemini ühel või teisel puhul asjalise materjali vaatlusel alla kriipsutades, tuleb aga ikka mees pidada, et kultuuriorientatsioon ei ole veel kultuur ise. Kultuuri arengu eeltingimuseks on liikuvus, mobiilsus, rahva enda eluruumis, kuid ka rahvaste vahel. Orientatsioon näitab ainult selle liikuvuse peasuundi, kultuur luuakse aga üksikute rahvaste ringides sel teel, et antud ajajärgul käibelolevad kultuurisugemed pidevalt kohandatakse oma kultuuristruktuu-

rile, või teiste sõnadega sulatatakse need oma nõuete ja tõekspidamiste järgi juba olemasolevasse.

Kuivõrd pikkamööda, ettevaatlikult ja vanale põhjale kohandades kultuurivahendus rahvaste vahel toimub, selleks sobib just Eesti oma eriliste rahvussuhete poolest eeskujulikuks näiteks. Meie pinnal on aastasadu asunud kaks võrast eri kultuurikoetisega rahvust — rannarootslased ja balti-sakslased —, kelle Eestisse asumise aega pealegi üsna suure täpsusega on võimalik kindlaks määrata. Rannarootslased on kaluri- ja talupojarahvas, kes suletud ühiskondadena umbes seitse sajandit on elanud eestlaste otseses naabruses. Nende eluviis ja igapäevane praktiline tarbevara läheb vähe lahku eestlaste omast. Ka elumaja erineb välisvaates ja ehitustehnikas vähe eesti elamust, rääkimata neist juhtudest, kus tüüpiline eesti elamu on lihtsalt omaks võetud. Lähemal vaatlusel selgub siiski, kuivõrd visalt on säilitatud mõningaid oma erijooni. Osalt võib neis näha pärandust Skandinaavia emamaalt, osa neist on aga nähtavasti kujundatud ida pool Läänemerd.

Balti-sakslaste ja eestlaste sajanditepikkune lähedane kooselu kinnitab sama nähtust veelgi reljeefsemalt, peale muu veel ühest eriküljest. See sakslaste kiht, kes XIII sajandi alguses Baltikumi sattus, oli põliselanikkude suhtes ülemkiht, kelle kultuuristruktuur oli hoopis teine kui meie talupoja oma. Seetõttu jääb ka balti-saksa kultuur, eriti maa-aadli oma meie talupojale üldiselt võraks. Küll on aga talupoja varustusse, riietusse ja ehetesse oma jälgi jätnud need tehnilised oskused, vormid ja moed, mis saksa käsitöölised tõid meie maale. Kuna maa-aadel oli algupäraselt rüütliseisusesse kuuluv valitseja-kiht, kellel maaharimisega ei olnud mingit tegelikkust sidet, siis ilmneb hilisemates mõisades see iseloomustav nähtus, et kogu põllumajanduslik inventar seal on puht eestipärane, sest maa tegeli-

kuks harijaks oli ju maa põliselanik. Et balti mõisades kõrge aadli-kultuuri kesta all edasi elas vana talupojalik põllumajanduslaad, seda tõendab muuhulgas ka veel see nähtus, et balti-saksa majanduslik sõnavara on üle kuhjatud maa põliselanikkude keeltest omandatud terminoloogiaga. Mis balti-sakslased meie põllundusse keskajal uut on toonud, piiridub peamiselt ainult põllupinna jaotuse ja viljuse-süsteemi uuendamises. Alles kõige uuemal ajal, millal Lääne-Euroopas läbi murravad ratsionaalsema põllupidamise viisid ühes uute põllutööriistade tüüpidega, hakkab Baltikumi ka mõisade kaudu tulema midagi uut, mis põllumajandusliku varustise ja maaharimise iseloomu muudab; seni oli see olnud puht talupojalik. Ka vanemad mõisade ehitised on kas eesti- või baltipärased. Rehi ja saun, need põlisel talupojaehitised, on samasugustena tarvitusel mõisadeski. Vanem maamõisniku elamu, nii palju kui näiteid selle kohta on säilinud, ei ole mingi läänelik ehitis, nii nagu seda aadli lääne-saksa päritolu järgi võiks oletada, vaid elamutüüp, mis on omane ka lätlastele, leedulastele ja Ida-Saksa talupoegadele. Baltikumi ei ole see elamutüüp igatahes tunginud mingi saksa kolonisatsiooniga, vaid selle nihkumine Kesk-Euroopast põhja poole on sündinud pikkamööda, puht talupojakultuuri nähtena. Seega on saksa maa-aadel Eestis ja mujal Läänemeremaades pidanud oma majandusliku kultuuri rajama täiesti kohaliku talupojakultuuri alusele, sest tema oma kultuurikompleksis puudus vastav ala täiesti. Sellega ei taheta aga veel öelda, et balti aadlil, vaimulikel ja üldse ülemkihil ei oleks üldse olnud mingit mõju talupojakultuurisse. See oli kindlasti olemas, kuid tuleb nähtavale teistel aladel, ühiskonna- ja vaimuelus, mis ei kuulu käesoleva ülevaate piiridesse.

Sellega oleme saanud üldjoonelise ülevaate eestlaste algupärasest ja nende kujunemisest iseseisvaks

kultuurirahvaks teiste rahvaste kõrval. Jääb üle veel puudutada üht eriküsimust, mis tavaliselt küll ei kuulu rahvakultuuri uurimise valdkonda, kuid mis sellega ühenduses siiski tihti esile tõstetakse, eriti võõraste poolt, kes meie minevikku ei tunne. See on eestlaste tõulise kuuluvuse küsimus. Ajal, mil veel mõõduandvat osa etendas eespool märgitud altai-teooria, pääses üsna laialdaselt maksvusele arvamine, et eestlased ühes soomlaste ja teiste soome-ugri keeli rääkivate rahvastega on mongoli tõugu rahvad. Et seda vaadet teaduslikumale alusele viia, otsisid vanemad antropoloogid meie kehaehituses suure hoolega mõningaid mongoli tunnuseid, mida aga kõigele püüdlikkusele vaatamata leiti väga vähe või mitte sugugi. Vähemteadlikes ringkondades, eriti aga välismail, kestab see mongoli-müüt veelgi edasi. Moodne antropoloogia, mis oma järeldusi ei tee üksikute juhuslikkude tunnuste, vaid täpsete mõõtmiste ja statistiliste tähelepanekute järgi, on selle mongoli-teooria juba ammu kummutanud. Nagu vastavad mõõtmised selgesti näitavad, moodustavad eestlased praegu samasuguse segarahva, nagu paljud teisedki eurooplased. Kõige sagedamini esineb eestlaste hulgas nn. idabalti tõu sugemeid, pisut vähemal määral põhjatõu jooni, kuna muude tõugude, nagu alpi jt. tunnuseid leidub vähe ja juhuslikult. Põhja-Eestis, eriti aga saartel, panevad end paiguti põhjatõu tunnused ülekaalukalt maksma, kuna Lõuna-Eestis seevastu domineerivad idabalti jooned. Omaette tõulise rühma moodustavad setud. Et öeldut mõne näitega selgitada, selleks olgu siin esitatud mõned antropoloogilised andmed Eesti Entsüklopeedia järgi. Nende andmete kohaselt tuleb eestlasi pidada pikaks rahvaks. Nii on eesti meeste keskmiseks pikkuseks 171.3 — 172.3 cm, Saaremaa meeste keskmiseks pikkuseks *J. Auli* kokkuvõtete järgi 172.6 cm. Eesti naiste keskmiseks pikkuseks on mõõtmiste

järgi 159.5 — 160.1 cm, Saaremaa naistel aga 160.2 cm. Kõige pikakasvulisemad on üldiselt saarte ja Lääne-Eesti mandri elanikud, keskmist kasvu Põhja- ja Lõuna-Eesti elanikud ning lõpuks lühikest kasvu Kesk-, Kagu- ja Kirde-Eesti omad. Pea (kolju) ehituse poolest kuuluvad eestlased nn. keskpealiste (mesokefaalsete) inimeste hulka, teatava kallakuga lühipealisuse (brahhükefaalsuse) poole, kusjuures pea pikkuse ning laiuse vahekord, ehk nn. pikkuse-laiuse indeks näitab keskmiselt 80.0. Pikapealisi (dolihhokefaalseid) on leitud eestlaste hulgas 6.9 %, keskpealisi 45.4 % ja lühipealisi 47.7 %. Saarlaste keskmise pea pikkuse-laiuse indeksi leidis *J. Aul* olevat meestel 80.0 ja naistel 80.9. Eestlaste silmade (vikerki) värvus on valdavalt hallikas-sinine (51.1 %), millele järgneb sinine (24.6 %) ja lõpuks pruun (13.5 %). Ka juuste värvuses valitsevad heledad toonid. Nii on *J. Villems* oma tähelepanekute järgi märkinud blonde 55.8 %, pruune erivarjundeis 43.6 % ja ruugeid 0.6 %. Tüüpilistest mongolitõu tunnustest esineb mongoli plekki kehal ainult 2.4 %. Viimane ei tarvitse aga olla mingi algupärane tõutunnus, vaid seda võib seletada sellega, et ida röövjõugud on korduvalt tunginud Eesti maaalale, kuhu nad on jätnud ka järglasi.

Nende antropoloogiliste andmete esitamisel tuleb aga alla kriipsutada seda seisukohta, et inimese tõulistest omadustest ei tohi teha mingeid järeldusi kultuuriloomingu suhtes. Eriti kahe mõõdunud maailmasõja vahel pääsis germaani maailmas valitsema vaade, et ainult mõni väljavalitud tõug, eeskätt pikapealine ja blond germaanlane, on täisväärtuslik kultuurinimene, kuna kõik muud tõud seisavad väärtuselt palju madalamal. Võibolla jõuab antropoloogiline teadus kunagi tõesti nii kaugele, et ta leiab mingi kausaalse sideme füüsilise tõu ja kultuurinähtuste vahel, kuid kõik senised väited sel alal on

spekulatiivsed ja seega ebateaduslikud. Kui me eri rahvusrühmitiste mõtlemisviisis, tundelaadis ja vaimuelus üldse tähele paneme teatavaid erinevusi, siis ei saa neid olenevaks teha mingeist tõulistest eriomadustest, vaid ikkagi kultuuri eri arengusuundadest. Et ühe rahva kultuurivormi põhieelduseks ei ole tõulised omadused, vaid miljö, milles see kultuur tekib, seda näitavad selgesti ka eri soome-ugri keeli rääkivate rahvaste kultuurid.

Eesti rahvakultuuri majanduslikud alused

Ürgtootluse harud talupoja majanduses

Kui eesti rahvakultuurist otsida vana soome-ugri pärandit, siis võib seda kõige kergemini leida metsa- ning kalamehe traditsioonidest ja püügiviisidest, mis ju kunagi kauges minevikus on etendanud peasa inimese elatuses. Kuigi teame, et mõned viljade ja maaharimisriistade nimed meie ja sugulaskeeltes keeleteadlaste kronoloogia järgi peavad ulatuma soome-ugri ajastusse, on ometi kindel, et tol kaugel ajal peamine elatus muretseti metsadest ja vetest. Seegi, mis nimetatud elatusviisist on püsinud eesti rahvakultuuris, on ainult nõrk kajastus endisest, sest nii nagu eelnevas nägime, on eesti majanduslik kultuur juba ligi paar aastatuhandet tagasi saanud tugeva põllumajandusliku aluse. Sellega on siis osalt seletatav ka nähtus, et metsa- ja kalamehe traditsioon meie hilisemas rahvakultuuris pole sugugi nii tugev kui näiteks meie põhja- ja idanaabrite juures. Muidugi on nende traditsioonide kadumisele kaasa mõjunud ka laialdaste jahimaade puudumine ja keelud, millega mõisnikud juba keskaja lõpust alates talupoja jahiõigust piirasid; kuid kindel on ka, et tugeva põllumajandusliku kultuuriga rahvad pole kuskil olnud küti ja kaluri kalduvusega. Sellega on

seletatav ehk ka nähtus, et põhjamaades nii laialt kasutatavad talvised liiklemisvahendid — suusad möödunud sajandil meie talupoja varustises olid harulduseks, kuigi teame, et neid veel paar sajandit varem oli rohkem tarvitusel. Needki haruldased suusad, mis eesti külas tarvitusel on olnud, on enamasti pärit metsarikastest kohtadest, kus enam kui mujal tegeldi küttimisega.

KÜTTIMINE. Vaadeldes neid viise, kuidas eestlane metsloomi on püüdnud, paistab silma, et nende hulgas on vähe alal hoidunud seda, mida ilma igasuguse kahtluseta võiks pidada mingiks algeliseks küti- või metsamehekuultuuri ürgpärandiks. Põhja-Euraasia küttide peamine jahiriist vibu on siin isegi ajalooallikates tundmata, kuigi nime (vrd. sm. *jousi*) järgi otsustades meie kauged esivanemad seda riista pidid tundma. Selle aset on eesti hilisemas küti varustises täitnud puss. Võib-olla tuleb jäljetult kadunud käsivibu kaugeks järglaseks või kõrvalkujuks pidada automaatvibu, mis loomade rajale üles seatuna laskis siis, kui loom puudutas päästikunööri. Tuleb aga märkida, et olemasolevate andmete järgi meie automaatvibud ei sarnanenud käsivibule, vaid olid pinguli tõmmatud horisontaalasendis, millele löögiriist, puss või mõni odataoline teravik ühte otsa kinnitatud. Automaatvibude päris levikuala langeb Põhja-Euraasia metsade piirkonda, kuid sealsed vasted on tihti käsivibu sarnased, kuigi suuremad. Meie püügiviisides leidub muidki primitiivseid jooni, nagu näit. ulukite juurdemeelitamine häälitsemise või linnukujude abil, kuid sellesarnaste nähtuste puhul võime rääkida pigemini küti loomulikust kohanemisvõimest oma ümbrusega, kui mingist kultuurtraditsioonist.

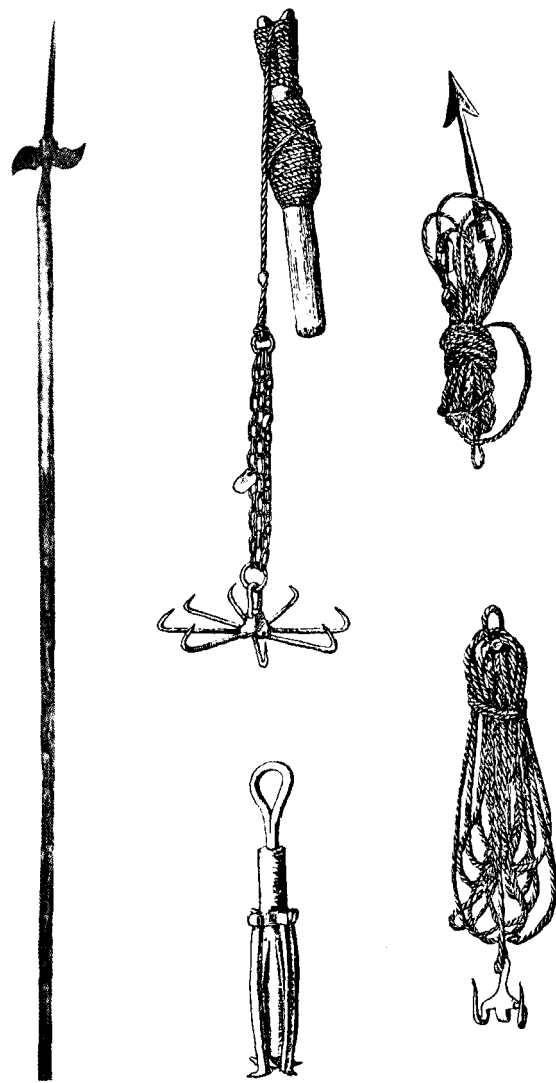
Tähtsam on järgnevas juhtida tähelepanu sellele nähtusele, et paikse põllumehe ja karjakasvataja

eluvii on oma jäljed jätnud ka jahindusse, osalt vanu püügiviise muutes, osalt aga ka uusi esile kutsudes. Kõigepealt ei saa rahulikku maaharijat võrrelda kütiga, kes võtab ette pikki ja aegaviitvaid püügiretki, kasutades seejuures igasugu aktiivseid püügivõtteid. Teiseks ei võitle põllumees metsloomade vastu igakord mitte seevõrra saagi pärast, kui just oma majapidamise kaitseks. Neist eriolukordadest tingituna kannab ka küttimine paikse asustuse puhul hoopis teist ilmet kui kutseliste küttide ühiskonnas. Siin etendavad tähtsat osa igasugu passiivsed püügiviisid, mis ei nõua küti pikaajalist juuresolekut, kuid ka uued ahvatlusvahendid, mille abil vihatud metsloomi laskekaugusele või lõksu meelitati. Jahibaas on nihkunud igal juhul eluasemele lähemale.

Igivanu püügiviise, mis siiski aga viitab juba paiksele või poolpaiksele asutusele, on püük a u k u d e a b i l. See püügiviis on meilgi olnud kogu maal tuntud. Aukude abil on püütud niihästi hunte kui põtru. Põdraaugud kaevati loomade radadele ja kaeti pealt kergelt okste ning samblaga. Hundiaugud varustati aga tihti söödaga, s. t. auku püstitatud teiba või samba otsa pandi lihatükk või elusloom, mis kiskja ligi meelitas. Tavaliselt löödi augu põhja veel teravad vaiad, mille otsa kukkudes loom kas vigastada või surma sai. Väiksemate loomade, nagu jäneste ja lindude püügiks on lumehange kaevatud sügavaid auke, mis pealt kaeti õlgedega. Põllumehe tüüpiline linnupüümis on nn. kurn (*tedrekurn*) — terava põhjaga õlgedest torbik, kuhu kukkudes linnud enam välja ei pääsenud. Selles püümis olid söödaks viljapead. Peale aukude tunneme aga terve rea väga mitmesuguseid passiivseid püügiviise, kus söödana kasutati koduloomi, liha või viljasaaduseid. Haruldusena märgitagu siin hundiaeda — kahekordsetes ringides püstitatud varbtara, mille keskel elav

sööt, näit. põrsas. Söödalooma nähes tungis hunt sissepoole avanevast lahtisest väravast püünise välisringi ja sulges edasi liikudes ise ukse. Mõnel juhul kujutas see püünis teokarbi kujulist spiraaltara, mille kitsast sisesopist hunt enam ei saanud tagasi pöörduda. Rebaste püügiks oli aga kiskude ja sööda-ga varustatud varbadest toru, nn *rebasetonn*. Põld-kanu on püütud kalamõrdadega, metsparte kalavõr-kudega ja mitmesuguseid linde mürgitatud viljate-radega. Huntide püüdmiseks on kasutatud erilist au-tomaatselt hargnevat kiskudega unda, mis varustati söödaga (joon. 1). Samuti kuuluvad passiivse raken-dusega püüniste hulka väga laialt tuntud hundi-, karu-, ja rebaserauad, rasvasse peidetud mürgised rebasepillid ja mitmet liiki jänese- ja linnupaelad ning -silmused. Väiksemaid loomi on püütud veel lõksudega, mille tüübid sageli on väga laialdaselt levinud idapoolses Euraasias. Suuremate metsloo-made lõksud või lõksu põhimõttel ehitatud püünised ei ole meil aga kaugeltki nii rikkalikult esindatud kui põhjapoolsetel metsa aladel Soomes, Karjalas ja sealt ida pool. Haruldusena olgu siin märgitud ainult Kirde-Eestis tuntud *nakast*, võllakujulise tellingi abil üles riputatud palk-lõksu.

Väga iseloomustavaks jooneks meie aktiivsegi püügi juures on nähtus, et metsloomi mingi söödaga püüti lähedale meelitada ja siis lasta. Heaks näiteks on siin hundi laskmine liikuvalt reelt, kus karjutati põrsast kotis või hunt ree järel nõõri otsas lohiseva pettekujuga abil laskekaugusse meelitati. Tihti asetati ka mingi looma korjus kusagile maja taha ja meeli-tati hunt niiviisi majas valvava küti laskeriista ette. Karu, kes kippus nii loomade, mesipuu-de kui ka kaerapõldude kallale, valvati tihti eriliselt puu otsa ehitatud lavalt, mis asetses kaerapõllu ääres või mil-le lähedale oli asetatud mõni surnud loom. Sama metslooma püügiks on aga metsa asetatud ka viina-

Joon. 1. Jahi-, kala- ja hülgepüügiriistu: vasakul hundi-oda, ülevalt keskel *lutsumünd* Peipsilt, paremal hülgeraud nõõriga. All keskel hundiõng, paremal hülgeõng Ruhnust.

ga segatud mett, mida maitstes loom uniseks jäi ja kergesti küti saagiks langes.

Aktiivset ajujahti on meil korraldatud ainult rebastele ja huntidele. Kuigi ajujaht iseendast on üks ürgsamaid püügiviise kogu Põhja-Euraasias, näitavad mõned tundemärgid ometi, et selle meil niisugusel kujul, nagu me seda möödunud sajandist tunneme, elustasid alles mõisnikud. Sellise arvamise poolt räägib mitte üksnes asjaolu, et niisuguseid massilisi *hundiajamisi* organiseerisid mõisnikud, vaid ka üksikasi, et selle püügi puhul tarvitati abiks suuri hundivõrke, mis kuuluvad keskaegse Lääne-Euroopa ajujahi varustise hulka. Pole aga võimatu, et ajujahti kiskjatele on meie maal mingil kujul tuntud juba ka enne sakslaste tulekut. Hundi-ajamistel etendas talurahvas peamiselt piiraja osa ja oli varustatud *hundiomadega*, mis sageli olid valmistatud moestlänud pisterelvadest, odadest ja helbardiidest (joon. 1).

HÜLGEPUUK seisab oma iseloomult küttimise ja kalapüügi vahepeal. See sünnib küll merel, kuid püügil kasutatakse osalt samu võtteid kui metsloomade küttimisel. Nii oli meie hülgeküttide hulgas veel hiljuti tuntud hülge surmamine kaikalöögiga jääl. Vanemal ajal oli spetsiaalseks hülgepuugi riistaks kiskudega oda *hülgeraud* pika nõõri otsas (joon. 1). Odavarreks kasutati *käksi*, seda väikest pootshaaki, mida hülgekütid jääl liikudes alati kaasas kandsid. Hilisemal ajal on aga hüljeste laskmiseks kasutatud üldiselt püssi, mis põlised hülgekütid, eriti Ruhnus, ise valmistasid. Hülgeid püüti aga ka õngetaolise riistaga (joon. 1), kusjuures looma juurdemeelitamiseks kasutati hülge väikesi poegi. Kihnus seoti see õng hülgepoja külge, Ruhnus vajutati aga erilise kisu abil tema rinna naha vahele. Poega päästma tulles haaras hüljes selle tuge-

vasti oma rinna vastu ja vajutas seega ka õnge tagurpidi pööratud teravikud oma rinda. Paiguti on hülgekütid pimedatel sügisöödel kasutanud püügiks ka erilisi suuri hülgevõrke.

Eesti rannarahvas on hülgepuuki harrastanud ainult piiratud ulatuses, rannavetes. Ühelt poolt sündis hüljeste laskmine suvel mere kivide otsast, kuhu hülged tulid puhkama. Teiselt poolt tehti aga talvel ka lühemaid püügiretki jääle. Seal, kus aga hülgepuuk moodustas pea elatusala, nii nagu Ruhnu rootslaste juures, võeti ette ka pikemaid reise võõrastesse randadesse või kaugemale merejääle. Enne esimest maailmasõda ulatusid Ruhnu küttide retked kuni Soome lahe põhja — Vene ja Karjala randadeni. Hülgepuugi niisugust ekspansiooni iseloomu arvesse võttes ei ole sugugi võimatu, et rootsipärane asustus meie rannikul vähemalt osaliselt oma alguse saanud Rootsi hülgeküttidest, kes siia asutasid tugipunkte oma püügi retkedel.

KALASTUS. Kuigi kala eestlaste toidluses seisab üsna tähtsal kohal, ei saa eestlast ometi pida eriti silmapaistvaks kalapüüdjaks. Kalapüüki on sel maal harrastatud küll alati, kuid seda vanemal ajal siiski väiksemal määral, peamiselt oma tarvete rahuldamiseks. Kui vähe tähtsust eestlane on omistanud näiteks merekalastusele, selgub juba keskaegsest asustuspildist: rannikud ja osa saarigi seisavad tühjad ja asustatakse hiljemini võõraste poolt. Loode-Eesti tühje randu ja saari on asustanud rootslased, Peipsi ääri venelased. Pihkva järve rannikul asuvad setud näiteks on peaaegu eranditult põllumehed, kuid naabruses asuvad venelased jällegi kalurid. Vee lähedusest hoolimata ostavad setud oma kalad venelastelt. Muidugi polnud kalapüük merel või üldse suurematel vetel eestlastele varemini hoopis võõras, kuid niisugust püüki on toimetatud nähta-

vasti madalates rannavetes ja talvel jääl hooajuti ja oma tarbeks. Näiteks võiks siin tuua Saaremaa talumehi, kes veel käesoleva sajandi alguses käisid kevadeti rannas mõrdadega kala püüdmast. See püük kestis ainult nii kaua, kui aastane kalatagavara oli käes ja siis tuldi jälle koju oma talutööde juurde.

Kui vaadelda meie kalapüügi varustist, võib siin selgesti märgata kahte eri kihti, üht vanemat, kuhu kuuluvad kõik algelised, peamiselt sisevetega seotud püügiriistad, ja teist nooremat, mida iseloomustavad suuremad sügavvee püünised. Kui nende kihtide eritlemisele ja iseloomustamisele läheneda kultuur-ajaloolise huviga, siis tuleb märkida, et vanemas püügivarustise ja püügivõtete kihis esineb palju niisuguseid jooni, mis pärinevad otseteed ürgvana Põhja-Euraasia kalurküttide kultuuri eri arengujärkudest. Just sel puhul võib rääkida ürgsest soomeugri, või isegi nn. uurali kultuuripõhjust, kuigi ka siin tuleb alati arvesse võtta, et siia kuuluvaid algelisi kultuurinähte ei tohi siduda ainult teatava keel- või kultuurkonnaga. Need ulatuvad tihti kaugemale üle oletatavate muistsete rahvuspiiride ja on oma iseloomult osalt niisama rahvusvahelised nagu moodsa tehnilise kultuuri nähted. Teatavaid kitsama või laiemat ulatusega lokaalvorme leidub ju küll ka algelises kalastuskultuuris, kuid ka neid ei saa igakord siduda seevõrra eri rahvustega, kui loodusest olenevate eritingimustega. Mõnel juhul sobivad siin teenäitajateks eri keeltest päritolevad püüniste nimed, kuid ka see kriteerium pole igakord täiesti usaldatav.

Neid algelisi kalapüügiriistu ja -võtteid, mida Eesti alalt tunneme, saab kõiki rakendada väikeseks püügiks muu tegevuse kõrval. Üks vana, ka teiste Põhjamaade rahvaste seas laialt tuntud püügiviis, on kala *uimastamine* kivi-, nui- või kirvesilmalöögiga läbi noore jää. See püügiviis, mis Ida-Eestis

kanab nime *põrutamine*, on võimalik mitte üksnes väiksematel sisevetel, vaid ka merel, kus seda on tehtudki. Peale kala uimastamist raiuti jõesse auk, kust saak kas käega või väikese võrk-kahvaga välja võeti. Üks teine igivana püügiviis on kahvaga püük talvel jääaugust ja nimelt sel ajal, kui siseveed või lahesopid paksu jää tõttu ummuksesse jäävad, mis kalu sunnib kogunema jääaugu ümber värskemalt vett otsima. Niiviisi püüdes on näiteks oma kalatagavara täiendanud Kodavere talumehed väikesel Lahejärvel, mille kitsas ühenduskael Peipsiga südalvel kinni külmas, ja ka setud Kulje lähel. Seda püügiviisi tuntakse aga ka Siberi jõgedel ms. obiugrilaste juures.

Meie vanemaid püügiriistu on kahtlemata *ahing* või *västar*, mille primitiivseid eelkäijaid — kiskudega varustatud luuriistu leidub nii meie kiviaja püügivarustise hulgas kui ka obiugrilaste juures nüüdisajal. Meie oma raudahingite hulgas leidub üks tüüp, nn. kihvahing, mida tuleb pidada põhjapoolse Ida-Euroopa metallahingite kõige varasemaks kujuks. Selle ahingi tera koosneb kahest pooldest, kusjuures need pooled erilise, rootsu otsa käänatud kihva abil lüüakse kahelt poolt varre otsa sisse ja seotakse niiviisi nööri üheks tervikuks. Üks niisugune ahingipool on nooremasse rauaega kuuluvate esemetega koos päevavalgele tulnud Peipsi äärest Kodavere. Sellele hoolikalt ja puhtalt valmistatud muinasahingile leidub aga algelisemaid vasteid noorema rauaaja leidude hulgas kogu põhjapoolses Ida-Euroopas, ms. ka permi rahvaste muistses kultuurikeskuses Volga ja Oka jõe orus. Peale selle on aga Eestis tuntud veel mitmed teisedki ahingikujud, milledest vähemalt üks, nn. kõverpiiline ahing, on kihvahingi otsene järglane.

Ahingpüük sündis peamiselt sisevetes või üleujutatud luhtadel, kus ahingimees sai liikuda kerge

lootsikuga või isegi jalgsi vees käies. Nii on Võrtsjärve luhtadel kevadeti havikudu-ajal käidud jalgsi ahingiga raiumas. Niisugune püügiviis oli selle tõttu võimalik, et kudevad havid ümbrusele väga tuimalt reageerivad. Samal Võrtsjärvel on ahingiga lutse püütud talvel läbi jääaukude, kusjuures kala eriliste metall-helinatega juurde meelitati. Täiesti üldiselt kogu Eestis on tuntud ahingpüüki ööseti tulevalgel, nn. *toosel-*, *tohusel-* e. *tuhusel*-käimist. Ka seda on toimetatud paiguti, nagu näiteks Ruhnus jalgsi vees liikudes, kuid harilikult sündis püük ikka lootsikust või lameda põhjaga künnast. Püügist võttis osa kaks meest, kusjuures üks tõukas sõidukit edasi ja hoolit- ses valgustuse eest, teine aga ahingiga raius. Koda- vere rannikul on vanasti tuld näidatud piirukimbuga otse käest. Üldiselt põles aga tohu- või tõrvastetuli lootsiku ninas, erilisel mitmeharulisel raudhargil, *toosehargil* ehk *-raual* või siis jällegi erilises raud- varbadest tehtud korvis. Peipsi lääneranniku eesti asustuse hulgas ja Võrtsjärvel mäletati veel üht algelisemat valgustusseadet, nn *patsast*, mis oli mätastest tehtud lootsiku keskele erilisele laudalu- sele. Sel patsal põles siis püügiajal tuli. Tooselkäimi- ne on ürgvana püügiviis, mida tunnevad kõik Põhja- ja Ida-Euroopa rahvad. Tohuvalgustust on püügil kasutanud muuseas obi-ugrilased, kes selleks tarvi- tasid tohutungalt. Ei ole ka kahtlust, et selle püügi nimetus meil, *tohusel-* e. *toosel*-käimine, on ühenda- tav algupäraselt just *tohuga* ja *tohutulega*. Valgus- tamist patsal kujutab üks pilt Olaus *Magnuse* Põhja- maade rahvaste ajaloos, ja hilisemast ajast teame, et niisugust valgustamisviisi on tunnud meie naabrid balti rahvad ja ka poolakad.

Et meie kalaõngedel on ürgvanu eelkäijaid, seda tõendavad muinasaegsed õngekonksud, mida leidub juba keskmisest kiviajast. Eesti sisevetes laialt tuntud metallist läikekehaga *landile* ehk *vedelile*

leidub üsna lähedasi luust valmistatud vasteid noore- mast kiviajast. Kuid juba siin paneb end piiratud ulatuses maksma ka noorem ida mõju vene kaluri- te kaudu. Eriti on see märgatav Peipsil, kuid ka teistes Ida-Eesti vetes, kus venelased on püüdnud käinud. Siia kuuluvad osalt suured sügavvee-õnged, mis reas ühe selgnööri küljes vette lastakse, kuid ka Peipsil ja Võrtsjärvel tarvitata- va kahe konksuga *mänguõng* ehk *sikuska*. Selle õnge tüpoloogilised sugulased suuremas formaadis näitavad seevastu laiemat levikut nii Eestis kui ka mujal Põhja-Euroo- pas. Omapärane õng või und on Peipsi *lutsumänd*, suur, raske mitmeharuline püünis, mille küljes lutsu- de juurdemeelitamiseks ripub rida helisevaid metalli- killukesi, sõrmuseid, metallnööpe jne. See püünis, mis väheses ulatuses on tunginud ka teistele Ida- Eesti järvedele, ei ole meil nähtavasti väga vana, kuid selle algupära ei saa praeguste teadmiste juures päris täpselt kindlaks määrata. Tüübil leidub mõnin- gaid vasteid idast, kuid veel täpsemaid Rootsist. Peipsi ala side Skandinaaviaga ei olegi nii võimatu, nagu see esialgu paistab. Vahendajana tuleb siin küsimusse Soome, ja nimelt oma tähtsamate püügi- vete Soome lahe ja Laadoga kaudu. Edasises on meil võimalus juhtida tähelepanu mõnele muulegi nähtu- sele Peipsi kalastuskultuuris, mis on sinna nähta- vasti tulnud nimetatud püügivete kaudu Põhja- Euroopast. Kalastusretkede kaudu on küsimuses olevad alad seisnud väga tihedas ühenduses.

Peale nimetatud käsipüügi-riistade on aga eestla- sed kindlasti juba muinasajast peale kasutanud ka mõningaid suuremaid püünisid. Nende hulgas tule- vad küsimusse kõigepealt algelised varbadest valmis- tatud kalatõkked, kuid ka võrgud, mille muistseid jäänuseid on leitud Narva jõe äärest ja Lääne-Kar- jalast. *Tõkked*, mida on kasutatud kala liiklemis- teede sulgemiseks, tuntakse veel mitmel pool Ida- ja

Kesk-Eestis. Need on tehtud peentest varbadest, mis vitsväätidega kahest või kolmest kohast on ühendatud paindivateks varbatarjadeks ehk lautideks. Tõkestamiseks asetatakse üle vee tõmmatud toelati najale mitu niisugust tarja üksteise kõrvale, jättes aga niiviisi moodustatud tarasse lüngad ehk nn. *silmad* püüniste sissepanemiseks. Niisuguseid tõkkeid märgitakse näit. Emajõelt ühes lepingus, mis kalapüügi reguleerimiseks on aastal 1224 sõlmitud Tartu piiskop Hermani ja Liivi Ordu vahel. Missuguseid püüniseid säärase tõkete puhul kasutati, selgub allpool.

Selles ühenduses märgitagu aga veel, et ka paindivatest tõkketarjadest endist sai moodustada kohmaka ja paigalpäisiva püünise. Selleks moodustati nimelt tarjadest vees neerukujulise põhikujuga tarand, mis moodustas nagu sõlmekoha üle vee tõmmatud tõkketaras. Niisugusesse püünisesse sattusid kalad kitsa prao kaudu tarandi kahe sissepoole pööratud serva vahel. Kuna püünis oli jõe põhjaga samuti seotud nagu tõkke tiivadki, tuli sinna sattunud saak pealt kahvaga välja tõsta. Üks niisugune algeline tõkkepüünis oli kümmekond aastat tagasi kasutusel veel Võhandu harul Mäda jõel, kus see kandis nimetust *kaits*. Vanemal ajal pidi aga see püünisetüüp Võhandul olema üldisemalt tuntud, sest 1601. a. Rootsi revisjonis leiame selle nime sealt mitmuses, *kattitzen* kujul. Peale selle on aga sama püünisetüüpi veel möödunud sajandil tuntud ka mõnel Pärnumaa jõgedel, kus seda kutsuti *kantsid* või *käred*. Kaitsatüüpi varbpüünistele leidub täpseid vaseid Soomest, kuid ka väga laialdastelt aladelt idapoolses Euraasias. Selle levik idas on siiski lünklik. Nii ei tunta kaitsa ei Karjalas ega Ingeris, ka mitte Loode-Siberis, kus asuvad obi-ugri rahvad. Soomes kannab aga see püünisetüüp iseloomustaval viisil nimetust *katiska* e. *katitsa*, mis, nagu ka eesti kaits,

on tuletatav algslaavi vastavast terminist *kot's* (vrd. hilisem vene vaste *kotets*). Kõik need asjaolud on viinud soome rahvateadlase U. T. Sireliuse järeldusele, et kaitsa-tüüpi püünis kuulub nende kultuurinähte hulka, millega Eesti asunikud alles algsoome ajal tutvusid slaavlaste kaudu. Eestist on see püünis siis ühes siirdasustusega sattunud ka Soome ja sealt edasi isegi Rootsi, kus seda püünist tegelikult tuntaksegi samade iseloomustavate nimede all. Viimastel aastatel on aga Soomest päevavalgele tulnud kiviaega kuuluvaid kaitsa jäänuseid, mis Sireliuse teoorialt võtavad aluse. See on üks näide sellest, kuivõrd ettevaatlik peab olema algeliste kultuurinähte sidumise ükside etniliste rühmitiste külge.

Nagu eespool märgitud, varustati tõkked harilikult mingi erilise püünisega. Püüniseid, mis siin küsimusse tulevad, on oma ehituselt tavaliselt niisama algelised kui tõkked ise, mille tõttu ka nende iga tuleb hinnata selle kohaselt. Siia kuuluvad kõigepealt erilised kitsa ja pika päraga vits- või varbikorvid, nimetatud *pikk* või *peru*; samakujulised võrkudest püünised, *voluk* või *sopp*; edasi algelised *vitsmõrrad*, mis eelmistest erinevad selle poolest, et neil on sees kalavangistav kitsendus, *neel* või *pujus*, ja lõpuks väikese suulogaga varustatud lõngmõrrad ehk *rüsad*, mis samuti on pujustega. Nende algupära juures ei ole mõtet pikemalt peatuda, sest suuremalt osalt on need püünised niisama vanad kui tõkked ise. Mõnel juhul viitab nende nimi vene poole (vrd. *voluk*), kuid püünis ise on liiga laia levikuga, et siin saaks oletada mingit ühesuunalist kultuuri mõju. Mõnel juhul on venelased idast ilmsesti teistkordselt sisse kannud mõne vana püünisetüübi ja seda loomulikult nende oma nime all.

Tüüpiliseks näiteks on siin üks seni puudutamata tõkkepüünis, lameda põhjaga suur võrkkott, mis Emajõe keskjooksul kannab nime *sääs* ehk *säasa-*

võrk, Pärnujõe aga *tähes*. Siin on tegu tõkkepüünisega, mille levikut võime, kuigi lünklikult, jälgida Läänemerele kuni Amuuri orgu äärmises Ida-Siberis. Tihti on see püünis varustatud tundenööridega, mis kalurile pidid märku andma, kui saak sees oli. Emajõe sääsavõrkudel on tundenöörid ühendatud väikese signaalkellaga kalurionni seinal. Pole võimatu, et need püünised vähemalt Emajõe on niisuguste tundenööridega varustatult tõepoolest venelaste kaudu sisse toodud, millele ms. viitab ka püünise venepärane nimi, *sääs* (vrd. vene *sježa*). Kuid see asjaolu ei eita võimalust, et seda püünisetüüpi siin juba varem oleks tuntud. Et sääsavõrgu taoline lamedapõhjaline püünis-kott soome-ugri rahvaste juures peab olema vana nähtus, sellele viitab muuhulgas tõsiasi, et samasugust püünist siin ürgvanade nimede all on kasutatud ka aktiivse püünisena, tõmbevõrguna. Siia kuulub Võrtsjärve *kale* ehk *kalevõrk*, millele leidub vaseid mitmete soome-ugri rahvaste juures. Nagu sääsavõrk, nii oli ka kale varustatud tundenööridega, mille üks ots püügil oli seotud kaluri sõrme ümber. Püük toimus lapiti allatuult triivivalt paadilt, kusjuures püünis-kott tõmbenööride varal selle paadi järel vees lohiseda lasti. Eesti alal või meie piirivetes kalastavatele venelastele oli kale tundmata. Omal ajal on Peipsi kalurid valmistanud võrtsjärve kale eeskujul endalegi vasta-va püünise, kuid see on jäänud ainult katseks. Narva jõel püüdvatele vene kaluritele oli küll tuntud kalet meenutav kottpüünis *volotšok*, kuid see oli rakendatud kahe pika ridva vahele, mille varal püüdjad võrgu vees parajas sügavuses hoidsid. Püük ise toimus kahe lootsikuga. Ritvade vahele rakendatud kottpüünis on Venemaal väga laialt tuntud. Püünisetüüp ise aga on kogu põhjapoolses Ida-Euroopas ja Loode-Siberis ilmselt vanem kui sealsed vene asus-

tused. Seda on kasutanud, paiguti nööride, paiguti aga ritvade varal rakendatuna soomlased ja laplased läänes ning obi-ugrilased idas. Soomes kannab see püünis nime *suuria*, vogulitel *syrp*, millised nimed on etimoloogiliselt sama algupära. Huvitaval kombel leidub ka eesti kale nimele vaseid teistes soome-ugri keeltes, kuigi need vased seal igakord ei tähenda mitte just kale tüüpi püünist. Tüpoloogiliselt ja terminoloogiliselt seisab meie kalele kõige lähemal vepsa *kaléga*.

Et *võrk* kui kalapüünis läänemeresoome kultuuri- piirkonnas on ürgvana nähtus, seda tunnistavad kiviaega kuuluvad võrgujäänuste leiud, mis on päevavalgele tulnud ühelt poolt Antreast Ida-Soomes ja teiselt poolt Siivertsist Narva jõe ääres. Peale selle on Soomes avastatud veel mitmed kivieaga kuuluvad võrgu kõrvalosad, kivid, uitmed jne. Nende leidude järgi on aga võimatu täie kindlusega otsustada, kas vastavad jäänused on pärit aktiivse või passiivse rakendusega võrkudest. Niisugune vahetegemine muutub eriti küsitavaks veel selle tõttu, et algelisi võrkpüüniseid on võidud kasutada oludekohaselt kord passiivse nakkusvõrguna, kord aga tõmbe- või keerdvõrguna.

Oma tavalistest passiivse rakendusega võrkudest võime siin pikemata mööda minna. Neid on olnud kahte tüüpi: ühekordsed nakkusvõrgud, mille silmadesse kala peaga sisse tungib ja kahe- või kolmekordsed abarad, millesse kala end sisse mässib. Eriti abaraga püüdes kasutatakse abiriistaks *mütla*, kabjakujulise peaga ritva, millega vees sompsides kalu püünisesse peletatakse.

Nagu märgitud, võidi tavalisi nakkusvõrke kasutada tarbekorral ka aktiivse püünisena. Nii on püüdnud näiteks Kuusalu kalurid kudu-aegset räime rannamadalikkudel. Püük on toimunud jalgsi vees liikudes, kusjuures kalaparvi püüti võrguga ümber

piirata. Mitmel pool on aga kalade piiramiseks kasutatud erilist keerdvõrku; tunneme neid Muhu, Kihnu, Pärnu ja Peipsi kalarandadelt. Võrtsjärve ja Peipsi kalurid tunnevad aga peale selle veel suuremaid keerd-püüniseid, millega püütakse sügavamatel vetel lootsiku või lootsikute abil. Võrtsjärvel kannab vastav püünis nime *käänivõrk*, Peipsil aga *raavõrk* ehk *raga*. Peipsi raga on hilisemal ajal varustatud juba päraga, nii et sest on kujunenud noodataoline püünis. Seejuures on aga pära võrgutiiva ühes otsas ega mitte keskel nagu tavalisel noodal. Üldiselt esindavad aga kõik need erikujulised keerdpüünised üht vana ja väljasurevat püünisetüüpi, mis loodepoolse Ida-Euroopa ja Põhjamaade kalastuses on etendanud kunagi nähtavasti väga tähtsat osa. Seda püünisetüüpi on tuntud Loode-Venemaa järvedel, kuid eriti omane on see Soomele ja Skandinaaviale. Kalastuse ajaloo uurijad nimetavadki keerdpüüniseid iseloomulikkudeks fenno-skandia püünisteks. Kahtlemata on see püünisetüüp meilgi igivana, kuid selle juures tuleb siiski lahtiseks jätta niisugune võimalus, et seda Peipsil ja Võrtsjärvel hilisemal ajal on täiendatud väljast saadud eeskujudel. Tuleb nimelt arvesse võtta, et Peipsi kalurid on seisnud alati ühenduses Soome lahe ja Laadoga püügialadega, kus muuseas on kasutusel olnud ka pärata ja päraga keerdnoodad.

Püünised, mille tarvitusele tulekuga hakkab meie kalavete põhjalikum kasutamine ja kalamajanduse põhjendamine iseseisva elatusalana, on suured sügavvee *noodad* ja *rüsad*. Keeleliste andmete järgi otsustades ei tohiks ju ka noot olla meil mitte mingi uusaegne püünis, vaid püügiriist, mille iga ulatub tagasi algsoome aega. Nimetus *noot* ise on vana germaanipärane sõna, mis pärineb sest kaugest ajast, kuid peale selle leidub vähemalt sama vanu omapäraseid nimetusi noodapüügi terminoloogias (näit.

loom või *loomus* püünisesse haaratud saagi tähenduses; vrd. soome *luoma*, liivi *luom*). Küsitav on aga, kui suur ja miskujuline see kauge noodapüünis oli. Teame ju, et tõmbepüünisena on kasutatud ka lihtsat võrku ja isegi latvadest kokkukõidetud hagu. Igatahes kui eeldada mingit suuremat noota kaugemas minevikus, siis võiks arvata, et seda ei ole kasutatud mitte seevõrra suveajal avaveel kui talvisel jääpüügil. Küsimus nõuab veel mitmekülgset selgitamist.

Üks on aga kindel, et need suured noodad, mis meie rannikutele hakkavad ilmuma juba XVIII sajandil, eriti aga möödunud sajandi teisel poolel, on väljast, ja nimelt vene kalurite kaudu, sinna kantud. Ilmselt vene algupära on ka üks eriline noodatüüp, *mutt* (vrd. vene *mutnik*) Ida-Eesti järvedel ja väiksem tõmbepüünis *kuurits* (vrd. vene *kurica*) sealsamas. Ka suured sügavvee rüsad ja rüside süsteemid on hilisemat algupära, kuid need on tulnud tarvitusele hoopis teisest suunast, läänest ja põhjast.

Mälestusena endisaegsetest hooaja-kalapüükidest ja püügiretkedest on meie rannikutel säilinud väikesi kalamajakesi ehk *kalasaunu*, kus kaugemalt tulnud kalurid püügihooaegadel peatusid. Niisuguseid saunu on näiteks hiidlased ehitanud Pärnu kalarandadele ja Läänemaalt Kiideva küla mehed Saaremaale, Mustjala Pangale. Nende ajutiste asulatega liituvad *võrkmajad* ja *võrkaiad* püüniste kuivatamiseks. Ka kohalikkudel kaluritel endil on rannas tihti kalasaunad ja võrkmajad ühes võrkaedadega. Peipsi ääres niisugused ajutised kaluriasulad puuduvad. Küll kasutati aga seal talvepüügi hooaegadel väikesi puukoore-, tohu- või lauakattega majakesi, *kere*, mis reel või erilistel jalastel veeti kaugel jääal asetsevatele püügikohtadele. Neis majakestes asus noodaselts

kogu hooaja kestel. Soendamiseks ja keetmiseks tehti tuli keset ruumi erilisele tuleasemele, *patsale*, mis endast kujutas liivaga täidetud kasti või pada.

Peamised elatusharud

PÖLLUNDUS. Nii kaugele kui ajaloo-allikad ulatavad valgustama meie majandusolusid, on eestlaste peaelatusalaks ikka olnud põlluharimine ühes karjakasvatamisega. Selle kõrval on ka mesindus annud paiguti teatavat lisatulu. Mitmed asjaolud näitavad isegi, et põlluharimine Eestis on olnud valitsevaks elatusalaks juba meie ajaarvamise algajanditel ehk roomaraua-ajal. Ka seda ajamäära tuleb võtta tingimisi, sest paistab olevat kindel, et maaharimise oskus ja mõningate kultuurtaimede kasvatamine pole ka varasematel muinasaja järkudel olnud meie esivanematele päris tundmatu, kuigi me sel puhul ei saa rääkida veel põlispõllu harimisest. Mõned haruldased sõnad nagu „kündma”, „hirs”, „iva” jne., mis on ühised mitmetele soome-ugri rahvastele, viitavad selgesti sinnapoole, et need rahvad juba ajal, mida keeleteadlased nimetavad soome-ugri ajaks, pidid tundma mõningaid kultuurtaimi ja algelist maaharimist. Huvitaval kombel kuulub niisuguste sõnade hulka ka kündmist tähistav sõna, kuigi võib päris kindel olla, et tolleaegset künniriista ei saa võrrelda ühegi hilisema eesti adratüübiga, küll aga võib sel puhul küsimusse tulla mõni puust valmistatud konks, millega alemaad küünistati, et seda kohedamaks muuta. Edasi leiame keeleteadusliku kronoloogia põhjal nn. permi aega arvatavate sõnade hulgast termineid, mis viitavad selgesti põlluvilja harimisele, kuivatamisele ja peksmisele. Sinna kaugesse aega arvatakse tagasi minevat ka meie *rehe*, *varda* ja

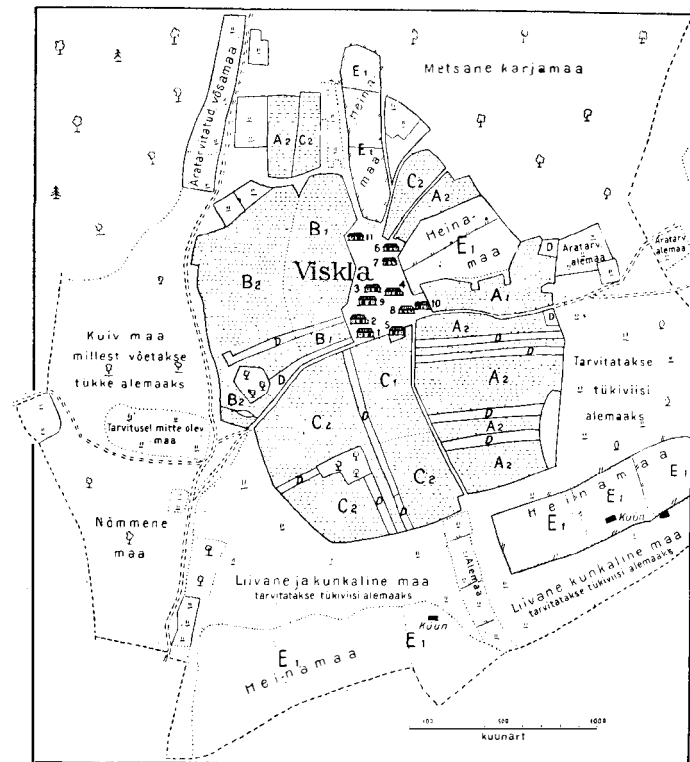
tuulamise nimetused. Huvitaval kombel leidub ka meie pronksiaega kuuluvate muististe hulgas juba sirpe, kuigi me muidugi absoluutse kindlusega ei saa öelda, kas need olid määratud vilja koristamiseks, lõikamiseks või hagude tegemiseks.

Üks on aga kindel, niipea kui eesti kultuur hakkab oma praegusel pinnal kindlamat kuju ja selgesti märgatavaid erijooni omandama, leidub selles juba tugevaid talupojakultuuri tunnuseid, mis räägivad paiksest asustusest, põlispõllu pidamisest ja karjakasvatamisest. Niisuguseid tunnuseid märkame ilma igasuguse kahtluseta juba roomaraua-aja eesti kultuuris. Nagu me eelnenud ülevaatest nägime, langeb sellesse aega suur hulk põllumajanduslikke ja karjanduslikke oskussõnu, millest osa on võõrapäraseid, osa aga ka täiesti omi. Edasi teame, et eesti asustuspilt tol ajal viitab samasse suunda. Asustus on stabiliseerunud ja võtab iseloomustaval viisil enda alla peamiselt just need maakohad Eesti mandril, kus leidub viljakat põllupinda, s. t. Põhja-Virumaa, Tartu, Võru ja Viljandi moreensed kõrgendikud, mis tänapäevani on jäänud meie põllumajanduse kandvamateks keskusteks. Rannikualad ja saared seevastu, kus põllupind on kehvem, on tol ajal kas hõredasti asustatud või hoopis asustamata, nii nagu näiteks Hiiumaa, mis asustatakse alles keskajal.

Kuigi me niisiis oma põlispõllu harimise ajalugu võime kindlasti mõõta umbes paarituhande aastaga, on siiski peaaegu meie päevini teatava eluõiguse säilitanud ka algelisemad maaharimisviisid, mis näitavad, kuidas on läinud meie põllukultuuri arengukäik. Head näidet sellest, kuidas muinasaegne inimene Põhjamaade metsapiirkondades tegi esimesi samme ürgmaastiku viljakandvaks põllumaaks muutmiseks, pakub muistne *alekultuur*, mida meilgi eriti keskajal veel üsna üldiselt on tuntud. Oma ürgsemal kujul rajati aleinaa, ka *saat*, *sôörd* ehk *uht*,

puutumata põlismetsa, kus puud esiteks maha raiuti, siis umbes aasta maas kuivada lasti ja lõpuks samas kohas põletati. Kui maa oli jahtunud, puhastati see tukkidest ja kohendati külviks. Kui niiviisi valmistatud põld mõne lõikuse järel oma viljakuse oli kaotanud, võeti järgmine tükk metsa, kas endise ale kõrvale või ka hoopis kaugemal, sama viisi viljuse alla. Et niiviisi maad hariv inimene jäi poolkolivaks, on endastmõistetav. Kuid nähtavasti on just sel viisil põhjapoolse Ida-Euroopa laialdased metsapiirkonnad muudetud aegade jooksul põllumaaks, ja pole kahtlust, et põllukultuuri areng meilgi oma algaegadel on käinud sama rada. Kuigi alekultuur põlispõllunduse kõrval meil kaua on vastu pidanud, ei kanna see siin enam ammugi seda ürgset iseloomu kui põlismetsades. Nagu näitavad vanemad küla-kaardid, on enamasti igal külal Eestis peale põllumaade kasutada olnud veel alemaad, mida küla ühiselt haris. Kuid need maad ei olnud enam põlismetsades, vaid küla läheduses, kus nad moodustasid teatava lisa põlispõllule (joon. 2). Samast kindlapiirilisest alemaast võeti igal aastal teatav osa viljuse alla, kuna eelmistel aastatel kasutatud osad jäid seniks võsa ja noort metsa kasvatama, kuni teatavate aastate järele järjekord tuli jälle nende kätte. Et meil alepõletamist enam kaua pole toimetatud põlismetsades, vaid noores metsas või võsastikus, näitab muuseas seegi asjaolu, et alemaid keskaegsetes kirjades kutsutakse sageli *varvik*, mis tähendab just võsa või noort metsa. Ka nimetus *palu* noore metsa kohta näib osutavat endisele alemaale. Muuseas on niisugune alemaa iseloom jättnud isegi asjalisi jälgi põllunduslikku varustusse: alemaal võsa lõikamiseks on kasutatud erilist lühiteralist vikatit, mis kannab nime *võsavikat*, Lõuna-Eestis ka *võssai*.

Alemaa pinna kohendamine külviks ei nõuagi eriti atra. Selleks kõlbab ka mingi äkketaoline riist —

Joon. 2. Viskla küla Põhja-Eestis põldude, ale-, heina- ja karjamaade keskel. Küla läheneb kujult sumbkülale.

pikkade oksatüügastega kuuselatv, mida võidi lohistada vastuoksi inimese enda või hobuse taga üle põlenud kamara. Ka rehale vastavat käsiriista on kasutatud samaks otstarbeks. Üks tüüpiline maaharimisriist, mille iseloom viitab tagasi vanadele alekultuuri traditsioonidele, on Lõuna-Eestis veel hiljuti tarvitusel olnud *karuäke*, mis on tehtud reast pikkade oksatüügastega varustatud kuuselohandikkudest.

Lääne-Eestist on see ammu kadunud, kuid selle kunagisele olemasolule seal osutab üks eriline äkkekujutis Saaremaal, mille tavaliste pulkade ehk piide aset täidavad mitmeharulised oksatüükad. Põhjus, mis ürgsed alemaad põlispõldude kõrval nii kaua ja visalt on käibel hoidnud, on nende suur, kuigi lühiajaline viljakus. Otse loodusest kasutusele võetud või aastaid võsa kannud maatükk võis aasta või paari kestel anda 12 — 20 seemet ilma erilise väetusega.

Oma iseloomult alekultuurile lähedane, kuid sellest nähtavasti siiski noorem on *kütis* või *loomus*. Ka selle tegemiseks kasutati tuld, kuid teisel viisil ja teissugustes olukordades. Kütist tehti söötidel või niisugustel uudismaadel, kus metsa ei kasvanud.

Kütisepõletamiseks kasutati peamiselt hagu, mis metsast kohale toodi ja kubudesse seoti. Kood asetati tulevasele põllule, otstega tuule suunas, kaeti pealt maakamara ja süüdati siis lahtisest otsast põlema. Kui haod niiviisi pool-ummukses lõpuks olid põlenud, pilluti tuhk ja põlenud muld erilise kütiselabidaga põllupinnale laiali. Selle maaharimisviisi algupära ja vanus ei ole veel päris selge. Esialgu näivad mõned andmed osutavat sinnapoole, et kütise tegemine on iseloomustav olnud just Eestile, sest eesti keelest on nimetus *kütis* tunginud ka läti, vene ja baltisaksa keelde. Võiks arvata, et kütist kõigepealt on hakatud tegema neis kohtades, kus metsade vähesus ale põletamist ei võimaldanud. Seda maaharimisviisi on näiteks Saaremaal, kuigi pisut erinevalt, kasutatud veel hiljuti kapsamaadel.

Põlispõllu harimine sünnib aastast aastasse ühel kindlal põllul, mis juba ammu väetamise abil on muudetud viljakandvaks maaks. Põllu väetamine sündis teataval määral sel teel, et kõrre- ja kesa-põldusid kasutati loomade karjatamiseks.

Põlispõllu viljakust on juba vanast ajast peale püütud alal hoida sel teel, et osa põldu aastaks

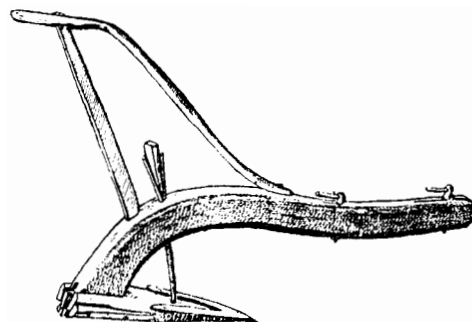
kesasse jäeti. Et *kesa* mõiste pidi muinaseestlastel juba tuntud olema, seda näitab vastava nimetuse algsoomeline päritolu. Nagu jällegi näitavad vanemad külakaardid, pidi meil vanemal ajal üldiselt valitsema kahepõllusüsteem, kusjuures siis alemaad moodustasid muidugi omaette üksuse. Selle süsteemi kohaselt oli põllupind jagatud kaheks osaks, kusjuures üks osa ühel, teine osa teisel aastal tuli külvi alla. Mõned andmed näitavad, et see vanem süsteem hakkas meil kaduma XIII sajandist alates, kuigi jälgi sellest on saartel ja rannikul säilinud kuni möödunud sajandi lõpuni. Võib-olla kuulub kolmepõllusüsteem Eestis nende väheste uuenduste hulka, mida saksa kolonisasatsioon siia on kaasa toonud. Enne kui ses asjas saab teha mingit siduvat otsust, on vaja selgusele jõuda, kas see uuendus meile siiski ei ole tunginud järk-järgult Leedu ja Läti kaudu lõunast. Eesti põllumajanduslikult edenenumatel aladel hakkab vana kolmepõllusüsteem omakorda taganema mitmeväljasüsteemi eest alles XIX sajandi algusest peale, millal uued kultuurtaimed, kartul, põldhein jne. tegid maa mitmekesise kasutamise tarvilikuks.

Vana eesti küla põllud moodustasid omaette kokkukuuluva terviku, mis näiteks kahepõllusüsteemi juures tähendab seda, et kogu külal oli kasutada kaks enam või vähem eraldi seisvat põldu, millest üks oli ikka kesas, teine viljuse all. Seejuures oli aga kumbki põld jaotatud perede arvu järgi osadeks. Ka selles jaotuses on aja jooksul sündinud mitmesuguseid muudatusi. Nagu vanemad andmed keskajast lubavad oletada, olid külapõllud muinasaja lõpul jagatud niiviisi, et igal perel oli ühisel põllul üks osa ehk sarg, kusjuures need osad ei tarvitsenud sugugi olla ühesuurused või üksteisele sarnaneva kujuga. Võime õigusega oletada, et vähemalt osa muinasaegseid külasid olid sugukonna-külad, mis olid välja

kujunenud ühest suurperest või põhitalust. Selle ühiskonna liikmete arvu kasvamisega tekkis ka alati-
ne tarvidus uute põllumaatükkide järele ja niisuguse
loomuliku maalaienemise või ka jagunemise puhul
ei saa kujutleda mingit reeglipärast tükeldamist.
Mõningate andmete järgi on see vana maakasutamise
viis muutuma hakanud XV sajandist alates, millal
küla põldusid on hakatud üksikasjalikumalt ja reegli-
pärasemalt jaotama, nii et igale talule langes mitu
enam-vähem ühesuurust ja ühekujulistki põllulappi
ehk nn. tõstandit. See jaotamisviis hakkab omakorda
kaduma rootsi ajal, mil põllud jagati pikkadeks
kitsasteks ribadeks ehk nn. nööriadeks. Kuigi
küla põllud niisiis kõikide nende jaotussüsteemide
järgi jagunesid üksikute talude vahel eraomandus-
likeks tükkideks, ei saanud üksikud peremehed neid
siiski kasutada vabalt väljaspool külaühiskonna
üldkorda. See üldkord määras kõigepealt kindlaks,
missugune põllumaa ühel või teisel aastal seisis kesas
või viljuse all. Kuid laialipaisatud põllulapid, nende-
le pääsemine ja sügisene loomade karjatamine kõrrel
tingisid omakorda veel seda, et künni-, külvi- ja
viljakoristamisetööd pidid algama ühel ajal kõikides
peredes, kellel küla ühispõllul oli oma osa. See küla
ühine töö-rütm oma täpselt kindlaksmääratud töö
alguste ja lõppudega püsis veel kaua pärast seda,
kui põllumaad juba ammu olid jaotatud talude vahel
suurteks eri põldudeks. Põlluviljadest olid hiljemalt
ajaloolise aja alguseks tuntud kõik need, mida meil
hiljemgi on kasvatatud. Ainult naeris, mida kasva-
tati eriti kütise- ja alemaadel, on asendatud hiljem
kartuliga, mida meie talupõldudel hakati suuremal
määral kasvatama siiski alles möödunud sajandi
alguses. Ka tatar on jäänud harulduseks.

Põlispõllu harimine on igal pool seotud oma eriliste
tööriistadega, mille hulgas *ader* ja *äke* moodustavad
põhimise raudvara. Nii on see ka meil. Nagu eelne-

vast selgunud, on meie adra nimetused seotud juba
algsoome ajaga. Samasse kaugesse aega viitavad aga
ka nende künniriistade tüübid ise. Siin tulevad küsi-
musse kõigepealt kaks peatüüpi, *vannasader* Lääne-
Eestis ja *harkader* ehk *harksahk* Ida-Eestis. Nende
kahe adrakuju vahel tuleb küsimusse veel üks
kolmas, nn. juurpuu-ader, mis mõnel juhul on varus-
tatud kiilukujulise vandaga, mõnel juhul aga hargi-

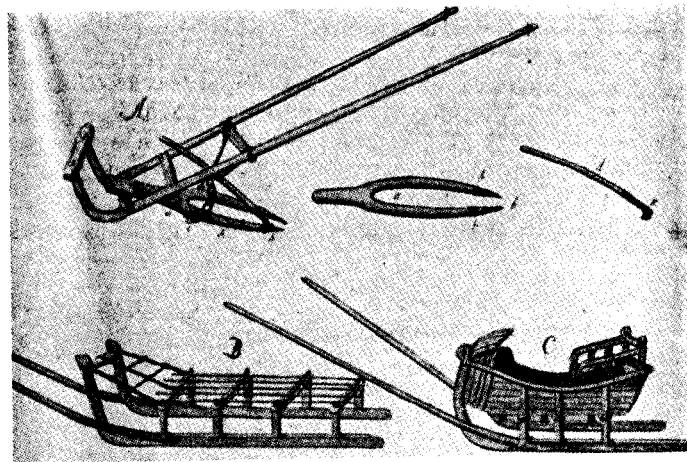
Joon. 3. Vannasadra pea Saaremaalt.

ga. Vannasader on oma nime saanud õhukesest kiilu-
kujulisest vandast, mis oma päraga on tapitud tagant
alla kaarduva *adervarre* otsa sisse, kuid siiski nii
lõdvalt, et nurk nende kahe osa vahel teatava piirini
muuta annab. Lisatuge vandale pakub *adrasõlg*,
lõhestatud ülaotsaga sitke tammepulk, mis vannast
keskpaigast seob *adervarre*ga. Sõle ja selle lõhesta-
tud otsa löödud kiilu abil asetatakse vannas niisu-
guse nurga alla, mis künnisügavuseks parajasti on
vajalik. *Adervarre* külge liitub iseloomulik linnupead
meenutav käepide, *adrakurg*, mille abil kündja ühe
käega atra juhib. Teine käsi hoiab ohje või harg-
dega kündmise puhul vitsa või piitsa. Härjaatradel
pikeneb *adervars* ette poole *vehmriks*, mille külge

rahkme abil kinnitati ike, hobuatradel liituvad aga lühikese adervarre otsa aisad. Iseloomustaval viisil on see adratüüp vanemal ajal tarvitusel olnud peamiselt härjaadrana. Nagu juba eelpool on olnud võimalus märkida, kuulub meie vannasader ühte euroopa atrade tüübirühma, mille iga ulatub kaugesse muinasaega. Jütlandi turbarabadest päevavalgele tulnud ader kuulub kas pronksiaja lõppu või rauaaja algusesse. Sellele muistsele künniriistale, mida tema leiukoha järgi kutsutakse Döstrupi adraks, leidub üllatavalt täpseid vasteid Ruhnus ja paiguti ka Lääne-Eesti rannikul. Meie tavaline vannasader on sest ürgtüübist juba kaugemale arenenud, kuid tema üldkuju on jäänud samasuguseks (joon. 3).

Meie vannasadra levik katab kõigepealt saared, väljaarvatud Kihnu, kuid ulatub sealt ka Lääne-Eesti mandrile, kus ta endasse haarab Loode-Harjumaad, peaaegu terve Läänemaa ja riivab ka Pärnumaa põhjakihelkondi (joon. 7). On aga väga tõenäolik, et selle adratüübi levik mandril on ulatunud varasematel aegadel kaugemale idapool. Vannasadrade vastavaid, kuid algelisema ehitusega maaharimisriistu on tuntud veel hiljuti Põhja-Eesti rannikul, kus neid on kasutatud kartulite muldamisel. Niisugust riista kutsuti seal *muttnina*, missugune nimetus meenutab vannasadra kõrvalnime *seanina*. Varasemad adratüübid on mujal maailmaski tihti püsinud ainult veel kartuliharimise riistadena. Ka on tähelepanav, et nimetus *ader*, mis algupäraselt on seotud just vannasadraga, tuntakse ka harksaha nimena.

Harkader seevastu kuulub hoopis teise tüübirühma, mis on iseloomustav Ida-Euroopale. Seda on kasutanud mitte üksnes venelased, vaid ka baltirahvad ja soome-ugrilased peale lääne-eestlaste ja edelasoomlaste. Tüüp on kujunenud nähtavasti kusagil põhjapoolse Ida-Euroopa metsa-aladel, sest lõunas

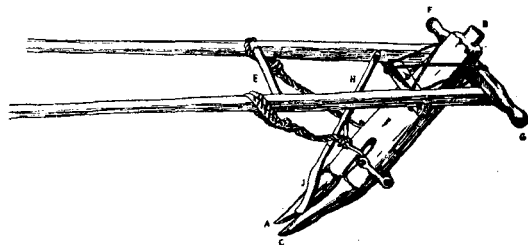

Joon. 4. Kurgedega harkader, regi ja saan Kesk-Eestist XXVIII saj. lõpupoolelt. Hupeli järgi.

steppide piirkonnas on see tundmata või üsna hiline nähtus. Lähemal vaatlusel võime selle künniriista juures eraldada mitmeid kohalikke erivorme. Ka Eestis kohtame kaht erinevat harkadra kuju, milledest üks on lühikeste aisadega ja madala käsipuuga (joon. 5), teine aga pikkade aisadega, mille pürad tagant sarvedena üles kaarduvad ja niiviisi käsipuu aiste tasemelt kõrgemal hoiavad (joon. 4). Seda viimast nimetatakse oma kaarduvate aisapärade tõttu ka *kurgedega* harkadraks. Lühikeste aisadega ader on levinenud Ida-Eestis, kurgedega harkader aga läänes, peamiselt Lääne- ja Harjumaal. Seejuures on huvitav märkida, et ainult lühiaiselisele adrale leiame enam või vähem täpseid vasteid idast, kuna kurgedega ader on tuntud sel kujul ainult Eestis ja Soomes. Viimane tuleb nähtavale peamiselt seal, kus viimati veel härgi on kasutatud künniloomadeks. Ja nähtavasti ongi see ader olnud vanematel aegadel

just härjaadraks, mis puhul selle aisad on ühinenud ettepoole vehmriks.

Need iseärasused ja levikusuhted osutavad võimalusele, et meie kurgedega harkader ei ole mitte pärit otse idast, vaid et siin on tegu ühe vana eesti- ja baltipärase adratüübiga, mis oma hilisemas kujunemisjärgus (hobuadrana) on saanud ainult mõjustusi ida harkadra poolt. Mõned tundemärgid näitavad

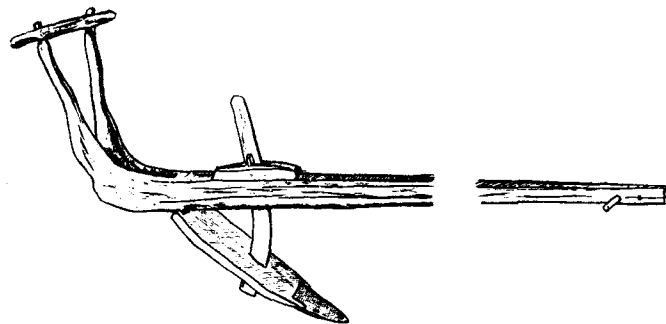

Joon. 5. Harkader Tartumaalt.

nimelt, et meie kurgedega harkader on kujunenud Loode-Eestis tuntud juurpuu-adrast, mis algupäraselt on olnud ilmselt härjaader. Viimane on varustatud samasuguste käsipuud kandvate juur-sarvedega kui kurgedega harkadergi, ainult hargikujuline künnipuu vaheldub selle juures tihti kiilukujulise vandaga (joon. 6).

Nende tähelepanekutega liitub aga nüüd veel see väga huvitav asjaolu, et meie juurpuu-adrade leidub üllatavalt täpseid vasteid ka Lõuna-Baltikumist, Leedust, Ida-Preisist ja isegi Valgevenest, kus need samuti esinevad kord vannas-, kord aga harkadrana. Kuigi meie juurpuu-adra ja lõuna-baltikumi vastete levikuala tänapäeval asuvad eraldi, on ometi tõenäolik, et siin sellele vaatamata on tegu ühise tüübiga, mis kunagi kaugemas minevikus on olnud tuntud kogu Baltikumis. Tänapäeval seisab selle adratüübi

põhja- ja lõunapoolse rühma vahel Läti ja Põhja-Leedu ala oma idatüüpi härkatradega, kuid on väga tõenäolik, et juurpuu-ader selt alalt on viimaste eest taganenud. See taganemine oleks lihtsalt seletatav sellega, et lätlased vähemalt uuemal ajal on kasutanud künniloomaks ainult hobust, ja ida harkader, mida seal tänapäeval tarvitatakse, on tüüpiline hobuader. Pole võimatu, et täpsemad uurimused läti

Joon. 6. Läänemaa juurpuu-ader, Märjamaalt.

alal kunagi ka sealt avastavad juurpuu-adra ja härjakultuuri jälgi, sest praegu peame rahulduma ikkagi ainult veel *Bielensteini* kaunis üldiste ja vananenud andmetega.

Muudest adratüüpidest ja vormidest olgu siin möödamindes nimetatud ainult veel erilist *lõikatra*, mida harkadra levikupiirkonnas on kasutatud söödi lahtilõikamiseks enne kündi, ja edasi *taldatra*, mis mitmel pool maal on olnud raudtrade otseseks eelkäijaks.

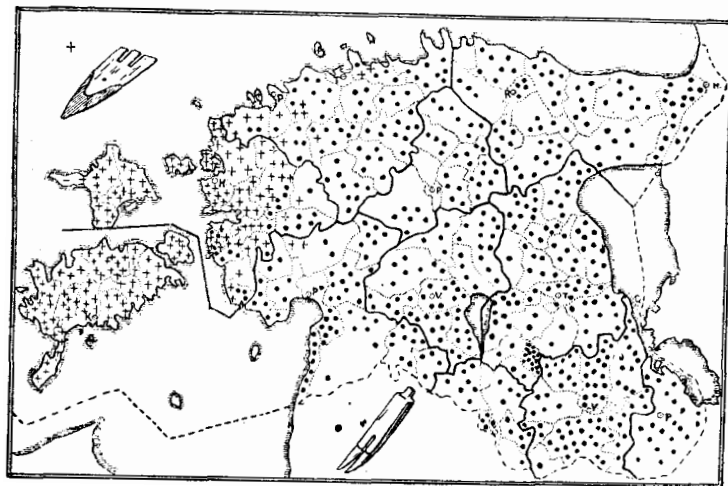
Nii nagu adrad, nii näitavad ka meie *äkketüübid* teatavat piirkondlikku levikut. Kagupoolses Eestis on peale eelnimetatud karuäkke tarvitusel olnud nn. raamäke, mis oma paindumata ehitusega sobib hästi

sealsetele siledatele põldudele. Sellele leidub vaseid idast ja balti naabrite juurest. Loodepoolses Eestis, eriti aga saartel valitseb nn. liigendäke, mille piidega varustatud pakud on lülitatud painduvate tammevarbade varal kolmelt või neljalt realt üksteise taha. Säärasena libiseb see tööriist kergesti üle kiviste põldude. Vaseid sellele äkketüübile tunneme Soomest ja Skandinaaviast. Haruldusena tuntakse seda äkkekujuga Ingerimaal vadja külates, kuhu see on tunginud ilmselt Eestist.

Ainult adra ja äkke varal on eestlane kaua aega harinud oma põldu. Kõik muud maaharimise riistad on seal üsna hilist algupära. Nii on näiteks põllurulliga eesti talumehe põldudele ilmuma hakanud alles möödunud sajandi algusest peale. Praegu olemasolevad andmed näitavad, et see põllutööriist on kõigepealt tarvitusele tulnud just Lõuna-Eestis, kust see ajajooksul on levinud põhja poole. Osalt äkke, osalt rulli asemel on vanemal ajal kasutatud puunuia, millega suuremaid mullatompe sai käsitsi purustada.

Vilja külvamine toimus meil üldiselt külvivakast, mis rihma või vööpaelaga oli riputatud külvajale kaela. Vaka kõrval tunti aga ka erilist linasest riidest külvipõlle, mis külviajal seemneviljaga samuti kaelas rippus. Külvirinnete, *hitsmete* ehk *sitmete* märkimiseks kasutati kas lihtsat puukooku, või oli selleks varutatud väike kolmnurkse vandaga käsiader.

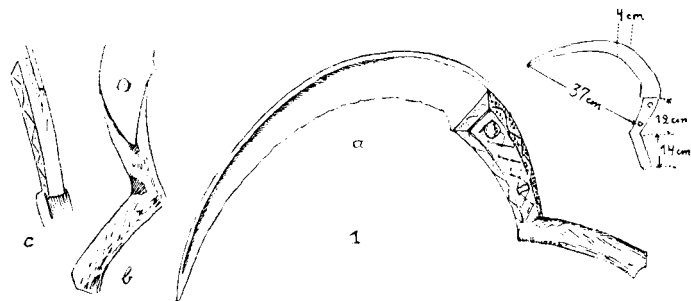
Mitte vähemat kultuurajaloolist huvi kui maaharimisriistad ja varustis, pakuvad meie vanad viljakoristamise, kuivatamise, peksmise, puhastamise ja alalhoidmise viisid. Neis on säilinud palju seda, mis viitavad põlispõllunduse algaegadesse või veel kaugemale tagasi. Nagu juba eesti pronksiaegsed leiud näitavad, on meie vanimaid lõikusriistu sirp. See riist püsib oma vahelduvates vormides ka rauaaja eri ajajärkudel järjekindlalt meie muinasvarustise hulgas ja on ainsa viljalõikuse vahendina jäänud

Joon. 7. Vannas- ja harkadra levikusuhted (+ vannasader, . harkader).

tarvitusele üsna üldiselt kuni XVIII sajandi lõpuni, millal vikatid hakkavad seda pikkamööda välja tõrjuma. Kuna muinasaegsed sirbid on tihti väga väikesed, sarnanedes pigemini suurele kõverale noale, on üks meie põllunduse kultuurajaloo uurijaid, *Julius Mark*, jõudnud arvamisele, et tol ajal on pidanud valitsema ka erisugune lõikustehnika, mille kohaselt viljal ainult pead maha lõigati. Pole aga võimatu, et neid väikesi sirpe kasutati ka lihtsalt abiriistana vilja kitkumisel ehk juurimisel. Niisugune viljakoristamise viis, kus lõikaja haarab vasaku käega vilja latvadest ja paremaga poolnüri väikest sirpi kasutades aitab peotäit maast välja tõmmata, oli tuntud veel käesoleva sajandi alguses Lääne-Eestis, eriti Saaremaal, kus seda kasutati odra koristamisel. Sarnast väikest õsumisriista ei kutsutudki seal harilikult sirbiks, vaid *odra-kooguks*. Teiseks ei ole

ka päris kindel, et küsimuses olevaid väikesi sirpe muinasajal ei kasutatud muuks otstarbeks, nagu näiteks hagude või lehiste lõikamiseks karjale. Igal juhul näitab aga sirpide esinemine varastel muinasaja järkuldel, et see lõikuseriist meile ei ole tuttavaks saanud venelaste kaudu, nagu seda riista slaavipärase nime järgi võiks ehk arvata. Tõenäoliselt

Joon. 8. Lääne-Eesti sirbitüüp.

on üks eriline sirbi kuju põhjustanud selle slaavipärase nime tarvitusele võtmise. Meie hilisemad sirbivormid ja vastavad lõikuseviisid jagunevadki iseloomustaval viisil kaheks. Ida-Eestis oli üldiselt tarvitusel kitsa teraga hambuline sirp, mille puust või tohukettakestest moodustatud käepide oli nagu pussi pea löödud terarootsu otsa. Niisuguse sirbiga lõigati kõrsi. Teine sirbikuju, mida kasutati saartel, Läänemaal, osalt ka Harjumaal ja Loode-Pärnumaal, oli suhteliselt laia, vahedaks käiatud teraga ja kinnitatud erilise kõvera löe külge (joon. 8). Seda löega sirpi, mida kuni viimaste aegade ni tegid kohalikud vikatimeistrid, kasutati vähemalt hilisemal ajal kõrte raiumiseks, missugune lõikustehnika meenutab niisiis niitmist. Et meie rauaaegsete muinassirpide terad pidid sama viisi olema kinnitatud löe kül-

ge, nagu märgitud lääne-eeesti sirpidel, tõendab järele kaanatud kihv nende terarootsu otsas. Sirge rootsuga sirbid on veel nooremal rauaajal täiesti haruldased. Üldiselt on meil sirpi viljalõikusest välja tõrjuma hakanud harilik heinaniidu vikat, mis seks otstarbeks varustati mõnel pool ainult erilise pealisraamiga vilja kogumiseks. Missuguses vahekorras erisugused lõikusriistad ja -viisid seisid Eestis XVIII saj. lõpul, selle kohta annab Põltsamaa õpetaja A. W. Hupel kokkuvõtliku ülevaate. See autor märgib sissejuhatuseks, et katsetes suuri meklenburgi või saksi vikateid viljalõikamiseks rakendada, ebaõnnestuvat talupoegade vastuseisu tõttu. Selle asemel aga tarvitavat talupojad oma väikesi vikateid ja sirpe, ja nimelt järgmiselt: „Väikesi heinaniidu vikateid eriti odralõikuseks... Rukki, nisu, suvirukki, kaera ja oad lõikab eestlane harilikult sirbiga; tatrak ja läätsed niidetakse; kanep, lina ja herned kistakse üles juurtega; oder osalt niidetakse, osalt lõigatakse” (s. t. sirbiga). Edasi märgib seesama autor, kuidas lätlane väikese vikati ja reha abil rukist lõikab. Viimases riistas tunneme selgesti erilise lühivarrelise rukkivikati, mis hiljemini meilgi on tarvitusele tulnud *lätivikati*, *lätlase*, *rautsi* või *iurootsi* nime all. *Rauts* on vallutanud kogu Lõuna-Eesti ja suure osa Ida-Eestit peaaegu Soome lahe rannikuni. Millal see rukkivikat meil kodunema on hakanud, pole raske otsustada. Nähtavasti on see sündinud möödunud sajandi alul, sest veel aastal 1796 peab Hupel tarvilikuks seda lätipärast riista eestlastelegi soovitada. Läti on aga ses suhteski etendanud ainult vahendaja osa, sest rautsitaolist viljaniiduriista tuntakse laialdaselt ka Kesk- ja Lääne-Euroopas. Nimetus *rauts*, *iuroots* meil on aga pärit läti keelest, kust sellele laieme sääraseid vasteid nagu *ieruoce*, *ieruocis* jne.

Kogu viljakoristamine sündis kindlakskujunenud

korra kohaselt. Vilja peo- või sületäied, mis sirbiga *õsudes* või *põimides* koristaja kaenlasse kogunesid, asetati kindlate vahedega *parmastena* maha (joon. 9). Enne kuhilasse panemist seoti rukis, harva ka kaer vihkudeks. Rukkivihkudest moodustati alul mõnevihulised *hakid* ehk *hakkjalad*, ja kui vili nii viisi veidi oli kuivanud, laoti ümber suuremateks kuhilateks, *napradeks*. Igas nabras oli oma kindel arv vihkusid, nii et naprade arvu järgi selgus lõikuse lõpul ka saagi üldsuurus. Tõuvilja nabad kaeti pealt eelmise aasta õlgedest valmistatud vihmavarju kujulise kattega, *nabrapeaga*, et kaitsta neid sügiseste vihmade eest. Saartel tehti odranabad sageli eriliste maha painutatud varb-lookade peale, mis võimaldas tuuletõmbust kuhila all.

Sedamööda kuidas rehepeks edenes, veeti vilja rehetuppa kuivama. Seal asetati vili *ahtmete* kaupa partele ja siis algas kütmine, mis vähemalt esimese rehe puhul kestis kaks või kolm päeva. Kütmiseks kasutati turvast või eelmisel aastal juuritud maakamarasi kände, mis andsid ühtlast sooja ega tekitanud kardetavalt suurt leeki ning sädemeid. Peale kuivatamist läks rukkirehi rabamisele, milleks vili ahtmete kaupa parsilt alla lasti ja üksikute vihkude kaupa käte jõuga vastu seina, uksi või erilist rabamispinki teradest puhtaks rabati. Tavaliselt sündis rabamine rehetoa, kuid paiguti ka reheall. Igal juhul aga seati rabatud vihud rehealuse põrandale veel lademesse, kus need kootide või vartadega läbi peksti, et viimaseid teri kätte saada. Peale selle kergitati õled läbi, seoti suurtesse vihkudesse ja pandi paigale katuseõlgedeks. Meie vanimaks viljapeksuriistaks oli tugev lameda põlvkujulise kõverusega puuvemmal, *vart*. See ürgne peksuriist oli aga möödunud sajandi lõpuks ja käesoleva alguseks taganenud uuemate peksuvahendite, *kootide* ehk *pintade* eest Lääne-Eesti rannikule. K o o t i d e s t on meil tuntud

Joon. 9. Rukkiõsumine sirpidega Võrumaal 1937. a.

kolm peatüüpi, mis oma levikuga pakuvad ka teatavat kultuurajaloolist huvi. Mandril esineb enamvähem segamini kaks koodikujut: ühel jookseb vart ning nua ühendav siderihm risti läbi nua otsa, teisel aga tungib see nua otsast sisse ja küljelt välja, nii et nua ots järelikult on silindriline. Viimane kinnitamisviis on rohkem levinud mandri loodepoolses osas. Läti piiri lähedal leidub harva ka koote, mille nuiad on siderihma ümberkõitmiseks varustatud kaelaga. Täiesti erinevad muudest kooditüüpidest on aga Saare- ja Hiiumaa koodid keerleva silindrilise pidemega varre otsas, ja kaseväätidest kõitmega. Tüüp on selgesti lääneline ja esineb eriti Põhja-Saksas.

Tõuvili peksti eranditult reheall põrandal, hobuste või isegi inimeste jalus tallates ja vartade või kootidega nuiates. Lõunapoolsel Eesti mandril on aga hilisemal ajal tarvitusele võetud veel üks eriline

peksuriist, *reherull* või *tamp*, mida hobuse taga üle viljalademete veeti. Millal see riist tarvitusele on ilmunud, pole päris kindel; võib-olla möödunud sajandi alul või keskel. Igal juhul näib aga siin jällegi tegemist olevat ühe nähtega, mis meile on tulnud Lätimaa kaudu lõunast, kus sel Vahemere kultuuri- piirkonnas on vanad ja laialt levinud eeskujud olemas.

Mis puutub rehtedes viljakuivatamisse üldse, siis on siin tegu ühe vana kultuuripärandiga, mille juured ulatuvad sügavale muinasaega. Nagu nägime, pärineb rehe nimetus sest ajajärgust, mida keeleteadusliku kronoloogia järgi kutsutakse permi ajaks. Ehitiste vaatlusel näeme, et Ida-Venemaal asuvatel soome-ugri rahvastel leidub ka veel algelise ehitusega rehtesid, mida võib pidada meiegi rehe algkuks. Ses ühenduses märgitagu ainult veel nii palju, et rehekultuur on omane ainult Ida-Euroopa mandri põhjapoolsetele aladele, metsapiirkondadele, kus vilja peksmiseks ja alalhoidmiseks oli vaja kunstlikku kuivatamist. Soojas suitsuses õhus kuivatatud vili omandas ühtlasi ka aga kõrge kvaliteedi. See ei läinud kergesti kopitama ja selle tõttu oli meiegi rukis keskajal ning hiljemgi veel Lääne-Euroopa turgudel nõutav kaup. Võltsivad viljakaupmehed püüdsid rehes kuivatatud rukist vähemalt muu vilja sekka segada, et kaubale anda kõrgemat väärtust. Et põhjapoolse Ida-Euroopa rehekultuur moodustab omaette piirkonna, seda näitab rehtede puudumine tema piirimaadel. Skandinaavias on köetav rehi algpäraselt tundmata, kuid samuti ka lõunapoolses Ida-Euroopas, Lõuna-Vene viljarikastel legendikkudel, kus peksmine sündis tavaliselt lageda taeva all, kõvakstambitud peksupõrandal või talvel lagedal jään. Meie rehekultuuri valitsevale asendile vanematel aegadel viitab muuseas ka see iseloomustav nähtus, et nimetus *rehi* on tunginud siit kõikidesse

naaberkeeltesse, niihästi idas, lõunas kui läänes (vrd. vene *riga*, *reja*, läti *rija*, balti-saksa *riege*, rootsi *ria*).

Peale peksmist läksid terad puhastamisele. Ida-Eestis, nagu ka kõikide ida pool asuvate soome-ugri laste põllupidajate juures, toimus vilja puhastamine kühvliga viskamise teel, missugune menetlus põhineb sel lihtsal tähelepanekul, et viskamise hooga raskemad osad, terad, paiskuvad kaugemale kui aganad. Paiguti on seda puhastamisviisi kombineeritud tuulega, mis rehealuse väravatest sisse puhus ja aganad kaugemale lennutas. Eestis on rabatud rukki puhastamiseks kasutatud kõigepealt tuuliluu- da, Kirde-Eestis sellele lisaks ka veel kasetohust tuulelehvikut. Nende riistadega hoogsalt üle rabadusvilja pühkides eraldati jämedamad aganad. Sellele järgnes puhastamine rehealuse väravate vahel tuule käes, esiteks erilise puuhargi, *viirorgi*, *tuuliorgi* ehk *rehekäpaga* üles visates ja hiljem suure sarjaga sõeludes. Paiguti on kasutatud kahesuguse tihedusega sarju: hõredamat *kurna*, ja tihedamat päris *sarja*. Väiksemaid viljahulki on aga puhastatud ka sel teel, et vili mingi nõu äärest pudistati tuule käes maha või allalaotatud riidele.

Puhastatud terad viidi aita, kus neid hoiti alal paiguti suurtes mitmevakalistes puuvaatides, paiguti aga aita ehitatud laud- või palksalvedes. Täidetud vaadid suleti pealt ja väljaspoolt määriti uurded rottide ja hiirte vastu savi ning värske lehmasõnniku seguga. Nii on vanemal ajal talitatud vähemalt mõnel pool Saaremaal. Kagupoolses Eestis, võib olla vanemal aegadel aga ka mujal, on vilja alalhoidmiseks kasutatud kas lamavaid või vaadi moodi püsti seisvaid raskeid jämedast puutüvest õonestatud *kumme*. Lamavatel kummidel oli peal ainult võrdlemisi väike nelinurkne avaus, mis tihedalt suleti osalt sissevajutatava kaanega. Mõningate pärimuste koha-

selt on just niisuguste lamavate kummidega vanasti vilja maasse, tohu ja õlgedega vooderdatud kaevanditesse peidetud, kui sõda või mõni muu hädaohutoidutagavarasid ähvardas. Selletaolisi viljasäilitisi on tunnud muuseas ka balti rahvad.

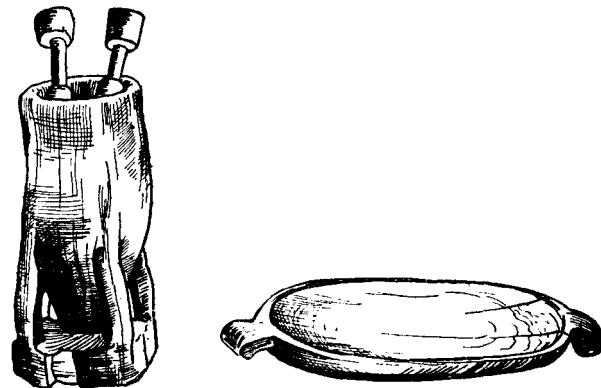
Ikalduseaegadel, kuid ka muidu vilja nappuse korral, ei tuulatudki vilja, vaid rabatud vili viidi veskile jahvatada. Saadud jahust tehti üldiselt tuntud aganaleiba. Et aganane vili veskikivi silmast paremini alla läheks, selleks tambiti aganad enne kodus erilises *tambiküinas* tammepuust labidaga peenemaks. Aganatampimine on olnud Eestis nähtavasti päris üldine komme, sest meie muuseumidesse on kogunenud palju tambilabidaid.

Mis puutub vilja jahvatamisse üldse, siis on seda kodusel teel tehtud käsikividega. Meie käsikivid on idapoolset tüüpi, mille tunnuseks loetakse puuvitsa pealmise kivi ümber ja selle vitsa külge kinnitatud kõrva käsipuu toepunktina. Nähtavasti on aga ka vesiveskid meil juba vana algupära, sest *veski* nime tus ise on tõenäoliselt tuletatav sõnast vesikivi. Tuuleveskid on meile pukktuulikute näol kodunema hakanud keskajal, sest esimesi märkusi nende kohta leidub XIV sajandist. Odratangude, *suurmate* ehk *soormate* valmistamiseks kasutati aga puu-uhmreid, kus teri suruti uhmrinuiade või *peklite* abil. Uhmer on üks ürgsemaid vilja töötlemise vahendeid mitte üksnes Euroopa, vaid kogu maailma põlluharijate rahvaste juures. Kestadest puhastati suurmed erilise lamedapõhjalise puuliua, *pohemolli* abil (joon. 10).

*

Põlluviljade kõrval on kasvatatud ka kiutaimi, kanepit ja lina, esimest ainult kodulähedastes aedades, teist aga uudismaadel ja põldudel. Mis puutub linasse, siis ulatub selle harimine meil kindlasti muinasaega. Asva linnus-küla asemelt on nimelt

päevavalgele tulnud esemeid, mida ei saa lugeda muuks kui linakammideks. Kitkutud lina tuli kõigepealt puhastada seemnekupardest, mis vanemal ajal sündis kirvega või vikatiga raiudes, uuemal ajal aga eriliste raatside abil. Pärast seda viidi linakimbud kas vette likku või pandi mõneks nädalaks murule kaste kätte, kus linaluud murenesisid. Niiviisi ettevalmistatud lina seati lõpuks reheparsile kuivama, kust

Joon. 10. Puust uhmer kahe nuiaga (vasemal) ja pohemold.

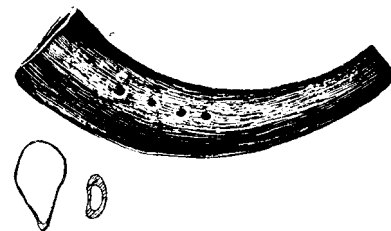
seda võeti edasiseks harimiseks, s. t. luudest puhastamiseks. Puhastamine sündis vanemal ajal eranditult puust *lõugutite* abil, kuid möödunud sajandil ilmuvad tarvitusele juba ka vastavad masinad, millega töötati käsitsi või hobuste jõul. Lõuguti või masinaga purustatud lina läks ropsimisele ja siis kammi misele. Ropsimine toimus kas põlvel või erilisel pukikujulisel *ropsilaul* puust *ropsimõõga* abil. Suurtes linakasvatuse keskustes Lõuna-Eestis on aga kasutatud ka erilist ropsimasinat, *vurri*. Kiu lõplikuks puhastamiseks on vanemal ajal kasutatud väikesi puukamme, paiguti ka tavalist peaharja. uuemal ajal

aga kahe eri tihedusega raudharja, mis töötamise ajaks kinnitati pingile. Tulutoovamaks majanduseharuks hakkab linakasvatus Eestis kujunema alles XVIII sajandi lõpul, kuid selle arengu on kaasa teinud peamiselt ainult Lõuna-Eesti. Põhja-Eestis on ainult Vigala olnud tähtsamaid linakasvatuse keskusi.

KARJANDUS. Nagu kõik põllunduslikud rahvad, nii on ka eestlased olnud karjakasvatajad. Et see majanduseharu meil juba muinasaja lõpul pidi olema õitsval järjel, selle tõenduseks on muuhulgas mõningad märkmed Läti Hendriku kroonikas, kus räägitakse suurtest koduloomade, veiste, hobuste ja lammaste karjadest, mis vaenlased on röövinud Eestimaalt muistse vabadusevõitluse aegadel. Tagasi muistsetele aegadele viitavad ka mitmed vanad karjatamisviisid ja traditsioonid, milledest väärivad eriti allakriipsutamist niisugused kombed nagu küla ühiskarjamaa kasutamine, ühise karjase palkamine kogu küla karjale, sageli eraldi veistele, hobustele ja pudulokele (lammastele, kitsedele), kordkarjaja ööseti *õitsilkäimine* kui ka karjakoera kasutamine. Ka karjaste abivahendid, nagu tohust või puukoorest valmistatud *tõrved* (pasunad), *sokusarved* (joon. 11), *käristid* või *kärategemisvahendid*, nagu *vuristi* e. *vurrlaud*, *tirimui* jne., kuuluvad kõik primitiivsemate nähtuste hulka meie rahvakultuuris. Osa neid riistu, nagu tohutõrved ja sokusarved, kuuluvad algeliste muusikariistade või märguandevahendite hulka; teised, mille abil sai erilist kära valmistada, on määratud karja kooshoidmiseks, või seda ähvardavate kiskjate peletamiseks.

Karjandusega paratamatult seotud *heinategu*, mis möödunud naturaalmajanduse ajastul toimus eranditult looduslikel niitudel või soodel, on omakorda nähtus, mis seisab kuskil korjava ja tootva majan-

damisviisi piirimail. Sellele vastavalt kuuluvad ka heinategemisega seotud abinõud, tööviisid ja saaduste säilitamine iseloomult algelisemate hulka. Looduslikest maastikusuhetest tingituna olid küla ühised heinamaad tihti kodust kaugel, mille tõttu heinajaks tuli asuda ajutiselt töökohale, kus tööpere sõi ja magas n. ö. ühise laagritule ümber ja kuhu tarbekorral püstitati algeline onn ehk maja, mis oma

Joon. 11. Sokusarv.

kujult meenutab põlise metsamehe või poolkoliva karjuse elamut. Põhjatutel soodel, kus veolooma ei saanud kasutada, toimus heinte kokkuvedamine vitsväätidesse haaratud kandamite näol, kusjuures kandja ise pidi olema varustatud eriliste, jalatsite alla seotud võrestik-taldadega, nn. *soorajadega*, et mitte sisse vajuda. Kuid ka hobust kasutades tuli maastikule vastavalt tarvitada tavalistest algelise- maid veovahendeid. Nii tehti loogu võttes heinasaod otse ühele või paarile kasehaale, mille abil saod hiljemi ka kuhja või küüni juurde kokku veeti. Mõnel pool tõsteti aga saod kaigaste abil puutaldadega varustatud reele ja veeti niiviisi säilituspäigale. Ainult Loode-Eestis on saadude vedamiseks kasutatud ka erilist heinakäru, mille suured rattad olid varustatud eriti laiade võrestik-vitsadega. Kahtlemata igivana on ka viis hoida heinu kuhjades, mis

tavaliselt olid ehitatud hagudest alusele, nn. *kuhja-lavale* või *soovale*. Heinaniidu vikatite teri tunneme juba nooremast rauaajast. Nende tegumood meenutab üldjoontes neid vikateid, mida Lääne-Eesti sepä valmistasid veel hiljuti oma pajades ja mida tuli teritada käiade ja luiskude abil. Iseloomustaval viisil on sõna *vikat* keskajal heinamaa üksuste nimeks, kuna *ader* e. adramaa tähendas põlluüksusi. Nähtavasti tuleb selle vikatimaa all mõista heinamaa tükki, mida üks vikat, s. t. niitja, suutis teatava aja jooksul puhtaks niita. Nii võis iga talu küla ühistelt heinamaadelt saada nii palju niidumaad, kui tal normaalselt oli välja panna niitjaid või vikateid. Rahvapärismused teavad mõnel pool veel rääkida, kuidas ühist heinamaad igal aastal enne niitu on talude vahel jagatud ja välja loositud.

Vanad vikatiteritamise riistad ja viisidki on omaette huvipakkuvad. Lääne-eesti sepa tehtud vikatid olid pajast välja tulles täiesti nüri teraga. Esialgne tera ihuti vikatile omatehtud liivakivi-käial, nn. *ihnal*. Peen tera ihuti erilisel *tahukivil*, mis ka metsa kaasa võeti, hilisematel aegadel, vähemalt saartel, aga peenel liivakivi-käial, mida rannarahvas käis Rootsist Ojamaal vilja vastu vahetamas. Vanemad luisud on tehtud puust, õhukese pilpa või neljakandilise pulga kujulised, peenest liivast teritamispinnaga. Osa pilpakujulisi luiske on aukliku pinnaga, nii et teritamislüü, mida niitja erilises liivasarves kaasas kandis, jäi niisutatud luisule peatuma. Tavaliselt segati aga liiv juba luisu valmistamisel kas sula tõrva või vahaga kokku ja määrati niiviisi luisu pinnale. Ka need luisuvormid osutavad teatavatele kultuurajaloolistele sidemetele väljaspoole. Nii leidub näiteks meie lääne-eesti pulgakujulistele luiskudele vasteid ainult Rootsist, kus neid on samuti kasutatud vikatite luiskamiseks.

Neis maakohtades, kus leidis lopsakaid puisniitu-

sid, valmistati lambakarjale talvise heinasööda jatkaks veel lehiseid või hagu. Selleks raiuti väikeste kirveste või *kiinide* abil peeneid haava, paakspuu või kase oksi ja köideti kimpudesse, mis alal hoiti kas küünides heinte peal või kuhjades. Puhtakssöödetud raod tarvitati talvel kütteks. Seal, kus peeti suuri kitsekarju, raiuti neile muu sööda jatkaks talvel kadakaoksi.

Koos karjakasvatamisega olgu lõpuks veel märgitud, et eestlased juba vanast ajast saadik on olnud tublid mesinikud, nii nagu nende naabrid liivlased ja balti rahvadki. Nagu *F. Linnus* oma laiaulatuslikus uurimuses eesti metsamesinduse kohta on näidanud, moodustavad eestlased ühes teiste läänemere rahvastega mesinduse alal oma eri jooni kandva kultuuripiirkonna, kus mesilastepidamist on harrastatud juba aastasadu. Et mesinduse traditsioonid siin peavad olema vanad, näitab ms. ka see tõsiasi, et ürgne metsamesindus oma kasvavate tarupuudega on oma eluõiguse säilitanud veel kuni möödunud sajandini. Kuivõrd tähtsaks majandusharuks mesindust omal ajal on peetud, nähtub kas või sestki tõsiasjast, et pikaldase Vene-Liivi sõja algpõhjusteks peetakse venelaste algatatud tüli Kagu-Eesti rikkalikkude „meekarjamaade” pärast.

Vanem eesti mesindus on kuni üsna hilise ajani säilitanud õige huvitavaid jooni, mis heidavad valgust selle elatusala arengukäigule. Nii on mälestusena ürgsest metsamesindusest kaua aega säilinud niisugune komme, et tühjad mesipakud koduaiast viidi metsa puude otsa, kuhu need jäid seniks, kuni sinna mõni mesilaspere sisse asus. Hiljemini tarvitati selleks otstarbeks veel erilisi kergeid, puust õõnestatud või puukoorest valmistatud püügitarusid *kusalaid* ehk *konge*. Tarude asetamine metsa puude otsa on Kagu-Eestis olnud nähtavasti veel XVIII

sajandi lõpul nii üldiselt tuntud, et krahv *Mellin* oma kaardiatlases on pannud Võrumaa lehte iseloomustama joonise puu otsa seotud mesipuust, mille kallale kipub karu (joon. 12).

*

Elatusvahendite muretsemine toob endaga paratamatult kaasa teatava tööjaotuse sugupoolte vahel. Et mees igal pool üldiselt teotseb küttimise ja kalapüügiga, on üldtuntud tõsiasi. Naine on see, kes hoolitseb taimetoidu eest ja karjapidamise puhul ka piimakarja eest. Neist seisukohtadest lähtudes on huvitav tähele panna ka vanaaegseid tööjaotuse reegleid eesti talus. Kõigepealt paistab silma asjaolu, et kariloomadest olid hobused ja veohärjad meeste hoolitseda, kuna naised tegelesid piimakarja ja puduloste talitamisega. Iseloomustaval viisil olid ka hobustekarjased järjekindlalt mehed, lambakarjased aga enamasti naised. Ka mesindusega teotsevad reeglipäraselt ainult mehed. Edasi tuleb alla kriipsutada seda suurt osa, mida naised on etendanud põlluharimisel ja viljalõikusel. Paiguti, nii nagu saartel, oli kündmine ja viljalõikus sirpidega peamiselt naiste tööks; niisuguseid töid peeti meestele isegi pisut alandavaks. Seevastu olid aga külvajateks peamiselt mehed. Saaremaal näiteks võis naist külvamas näha ainult neis taludes, kus meest ei olnud. Piima ja piimasaadustega tegelesid eranditult naised, lihaga aga sageli mehed. Saaremaal näiteks jagasid paljud peremehed ka söögilauas liha. Õlletöö oli jällegi meeste hoolets. Naine polnud selle juures hästi sallitavgi. Seevastu tegid taari naised. Need küsimused vajavad aga kõik veel järjekindlamat uurimist, sest me teame, et Soomes ja Skandinaavias on osad meeste ja naiste vahel jaotatud tihti otse ümberpöörduvalt. Sealt tuntakse näit. naist kui külvajat ja õlletegijat.

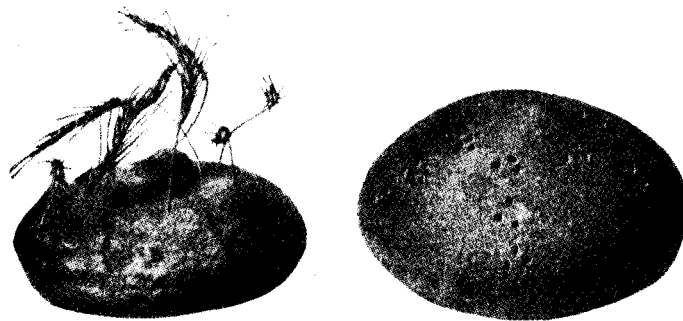
Joon. 12. Karu mesipuu kallal. Nurgailustis L. A. Mellin'i kaardiatlase Võrumaa lehel (atlas trükitud 1791 — 1798).

Toitlus

Rahva toidluse, söökide ja jookide loomulikuks aluseks on need saadused, mida eri elatusharud pakuvad. Sellepärast on ka küttide, kalurite ja karjusunomaadide toidukoostis oluliselt teine kui põllumeeste oma. Kui sellelt seisukohalt vaadelda eestlase toidumajandust, siis nähtub kohe, et siin on tegemist tüüpilise põlluharija ja karjakasvataja toidundusega, mille juured peavad ulatuma väga kaugesse minevikku. Selles mõttes on kõigepealt huvitav tähele panna, et nn. hädatoidud, igasuguste metsikult kasvavate taimede, puukoore, sambla jne. näol, mida mitmed pool-põllunduslikud rahvad Põhja-Euroopa metsikumatel aladel on ohtrasti kasutanud, meil on kas üldse tundmatud või siis piiratud ulatuses tarvitatud. On tõsi, et mitmeid söödavaid taimi on meilgi tuntud, kuid neid, samuti nagu kase ja mõne teise puu mähka, on kasutanud peamiselt ainult lapsed ja karjapoised maiustuseks. Isegi seente korjamine toiduks on meil kõikide tunnuste järgi üsna hiline nähtus, mis näiteks saartele alles esimese maailmasõja ajal hakkas sisse tungima. Igasugu loodusest korjatud hädatoitude nõrk kajastus meie rahvatraditsioonis räägib aga teisest küljest ka tüüpilisest talupoja hoolest, mis selle eest muretses, et aastane toidutagavara vastu peaks. On meilgi tuntud oma pikaldased ikaldus- ja näljaaastad, kuid leivajätkuks ei olnud meil siis seevõrra metsikust loodusest korjatud ained, kui ikkagi põllusaadused aganate näol. Küttimine on andnud meile üsna vähe toidulisa, palju suurem tähtsus on olnud kalal. Kuid vaatamata sellele, et kala meie söögilaul igapäevase toiduna on etendanud väga tähtsat osa, ei ole see rahva silmis olnud kunagi väga hinnatud toit ega ole ka selle toidu

mine. See väike koogikujuline rukkileiva kakk küpsetati mitte ahjus, vaid küdeva ahju paistel kas lauaotsal või laial kivil, missugusest küpsetamisviisist tuleneb ta nimigi. Paistekakku küpsetati viimati ainult hädaleivana, kui tavaline leib oli majast otsas.

Hariliku rukkileiva kõrval on mitmel pool küpsetatud mingi lisaainega erileibu. Siia kuuluvad kagu-

Joon. 13. Näärikakk (*nääris*) ja *kuhja* jõululeib (paremal) Saaremaalt.

eesti *kõrdleib*, mis rulliti kokku õhukesest taignast, mille peale oli tõmmatud kiht kanepiseemnetest tambitud võid, — *jurssi* või *tempi*. Põhja-Eestis on küpsetatud *mämmi* ehk *mähk-kakku*, mis oli samuti rukkileiva taignast, kuid pealistatud linnasejahu taignaga. Muhus on mähk-kakku viimati küpsetatud veel pulmatoiduks. Igal juhul peab siin tegu olema vana toiduga, sest nimetused *mähk* ja *mämm* esinevad ka vadja ja soome keeles, mingi magusa jahuküpsise tähenduses. Vahelduseks rukkileivale on vanemal ajal eriti pühadetoiduna küpsetatud ka odrajahust hapendamata leiba, mille tainas vähe-malt Lõuna-Eestis on tehtud hapu- või petipiimaga. Niisugune odraleib, mis sealsamas Lõuna-Eestis on

valmistamisoskustes märgata erilist vaheldust. Värske kala oli talupoja laual haruldane nähtus, samuti ei ole kala suitsutamise oskus nähtavasti kuigi vana ega rahvapärane. Kalatagavarad hoiti kas päikese käes kõvaks kuivatatuna või soolatuna alal, ja niiviisi säilitatud kala söödi siis kas toorelt, varda ehk pahla otsas sütel küpsetatuna või keedetuna. Mõnel pool, eriti rannarahva juures, küpsetati kala koos pekiga ka ahjus leiva sees. Muhust on üks teade, XVIII sajandi lõpult, mis räägib kala leotamisest tuhalehelises, mis niisiis meenutab skandinaavia rahvaste libekala valmistamist.

Kui asuda tüüpiliste talupojatoitude vaatlusele, siis tuleb tähtsuse poolest esikohale asetada *leib*. Põllunduslikule rahvale on väga iseloomustav, et ta peatoiduseks loeb just leiba. Nii see on olnud meilgi, kus muid toitusid on loetud ainult leivakõrvaseks, niisiis selle peatoidu jätkuks. Veel enam: sääraseid väljendused nagu näiteks „aasta leib” aastase toidutagavara, ja „leibkond” perekondliku ühiku tähenduses, näitavad selgesti, kuidas just leib on saanud kogu talumajanduse ja perekondliku kokkukuuluvuse võrdkujuks. Selle kõrval väärrib tähelepanu ka see nähtus, et leivale, nagu ka viljavihkudele, on omistatud kesket tähelepanu põllundusriitustes: aasta tähtsamateks pühadeks, jõuluks küpsetati erikujulised rukkileiva kakud, *kuhjaga-leivad*, *jõuluorikad* jne. (joon. 13), mis said koha söögilaua ülemisel otسال. Leib pidi andma leivale jätku ja sellepärast peideti need kakud ka peale pühi aita viljasalve, kus nad alal hoiti kevadkünnini, külvini või karjalaskmiseni. Meil üldiselt tuntud hapendatud rukkileiva tundmaõppimine tähistab omast kohast tõelise talupojakultuuri algust, sest see langeb leiva germaanipärase nime järgi otsustades meie ajaarvamise algsajanditesse. Leivaküpsetamise ajaloole heidab huvitavat valgust meil veel hiljuti tuntud *paistekaku* valmista-

tuntud *karaski* nime all, on nisujahust *sepiku* otsene eelkäija. Peale selle on aga Lõuna-Eestis küpsetatud veel erilisi nisujahu kakukesi, *korpe*, mis pealistati kartulipudru, või muna ja kohupiimaga.

Muude viljasaadustest valmistatud toitude hulgas tuleb ühe vanema ja algelisema roana küsimusse *kama*, mida Kagu-Eestis, peamiselt Setumaal, tehti ainult kaertest, mujal Lõuna-Eestis aga segaviljast, kuhu kuulusid ms. ka kaunviljad. Kamavili keedeti esiteks soolavees, siis kuivatati päikesepaistel ja ahjus ning lõpuks jahvatati. Kamajahu segati külmalt hapupiimaga kõrdiks ja kasutati niiviisi suvetoiduna, peamiselt heinaajal. Ka *kamakäkke* on valmistatud. Setu kaerakama, valmistatud tihti ainult veega, oli peamiselt paastutoit. Kas kama kunagi üleestiline on olnud, jääb küsitavaks. Igatahes põhja- ja läänepoolses Eestis näib see toit algupäraselt olevat hoopis võõras. Iseenesest on aga kama põhimõttel valmistatud toit kogu põhjapoolses Ida-Euroopas ja isegi Aasia nomaadide juures väga laialt levinenud ja ilmselt ka vana. Üks teine eriline lõuna-eesti toit on *kanepitemp* või *jurss*, mida eespool on nimetatud juba koos leivaküpsetamisega, kuid mida kartulipudru, rasva või võiga segatult on määratud ka leivale. Ka kaerajahust hapendatud *kile* või *kiisli* valmistamine on tuntud peamiselt Lõuna-Eestis.

Viljasaadustest keedetud toitudest on kogu maal kahtlemata kõige rahvapärasemaks roaks tangupuder, mis muuseas on saanud teatava rituaalse või pidulikuma toidu kõrvalvarjundi. Sel puhul meenutagu ainult, et tanguputru vanasti keedeti üldiselt laupäeva õhtuks, kuid paiguti ka kesknädala õhtuks, kuna ju vanarahvas kohati on pidanud sellele järgnevat neljapäevagi pühaks või õigemini poolpühaks. Edasi teame, et tanguputru on keedetud *lõpipudruks* või *lõpikuks* suuremate põllutööde, eriti lõikuse lõpe-

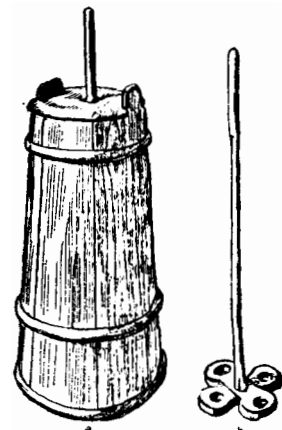
tamise puhul, *katsiku*- ehk *titepudruks* lapse sündimise puhul ja lõpuks ka matuseroaks. Kagu-Eestis on säilinud mälestus veel ühest teisestki vanaaegsest toidust, mis valmistati suurmateest. See oli eriline pulmatoit, *teräroog* ehk lihtsalt *terä*, kus suurmad olid keedetud koos ubadega paksuks kõrdiks. Sellega ühenduses märgitagu, et ka herne- ja oasuppi on peetud mitmel pool pühapäeva- või pidutoiduks. Üldiselt peab veel ütlema, et igasugused viljasaadustest valmistatud toidud, pudrud ja kõrdid on vanematel aegadel etendanud palju tähtsat osa kui hiljemini, mil kartul tuli tarvitusele. Enne kartulit on kasutatud toiduks küll ka naerist nii keedetult kui küpsetatult, kuid oma väärtuselt ei saanud see asendada muid tuumakamaid toite.

Piim ja piimasaadused moodustavad teise tähtsa ala rahva toitlustuses. Lüpsmist ja või kokkulöömist tähendavad sõnad kuuluvad meie vanemate kultuurisõnade hulka, pärinedes juba permi ajast. Ka piima säilitamise ja võivalmistamise viisides endis tuleb nähtavale ürgvanu jooni. Siia kuulub kõigepealt hapupiim, mida koguti tagavaraks puust *kirnudesse* ehk *putkudesse*, kust seda siis tarbekorral söögiks või joogiks võeti. Oli piima vähe, siis segati hapupiima vee ja odrajahuga; seda *piimarokka* söödi Lääne-Eestis peamiselt suvel heinaajal. Ahjus kuumen-datud hapupiimast valmistati kohupiima. Viimastest on Lõuna-Eestis omakorda tehtud erilist kohupiima juustu, *sõira*. Võid on meil nähtavasti juba ammust ajast kokku löödud puukirnus (joon. 14), kuhu ka hapupiima koor järjekindlalt koguti. Kirnumine on omane nii soome-ugri kui ka germaani rahvastele, kuna slaavlased seevastu eraldavad piimarasva koorrest ahjus kuumutades.

Peale piimasaaduste andis kari veel liha, kuid ka verd on kasutatud toiduks *käkkide* ehk *pallidena* ja verivorstidena. Vähemalt Lääne-Eestis ja saartel

on vanemal ajal liha konservitud suitsutamise teel rehetubades. Selleks riputati lihad kõrgele lae alla piiruõrte külge, kus need seisis tihti kogu talve. Suitsus ei käinud mitte üksnes sealihaga, vaid ka kõik muud lihasordid, lõpetades hanelihaga. Toiduks keedeti liha harilikult suppides, kuid jõuluks küpsetati seda suuremal hulgal ka ahjus.

Rahvapärastest jookidest märgivad ajaloo-allikad *mõdu*, mille koostise kohta meil aga lähemad andmed puuduvad. Arvatavasti valmistati seda jooki veega lahjendatud meest, mida lasti teatav aeg käärida. Rahvapärase pidujoogina on aga üle maa tuntud ka *õlut*, kuigi selle valmistamisviisid on paikkonniti väga erinevad. Põhja- ja läänepoolses Eestis on õllele alati lisatud nn. viha, mida andsid vanemal ajal porsad ja humalad, uuemal ajal aga ainult humalad. Kagu-Eestis, eriti aga Setumaal, on aga õlut valmistatud tavaliselt ilma nende lisaaineteta. Vähemalt Saaremaal on õlle meskit hautatud tuliste kividega. *Taar* või *kali*, ka *kalja-taar*, mida muuseas märgivad mõned XVI ja XVII sajandi reisikirjeldused, oli tavaline argipäeva jook, valmistatud kas õllera-bast või linnasejahust küpsetatud leibadest. Niihästi õlle kui ka taari valmistamisel kasutatavale veele lisati keetmisel kadakaoksi.

Joon. 14. Võikirn
männaga (b).

Liiklemis- ja veovahendid

Juba eelnevast teame, et eestlased, nagu muudki Põhjamaade rahvad, on liiklemiseks kasutanud suuski, kuid nende tarvitamine piirdus möödunud sajandil peamiselt metsaaladega, kus leidus jahimaid. Et need liiklemisvahendid meil aga varasematel sajanditel on pidanud olema üldisemalt tuntud, võime järeldada sellest, et suuski korduvalt nimetatakse XVII ja XVIII sajandi rahvaelu kirjeldustes. *Göseken* annab sellele liiklemisviisile isegi oma nimetuse: „*suxrude kaas johxma*”. Kuid Eestis on säilinud mälestusi veel ka ühest teisest ürgvanast liiklemisvahendist, nimelt luu-uiskudest, millega sai liuelda jääl. Luu-uisud, mis näiteks endisaegses Rootsis on traditsiooniliseks liiklemisvahendeiks olnud kalapõrutajatele, olid meil viimati kasutusel veel Hiiu maal, kuid ka Eesti rannarootslaste juures. Et siin pole tegu alles ajaloolisel ajal Skandinaaviast ülekantud nähtega, seda tõendavad luu-uiskude esinemised meie nooremast rauaajast pärinevate muinasleidude hulgas.

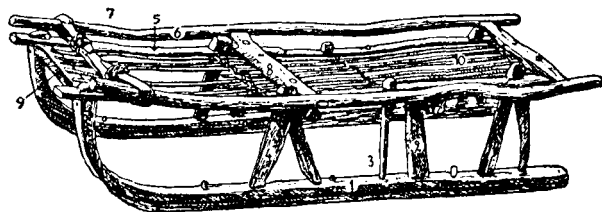
Peaaegu kõik vanemad eesti rahvaelu kirjeldajad on juhtinud ühel või teisel viisil tähelepanu sellele iseloomulikule nähtusele, et eestlased on armastanud liikuda ratsahobustel. Mitte üksnes mehed, vaid ka naised on liikunud ratsa, olgu siis mõisa teole minnes, kirikus käies või pulmarongis. Ratsasõidu populaarsusest kõnelevad aga ka need sajad puusadulad, mis hoiti Eesti muuseumides. Meeste sadulad meenutavad tavalisi ratsasadulaid, kuigi need on valmistatud puust ja varustatud eestipäraste kirjadega. Naiste sadulad, samuti puust, on aga varustatud erilise kaarduva seljatoe ja ühel pool rippuva tallalauaga, nii et sõitja sai sadulas istuda, jalad ratsalooma ühel küljel. Ratsutamine on täiesti

arusaadav omaaegsetes oludes, kus teede vilets seisukord tegi sõiduriista kasutamise raskeks või koguni võimatuks. Eesti ratsasõidu üksikasjade ja sadulate lähem uurimine peab aga kunagi selgitama, kas ratsaliiklemise traditsioonid meil ulatuvad muinasajaga või on need tekkinud alles keskaegse Euroopa kõrge ratsutamiskunsti eeskujudel.

Oma veovahendite poolest moodustab Eesti kultuurajalooliselt mitmeti väga huvipakkuva ala Lääne- ja Ida-Euroopa vahel. Juba ühenduses põllundusega oli võimalus juhtida tähelepanu sellele, missugune vahe valitseb eesti ja idaeuroopa rakendusviiside vahel: Eestis on vanasti kasutatud veoloomana hārgi, meie piiri taga idas aga ainult hobust. Kõikide tunnuste järgi on ka hobuserakendus meil juba algsoome ajast tuntud, kuid ei ole mingeid andmeid, et Põhja-Venes oleks kunagi kasutatud hārga veo- või künniloomana. Edasi on tähelepanu vāārt, et meil juba varakult on kodunenud neljarattaga vankrid, kuna idapool Eesti piiri on veel hiljuti kasutatud kahe rattaga kāru või mahajāānumates kolkades isegi erilisi lohistusaisu ning ka suvel rege. Lohistusaisadest on meil hāmaraid mālestusi ainult Kirde-Eesti nurgast. Mōned üksikasjad meie taluvankri ehituses nāitavad, et sel sõiduriistal peab olema kultuurajaloolisi kokkupuuteid lāānepoolsete vastetega.

Eriti silmapaistva üleminekuala moodustavad meie reed oma kahe eritūūbiga. Suuremal osal Eesti mandril on tarvitusel reetūūp, millele leidub tüpoloogilisi vasteid kogu Ida-Euroopas. See on nn. *sebavitstega* regi, mille tūndemārkideks on ūmber ree kodarate painutatud pōikūhendused, *sugarad*, *painardid*, samade kodarate otsa kinnitatud kaustad ja vōrdlemisi kōrgele painutatud jalaste esiotad. Jalaste otsad on ūhendatud kaustadega puuvāātide ehk nn sebavitste abil. Loode-Eesti mandril,

eriti aga saartel, esineb teine reetüüp, mille konstruksioon on märksa kindlam. Siin on ree kodarad oma ülemiste otstega tapitud tugevatesse põikühendustesse, nn. *pakkudesse*, mille otstele omakorda toetuvad kaustad. Kaustu ei seo siin ree alusehitusega niisiis mitte vahetult kodarad, vaid erilised sõled ja pulgad, mis ulatuvad läbi kaustade jalastesse. Jalaste ülespoole painduvad otsad on aga tapi-

Joon. 15. Lääne-Eesti reetüüp Saaremaalt.

tud vahetult kausta otstesse (vrd. joon. 15). Nagu *H. Hagar* ühes oma eriuurimuses veel hiljuti on näidanud, on mõlemad reetüübid Eestis vana algupära, kuid seejuures on idapoolne regi ajajooksul nähtavasti teise tüübi arvel tugevasti maad võitnud. Sama uurija on ühtlasi ka näidanud, et meie läänepoolne reetüüp seisab kujunemisloolistes sidemetes mitte üksnes skandinaavia vastetega, mida on varemgi väidetud, vaid need sidemed ulatuvad isegi kaugemale lõuna-läände, nimelt Alpi maile. Seega on meil siin tegu ühe vana euroopa ree kauge järglasega, mis Eesti pinnal on omandanud aga teatavad erijooned üksikasjades. Tavalisest tööreest on moodustatud sõiduregi sel teel, et ree pärale asetati pulkadest tehtud kõrge seljatoega istumiskorv, *kanakorv*, *kresla*, (*resla*, *rüsla* jne.). Peale selle on aga Eestis hiljemalt XVIII sajandi teisel poolel juba

kasutatud ka erilisi saane, mille kere oli moodustatud kas lõhmuse koorest või varbpunutisest. Saartel ja Loode-Eesti mandril olid aga samal ajal tarvitusel ka erilise kitsa kerega laudsaanid.

Algeliste veesõidukite alalt olgu siin tähelepanu juhitud ainult ummispuust venedele ja ömmeldud lootsikutele. Esimesi kasutati Ida-Eesti vetel väikeks kalapüüdmiseks veel üsna hiljuti. Sageli olid need vened paarikaupa ühendatud või paremaks tasakaaluhoidmiseks varustatud eriliste tiibseadistega. Erilise tüübi ummispuust venede alal moodustavad aga painutatud külgedega lootsikud, missuguseid on kasutatud viimati veel Ahja jõel, mõningatel Pärnumaa jõgedel ja Matsalu lahel Läänemaal. Matsalu ümbruskonnas kandsid need vened omapärast nimetust, *uss*. See nimetus on tuletatud nähtavasti vene kujust, mis oma saleda kerega tungib nagu *uss* rannarogudesse. Selles nimes võib aga peituda ka suure merepaadi, *uisu* nimetuse algupära. Soome uurija *Kustaa Vilkuna* on veel hiljuti viidanud võimalusele, et nimetus *uisk* võib etümoloogiliselt kuuluda kokku lõuna-eesti sõnaga *uisk* ja liivi *uška*, mis mõlemad tähendavad ussi. Seejuures on ta aga silmas pidanud teistsugu eeldusi nende eritähendusega sõnade kokkukuuluvuses.

Küsimusesolevad vened on igal pool õnestatud jämedast haavapalgist, künakirve abil. Kuna õnestamisel püüti puud nii palju terveks jätta kui vähegi võimalik, siis sai vene avaus esialgu pealt väga kitsas, mille tõttu kogu õnestis omandas kokku tõmbunud kauna kuju. Selleks et muuta venet sõidukõlblikuks, tulid ta küljed keskelt väljapoole painutada. Et puu painutamise juures ei murduks, selleks tuli teda enne tulepaistel või rehtoas hautada. Painutamine ei sündinud mitte käte jõul, vaid selleks asetati sõiduki õhukeste külgede vahele terve hulk lookapainutatud pulki, mis õhukesed küljed pikka-

mööda laiemale vajutasid. Niisugune veneehitamise tehnika näitab väga laia levikut kogu Põhja-Euraasia mandril.

Õmmeldud lootsikutest on tulnud esile ainult mõned jäänused Soome lahe rannaliivast ja Narva jõest. Need lootsikud olid valmistatud kirvega tahutud laudadest, mis servadest olid puujuurtega õmmeldud üksteise külge. Laudadevaheliseks tihenduseks on kasutatud sammalt. Niisugune lootsikuehituse tehnika on Põhja-Euraasias üsna üldine ja viimati on seda kasutanud veel laplased.

Asustusvormid ja taluehitised

Külad ja talud

Kuna iga eestlane teab, mida mõistame sõnade *küla* ja *talu* all, märgime siinkohal ainult, et mõlemad sõnad tähistavad asustusühikut, üks suuremat, teine väiksemat, ja et keeleliste andmete järgi otsustades olid mõlemad mõisted kindlasti välja kujunenud juba algsoome ajal. Samasse aega läheb tagasi ka *mõisa* nimetus, mis algupäraselt võib-olla on tähendanud mõnda teistest eraldi seisvat suuremat majandit või talu. Lühidat selgitamist aga vajab küll küla ja talu mõiste vahetõlke ajaloolisest vaatekohast. Uuemaagestes eesti ühiskonnas valitseb ses mõttes terav sisuline vahe talu ja küla vahel, et ainult esimene moodustab enam või vähem kindla sotsiaalse ja majandusliku ühiku, kuna teine on ainult talude kogu, mida peale üksikute üsna üldist laadi kohustuste ei ühenda mingid kindlamad sotsiaalsed ega majanduslikud sidemed. Niisugune pinnaliselt seotud külaühiskond on aga täiesti uusaegse individuaalse majanduse tulemus. Vane-matel aegadel moodustas küla kindla majandusliku ja sotsiaalse ühiku. Nagu eelnevast teada, valitses küla laialdaste ühismaade üle, ja kui iga talu eraldi oligi oma põllulappide omanik, siis olid need lapid omaaegse maaajutuse viisi tõttu üksteisega seevõrra

seotud, et nende kasutamine väljaspool külakonna ühistahet ei saanud küsimussegi tulla. Et niisugused majanduslikud vahekorrad tegid paratamatuks ka omapärase külakondliku sotsiaalse organisatsiooni, on endastmõistetav. Ühismaade kasutamine, põllutööde alguse ja külvikorra kindlaksmääramine, aedade parandamine jne. nõudsid kõik ühtlast organisatsiooni, mis ilmneb peremeeste ühistes nõupidamistes ja teiselt poolt *külavanema*, *vardja* ehk *külakupja* ametis. Peale selle palkas küla ühiselt oma karjase või mitu niisugust eri loomade jaoks.

Talu kui majandusliku ja sotsiaalse ühiku tuumikuks on bioloogiline pere, vanemad ja lapsed, mispärast pole ime, et talu nimetus eesti rahvakeeles samastatakse mõnel pool nimetusega *pere*. Kuid me ei eksi vist, kui eesti küla algtuumikut näeme peres, lähemalt määrates suurperes, kust lahkuvad pojad asusid elama vana põhitalu lähedusse, selle maaomandile, mida siis vajaduste kohaselt kas jaotati või uudismaade tegemisega laiendati. *P. Johansen* leiab ka ajalooliste andmete põhjal põhjust olevat väita, et mõned põhja. eesti külad on algupäraselt just suurperede või sugukondade asulad. Eesti külade sugukondlikule iseloomule osutavad aga ka vanad *pere-* või *õuemärgid*, erikujulised löiked töö- ja majariistadel, mida isatalust lahkunud poeg ainult mõne uue joonega täiendas (vrd. joon. 16). See omalaadne genealoogiline materjal on meil süstemaatiliselt kogumata ja läbi uurimata jäänud. Kuid vastavad tähelepanekud mujalt, Idavenemaal asuvate sugurahvaste juurest, näitavad veenvalt, kui lähedalt peremärgid on seotud just omaaegse sugukondliku süsteemiga.

Mis puutub eesti küla kujusse, siis võib üldiselt öelda, et mingist selgepiirilise kujust selle sõna rannemas tähenduses siin üldse ei saa rääkida. Külade eri kujundeid ei ole nähtavasti määranud niivõrra

asunikkude tahe, kui just maastikuvormid ja iseärasused. Selles mõttes erinevad meie külad põhjalikult slaavi ja germaani külade erivormidest, eriti tänavküladest, kus isegi üksikelanute asend tee suhtes on kindlaks määratud. Tänavküla niisugusel rangel kujul esineb Eestis ainult Peipsi ääres ja Setumaal, s. t. idapiiril, kus end maksma on pannud vene asustustraditsioonid. Suurtes joontes saab ju eesti küla-

Joon. 16. Tahula küla õuemärgid Saaremaalt.

sidki nende üldkuju järgi liigitada. Geograafid on seda teinudki, eraldades isegi mitu eri formatsiooni ja liigitades neid omakorda laialdasemateks regionaalseteks rühmadeks, kuid peab siiski ütlema, et piirid eri külatüüpide vahel jäävad rohkete üleminekuvormide tõttu väga ebamääraseks. Just see viimane asjaolu näitab, et maastikulised tingimused meie külade kujunemisel on etendanud palju tähtsat osa kui ajaloolis-traditsioonilised.

Märgime siin ainult paar külatüüpi, mis meil laiemalt on levinud, moodustades ühtlasi ka laiaulatuslikumaid ning enamvähem ühtlase ilmega piirkondi. Nii peetakse meil üheks ürgsemaks külakujuks nn. ridaküla, mis esineb laialdasel alal Eesti mandril. Tüübi nimi on tuletatud sellest, et talud niisuguses külas on asetatud ridastikku mööda mäerinnet, jõekallast või sooserva. Kuna küla asustus sel puhul jälgib peamiselt pinnareljeefe, siis järgneb sellest, et talude ridagi igal üksikjuhul on erinev ja individuaalne. Teine külatüüp kannab nime sumb-küla, kuna selles talud asetsevad enam või vähem

summas koos ühise külaväljaku või teederisti ümber (vrd. joon. 2). Kuigi küsimuses olevat külatüüpi on teiste hulgast kerge eraldada, ei saa ometi öelda, et talude rühmitumine, hoonete asetussuund ja küla üldkuju oleksid igal pool sarnased. Varieeruvus on nii suur, et vaevalt saab kahte küla oma kuju poolest võrrelda. Kuna sumbkülade tihedam ja ühtlasem levikuala on saartel ja Lääne-Eesti mandril kaares ümber Matsalu lahe, siis on ajaloolased selles tahtnud näha asustusvormi, millel oleks kultuurajalooline side vastava germaani, eriti skandinaavia asustusvormiga. Niisuguse kultuurajaloolise ühenduse otsimine tundub seda loomulikum, et ka mitmed muud läänelised kultuurinähted, nagu näiteks eespool märgitud vannasader, üks reetüüp jne. on levinud just selles piirkonnas. Kõigile neile kokkusattuvustele vaatamata tundub aga, et sumbkülagi kujunemist ei tohiks teha seevõrra olenevaks kultuurajaloolistest suhetest kui maastiku iseloomust. Lagedal maastikul, kus puuduvad loomulikud pidepunktid asustuse rajamisel, muutub niisuguseks keskendavaks jõuks kergesti kõige varem ehitatud talu, mille ümber loodusliku takistuseta võisid tekkida ka põllud. Sumbkülad asuvad sageli just põldude keskel. Oleme juba kord varemini ühes erikirjutises osutanud veel ühele tähtsale faktorile, mis on võinud küla kujule olla määrava tähtsusega, ja see on nimelt tarviliku vee allikas, kaev. Lääne-Eesti paesesse pinda ei olnud vanema aja puudulikkude vahendite tõttu kerge kaevu kaevata. Sageli on seal tänapäevani püsinud külakaevusid, kus ka siis vett leidub, kui üksiktalude kaevud kuival ajal tühjaks jäävad. Kui kord küla rajati vana kaevukoha lähedusse, siis on loomulik, et see pidi võtma sumbküla kuju, sest ainult sellekujulises asulas oli kaev kõigile võimalikult lähedal. Iseloomustaval viisil on Põhja-Eesti mandrilt märgitud külade nimesid, mille keskaegsed

Joon. 17. Lääne-Eesti külamaastik tuulikutega.

vormid on ilmselt tuletatavad mõne teatava kaevu nimest. Need tähelepanekud on ühtlasi kooskõlas ka selle eespool esitatud väitega, et vähemalt osa meie külasid on algupäraselt sugukondlikud külad, mis tekkisid ühe põhitalu ja selle kaevu ümber. Neis piirkondades, kus iseloomustavaks külakujuks on ridakülad, ei ole vee muretsemine pinnaolude tõttu

sugugi nii raske kui paepealses Põhja-Eestis: rida-külad ise on jälginud maastikuvorme, mäerinnakuid, vete ääri, kus vesi on kergesti kättesaadav või looduses lahtiselt olemas.

Lõuna-Eesti asustuspilti iseloomustavad laialdased hajakülad ja üksiktalud. Ka üksiktaludena asumises on tahetud näha võõrast, nimelt lätipoolset eeskuju. Enne aga kui selles asjas saab kindlamat seisukohta võtta, tuleb teha veel palju üksikasjalikke asustusloolisi uurimisi, kusjuures looduslikud, majanduslikud ja sotsiaalsed eritingimused asustuse tekkimisel oleksid arvesse võetud. Praegu ei tea me näiteks sedagi päris kindlasti, kui vana see lõuna-eestiline üksikõue asustus üldse on, rääkimata vasta-va nähtuse east lätlaste juures.

Meie külakujudega täielises kooskõlas on hoonete rühmitumise laad ümber talu õue. Nagu külade, nii ei saa ka taluhoonete rühmitumise puhul rääkida mingist rangest korrast, nagu see näiteks setude, venelaste, karjalaste, lääne-soomlaste ja osa skandinaavlaste puhul on võimalik. Hoonete paigutuse poolest on õued sageli tõelised sumbõued, kui kasutada siin seda külakujult ülekantud nimetust. Hooned on üksteise suhtes harilikult paigutatud nii, nagu see kellelegi on tundunud otstarbekohasem. Mitmel pool Põhja-Eesti mandril ja saartel võib küll tähele panna kindlat kalduvust, rühmitada hooneid neli-nurkselt ümber õue, kuid neilgi puhkudel võib tähele panna suuri individuaalseid erinevusi hoonete paigutuses ja õuede kujus. Selle tõttu ei saa siin ka rääkida mingitest kultuurimõjustustest väljaspoolt. Kindlakujulisi, neljast küljest hoonete vahele suletud õuesid leidub ainult Setumaal, kus need kaheldamatult on tekkinud vene eeskujudel. Kuid isegi seal võib veel leida üksikuid ebareeglipäraseid õuekujundeid, mis on kaugel tüüpilisest suletud õuest.

Lõpuks olgu tähelepanu juhitud veel mõnele kõrvalnähtele, mis külamaastikkude üldilmet mõjustavad. Siia kuuluvad kõigepealt suured, tihti igivavad õuepuud, mis kunagi on istutatud taluhoonete vahele ja kaugelt vaadatuna annavad küladele tihti metsasalu ilme. Teiseks iseloomustavad külasid tihti kõrged kaevuvinnad ja tuulelipud. Ja lõpuks annavad küladele erilise ilme veel vanaaegsed pukk-tuulikud, mis mõnikord asuvad külas laiali, teinekord on asetatud ritta või kitsamasse rühma külaväljakule (joon. 17). Vähem silmapaistvad ja maastikuga kokkusulavad on vanaaegsed tarad õuede ja põldude ümber. Need iseloomustavad kõrvalnähted esinevad kõige järjekindlamalt just Lääne-Eesti sumbkülade leviku piirkonnas. Eriti siin kohtame sagedamini puude rohelusse uppuvaid külasid, kõrgeid vinnkaeve, sammaldunud kivitarasid, tuulelippe ja peaaegu eranditult siia langeb pukk-tuulikute levikuala. Kui mitte muuga, siis vähemalt tuulikutega on läänemaailm küll mõjutanud Lääne-Eesti asustuse üldpilti: need on meile läänest saadud eeskujudel kodunema hakanud juba keskajal.

Elumaja ja kõrvalhooned

Selgejoonelisemalt kui ühelgi teisel alal tuleb meie vanem kultuuriajalugu kõigis oma eri arenguastmeis nähtavale talu ehituskultuuris. Liikuv kultuurivarrustis, eriti aga riietus ja tarbekunst, on ajajooksul võrdlemisi kergesti muutuv, kuna seevastu ehitised, maapinna ning vanade sissejuurdunud eluviisidega seotud nähtena, hoiavad aastasadu alal oma algupärase kuju. Seejuures elavad vanemad ehitiste vormid tihti uuemate kõrval kangekaelselt edasi, kuigi osalt muutunud funktsioonides. Tahtes saada ülevaatliku käsitust meie elamukultuurist üldse, peame seepärast algama just mõningate kõrvalhoonetega, mis kunagi kaugemas minevikus on täitnud elamu ülesandeid. Enne seda olgu aga veel mõne joonega piiritletud taluelamu mõiste ulatuses, mis meieaegse korteri või elamu mõistega täiesti ühte ei lange.

Vana naturaalmajanduse-aegse elamu mõiste ei kattu kaugeltki elumajaga sõna kitsamas tähenduses, vaid haarab endasse ka terve rea kõrvalhooneid, mis tavaliselt asetsevad talu õuel. Kui näiteks uueaegsesse taluelamusse kuuluvad elu- ja magamisruumid, keedu- ja küpsetuskolded, tarvilikkude toidutagavarade panipaigad, võib-olla isegi kümbelruum jne., siis vanaaegses talus olid mitmed neist erifunktsioonidest kas püsivalt või aastaaegadest olenevalt jaotatud teistele õuehoonetele. Seejuures võib tähele panna eluviiside teatavat rütmilist muutumist vastavalt suvele ja talvele. Kui talv eranditult kõik pereliikmed koondas ühte sooja tuppa, mis oli samal ajal söögivalmistamise, töö-, magamis-, söögi- ja tarbekorral isegi piduruumiks, siis hajutas suvi vähemalt suure osa neist ülesannetest eri hoonetesse: suvikööki, aitadesse, rehealla, isegi küünidesse ja lakkadesse. Sauni on alati seisnud

elumajast lahus. Tuleb aga kohe lisada, et niisugust detsentraliseeritud kujutlust elamust ei saa projitseerida lõpmata kaugesse minevikku, sest elamukultuuri algelisemal astmel kohtame pereelu väga selgepiirilist keskendumist ühte ruumi, kotta (telki) või onni.

Et vanaaegse talu elamuülesanded olid jaotatud nii mitme õuehoone vahel, on suurel määral võinud tekkida selle tõttu, et inimene suure järjekindlusega oli alal hoidnud teatavad elamuvormid varematest elamukultuuri arenguastmetest ja need uuemate kõrvale koondanud taluõues. Selle tõttu on ka vanaaegne eesti taluõu nagu elav vabaõhumuuseum, kus meie pilgule kokkusurutult, kuid selgelt avaneb kogu eesti elamukultuuri areng läbi aastasadade ja -tuhandete.

Kui veel võib tekkida mingeid kaksipidi arvamisi selles, missugune oli eestlaste esivanemate elatusviis näiteks kivija lõpul või pronksiäjal, siis elamu kaju suhtes neil kaugel aegadel me vaevalt küll eksime. Et Põhja-Euroopa metsapiirkondades, kus asub ka Eesti, enne meie ajaarvamise algust vaevalt on tuntud meile nii omast palkehitist, millele kogu hilisem ehituskultuur põhineb, selles on tänapäeva uurijad täiesti ühel arvamisel. Siin on ehitamiseks tarvitatud küll puud, kuid seinu ei tehtud rõhtloodsetest palkidest, vaid nõjatatud püstpuudest. Missugused kombinatsioonid ja ehitiste kujundid niisuguse materjali kasutamise puhul võimalikud ja tuntud olid, need küsimused jätame kui hüpoteeside valda kuuluvad siin täiesti kõrvale. Selle asemel peatume ühel kindlal elamukujul, mis kogu Põhja-Euraasia küttide ja põdra-nomaadide juures on tänapäevani tarvitusel ja millest leidub selgeid jälgi, mitte üksnes kõikide põlduharivate soome-ugri rahvaste juures, vaid ka mujal Põhja-Euroopas, Baltimaadel, Skandinaavias jne. See on sirgetest roigastest laotud

kuhikukujuline telgitaoline ehitis, *koda*, mis Eestis oli hiljuti veel paikkonniti tuntud *püstkoja*, *pistkoja*, *pinukoja*, *hirre-köögi* või lihtsalt *koja* nime all (joon. 18). Selle lahtise, keske leega elamu vanus ja leviku ulatuslikkus saab veel laiemaks kandepinna, kui arvesse võtta, et nimetust *koda* selle eri varjundites tunnevad kõik soome-ugri rahvad ja et sellele isegi indo-euroopa rahvaste keeltes leidub samakõlalisi vasteid, kuigi senini ei ole saadud täit selgust, kas sealsed vasted on soome-ugri algupära või mitte. Et see ürgvana ehitis kunagi on olnud ka eestlaste esivanemate elamu, sellele viitab peale muu veel seegi asjaolu, et sõna *koda* vanemas eesti keeles on tähendanud otse elamut (vrd. *koda* ja *maja* piibli keeles, *koda* maamõisniku elamuna linnas, *kojamees* jne.). Meie päevini on see ehitis aga, mõnikord kõrge kivilalusega varustatult (vrd. joon. 18), püsinud taluõues ainult suviköögina.

Kui algeline roigaskoda meie taluõuedes oli säilinud veel ainult haruldusena, siis on tema otsene järglane, kivist või palkidest ehitatud nelinurkne *suviköök*, mis algupäraselt kannab samuti nime *koda*, kogu maal veel hästi tuntud (joon. 19). Siin on tegu väikese, algselt lahtise leega varustatud hoonega, milles toimusid kõik suvised söögikeetmised, kuid ka aasta ringi mitmesugused majanduslikud talitused, nagu õlletegu, pesupesemine, saunavee soojendamise, loomatoidu valmistamine ja ka suuremate pidusöögide keetmine. Suvel võis seal seista ka pere söögilaud, kui *koda* oli ruumikam. Tihti on suviköök ehitatud saunaga ühe katuse alla.

Kui vaadata nelinurksele suvikojale ehituskultuuri arenguloo seisukohast, siis tuleb seda võtta ehitisesena, mis ürgse roigaskoja on välja tõrjunud. Teisiti väljendades on nelinurkne suvikoda roigaskoja otsene järglane, ehitatud ainult teissugusest mater-

jalist ja teises tehnikas. Kui me vana roigaskoda võime pidada kunagiseks elamuks, mis hiljemini on säilitanud ainult selle majanduslikud funktsioonid, siis ei ole meil vähematki põhjust kõhelda ka tema

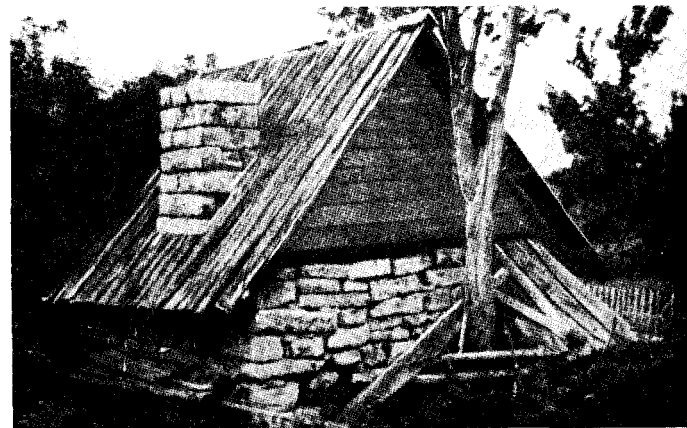

Joon. 18. Viimane roigaskoda Hiiumaal.

järglast, nelinurkset *koda* pidamast elamu kujuks, mis meil teataval ajajärgul on valitsenud. Nagu juba eelnevas on märgitud, on palkidest kokkunurgatud ehitiste kuju meile tulnud lõuna poolt. Et see ehitisevorm meile on jõudnud hiljemalt meie ajaarvamise alguse paiku, selle poolt räägivad mõned tähtsad ehitustehnilised terminid (*sein*, *malk*, 'palk' jne.) ja

nelinurkse hoone nimetus (soome *pirtti*) läänemere-soome keeltes. On täiesti mõistetav, et nelinurkne elamu esialgu jäi samuti lahtise leega hooneks, nagu endine roigaskodagi. Kui tõenäone see oletus on, seda näitavad ida pool Läänemerd kõige paremini leedu elumajad *namas*, *noms*, mis veel XVI ja XVII sajandil olid varustatud ainult lahtise leega, lääne pool seda merd aga skandinaavia elamud, mis oma lahtise lee säilitasid üldiselt veel kaueminigi. Võrdlus nende elamutega peab aga täiesti paika, sest nelinurkse elamu kujundid Läänemere ümbruses osutavad suurt sarnadust ja on lõppude lõpuks ühte ja sama algupära. Põhjapoolses Ida-Euroopas on venelased ainus rahvas, kes meie suvikojale vastavat lahtise leega koda ei tunne. Need on nähtavasti oma lõunapoolsest algkodust oma põhjapoolsetele asualadele toonud ahjuga varustatud elamu, sest lahtisel leel keetmine on neile võõras. Vahe on seda silmatorkavam, et isegi Ida-Venemaal asuvad soome-ugrilased, votjakid ja tšeremissid, on säilitanud meie suviköögle vastavad lahtise keedukoldega koad, kuna nende ammused ja lähedased naabrid venelased keedavad oma toidud ainult toa ahjus.

Algsoome-aegne *pirtti*-sõna soome keeles näib aga viitavat ühtlasi ka sellele tõenäolikele võimalusele, et muinas-eestlased meie ajaarvamise alguse paiku tundsid juba ka mingit saunataolist hoonet, mis tõenäoliselt oli varustatud kerisahjuga ja mida talvel võidi kasutada ka elumajana. Kui lähtuda sellest meieaegsele inimesele üldisest arusaamisest, et ahjuga varustatud tuba tähendab märgatavat edusammu lahtise leega koja kõrval, siis võime ju oletada, et saun toa ürgkujuna peaks olema hilisem nähtus kui nelinurkne koda, kuigi need ehitised oma ehitustehnika ja väliskuju poolest vähe üksteisest lahku läksid. Peame aga siiski arvestama ka võimalust, et kerisega soendatav saun ei tarvitse oma

Joon. 19. Suviköök Kihelkonnalt Saaremaal.

ürgalgupäras sugugi seotud olla palkehitisega, vaid võis paikse asustuse juures juba palju varemini esineda maapinda kaevatud koopana. Niisugust arvamist toetavad ühelt poolt need algelised koobas-saunad, mida meil eriti Kagu-Eestis veel üsna hiljuti on kasutatud, kuid teiselt poolt ka volga-rahvaste algelised rehed, mille lahtise leega või kerisega varustatud kütteruum asetseb tihti rehe all maa sees. Huvitaval kombel tähendab ka üks leedu algupärane rehe nimi, *duoba*, *dauba*, algselt just koobast või kaevandit. Et meie saun ja rehi näitavad teatavaid kujunemisloolisi kokkupuutepunkte, sellele on uurijad korduvalt tähelepanu juhtinud. Kerisega varustatud sooja pidav ruum võis suvikoja-taolise ehitise kõrval meie karmides ilmastikuoludes pakkuda paiksele põlluharijale talvist peavarju, samal ajal aga võis see olla ka saunaks ja tarbekorral viljakuivatamise ruumiks.

Sauna hilisemate eriülesannete juures ei ole meil tarvis pikemalt peatuda. See oli iganädalane pesemis- ja vihtlemisruum, mis paiguti kuni meie päivini on olnud varustatud algelise kerisahjuga. Et aga saun siiski peab seisma ühenduses kaugete elamutraditsioonidega, sellele osutab näit. asjaolu, et sauna kasutati sünnitamisruumina ja et saun oli sageli vallaliste teenijate, vaeste ja nn. saunameeste või saunikute eluasemeks. Et saun kuulub meie põliste kultuurinähtete hulka, seda tõendab selle algsoome aega ulatuv omapärane nimetus (vrd. soome *sauna*, liivi *soona*), mille kuju ja tähendust pole seni suudetud veenvalt siduda ühegi teise sõna või mõistega.

Enne hilisema taluelamu vaatlusele asumist tuleb tutvuda veel *rehe* ja *aidaga*, millest eriti esimene meie elumaja kujunemises on etendanud väga põhjapanevat osa. Et rehe nimetus ulatub kaugele muinas-aega, oleme märkinud juba eelnevas. Iseloomustaval viisil näitavad volga rahvaste juures alalhoidunud algelised rehed, kuidas ka see ehitis läheb tagasi ürgse roigaskoja vormide juurde: rehe maapealne ehitis kujutab endast hõreda kattega roigaskuhikut, mille ümber, peadega sissepoole, on kuhjatud kuivatatava vilja vihke. Tulease on kas selle kuivatise keskel maapinnal või sügavas augus maa sees. Rehealusele vastav ruum tavaliselt puudub. Huvitaval kombel korduvad need tüüpilised jooned ka hilisemate palkidest ehitatud rehtede juures, mida kohtame slaavi või mittedlaavilise asustuse juures laial alal Ida-Euroopas: ahi on seal tihti põranda-aluses ruumis, rehealune aga on haruldane ning ilmselt hiline nähtus.

Need üldised märkmed on vajalikud just sellepärast, et me oma rehe-ehitist ei saa vaadata lahus selle ida-euroopa vastetest. Sellega on ühtlasi ka öeldud, et meie rehekultuuri algvormid on väga vana

päritolu ja on olnud aluseks ka teiste Kirde-Euroopa rahvaste juures rehekultuuri tekkimisele ilmselt juba enne slaavlaste ilmumist neisse piirkondadesse. Meie köetava rehetoa ehitises on säilinud üksikasju, nagu näiteks jälgi põrandapinnast madalamal asetsevast ahjust, mis seda ida-euroopa algvormidega vastuvaidlematult ühendavad. Teiselt poolt ei saa aga nende ühiste joonte otsimisega minna ka väga kaugele, vähemalt ses mõttes mitte, et meie rehehoone kujunemise hilisemal ajal oleks saanud arendavaid tõukeid ida poolt, eriti Valge-Venest, nagu näiteks eesti ehitiste uurimise rajaja *I. Manninen* seda on tahtnud näha.

Kui vaadata meie reheehitist tervikuna ja võrrelda seda hilisemate ida-euroopa vastetega, paistavad siin silma kaks olulist lahkuminekut: ahi meie rehtedes asetseb peale üksikute igandjuhtumite üldiselt maa peal, idas see on aga, peale meie piiritaguse kitsa vöötme, igal pool erilises kütteruumis põranda all; meie, nagu ka teiste läänemere rahvaste rehed on eranditult igal pool varustatud rehealusega, Ida-Euroopas aga kas ilma selleta või ajutise varjualusega, mis sageli ka veel on üsna hilist algupära. Juba need üksikasjad näitavad, et eesti rehi on teinud läbi oma eriarengu ja selle tõttu omandanud oma tüüpilise kuju, millest ainult üksikuid tunnemärke esineb ka ida pool meie piiri.

Suurtes joontes koosneb meie rehi, nagu üksikud vanemad vormid näitavad, kahest ruumist: köetavast rehetoaast ja rehealusest. Esimene on rehealuse ruumiga võrreldes suhteliselt väike nelinurkne laega ehitis, mis nagu palkidest kokkulaotud kast asetseb rehealuse katuse all (joon. 20), tavaliselt ehitise ühes otsas. Sellest põhikujust on siis aja jooksul, osalt rehealuse ja toa vahelise ruumi jagunemise, osalt aga ka uute ruumide juurdeehitamise teel, kujunenud meie tüüpiline taluelamu, mis lähemale vaatlu-

sele tuleb allpool. Selles ühenduses märgitagu ainult veel nii palju, et lääne-vene rehed, eriti aga Valge-Venes, sarnanevad oma üldkujult ja põhiplaanilt küll eesti rehtedele, kuid mõningad tundemärgid näitavad selgesti, et vastavad ehitised seal on pidanud kujunema Eestist või üldse Baltikumist saadud eeskujude järgi, mitte ümberpöörduvalt. Siin tuleb kõigepealt arvesse võtta seda eelpool märgitud tõsiasi, et rehealune vene reheehitistes on võrdlemisi haruldane ning uus nähtus ja et rehealusega varustatud rehtesid esineb järjekindlamalt ainult Vene läänepiiril — vastu Baltikumi. Et aga rehealune siinpool piiri peab olema juba vana ehitis, seda tõendab rehealuse järjekindel levik ja üksikud märkmed keskaegsetes dokumentides, kus rehealust on selge sõnaga nimetatud. Edasi leidub Vene Ökonoomilise Seltsi töödes XVIII sajandi lõpult otseseid märkmeid, et rehealusega rehtesid on Venemaal ehitama hakatud paiguti alles tol ajal, ja seda nimelt Baltikumist tulnud mõisavalitsejate soovitusel ning näpunäiteil. Nende faktide kõrval omab teatava tõestusväärtuse ka see iseloomustav nähtus, et eestipärane rehe nimetus on tunginud korduvalt vene keelde. Siin võime enamvähem selgesti määrata kaks eri ajajärku, mil niisugune sissetung on sündinud: esiteks on venelased omandanud eesti või mõnest teisest läänemere-soome keelest rehe nimetuse *riga* kujul, kuid hiljemini kindlasti veel mõnest eesti murdest *rei* või *reja* kujul. Kuna esimene vorm, *riga* on käibel selles piirivöötmes, kus venelased kasutavad põrandapealse küttekoldega rehtesid, siis on loomulik oletada, et see rehe kuju ühes nimetusega on sinna tulnud just läänepoolt. Need rehed võivad olla rehealusega või ilma. Kui nüüd rehe nimetus veel teiskordselt, *rei* ja *reja* kujul, on vene keelde võetud, siis tuleb oletada, et selle nime all on läänest saadud just rehealusega varustatud rehi, nagu see on tarvitusel Eestis.

Joon. 20. Vana rehehoone Ida-Eestist, eesti-setu piirimaalt. Keskmine seinajärk on rehetoa sein, mis käesoleval juhul langeb rehealuse otsseina ühele joonele.

Need hilisemad nimed esinevadki iseloomustaval viisil just neil Lääne-Vene piirimaadel, kus tihedamalt leidub rehealusega rehtesid.

Kui nüüd ka rehi lülitada eespool märgitud vanemate elamute ritta, siis selgub, et see oma iseloomult seisab lähedal saunale. Rehetuba, mis on samasugune nelinurkne kerisega varustatud palkehitis nagu saungi, on kaugemas minevikus kindlasti olnud rehealuseta üksikehitis, ja sellisel kujul on see nähtavasti Eestist tunginud Soomegi. See vormisugulus ja tõsiasi, et rehte on paiguti elamuks kasutatud Soomeski, annavad teatava õiguse seisukohale, et *saun*, *elutuba* ja *rehi* on meie kultuuriipiirkonnas moodustanud kunagi ühise terviku ühes

ja samas kerisega köetavas nelinurkses palkehiti-ses. Alles pikaajalise diferentseerumise tagajärjel on saun, tuba ja rehetuba sest ühisest algrakust eraldunud. Viimaste konsekventsideni on see diferentseerumine läinud Soomes, kus rehi kuni uueaja alguseni jäi algeliseks rehealuseta ehitiseks. Teisiti on see sündinud aga meil, kus elamu ja rehi peaaegu meie päevini on alal hoidnud oma ruumilise kokkukuuluvuse. Selle elamuajaloos ainulaadse nähtuse eelduseks on tõenäoliselt olnud asjaolu, et meil rehi varakult ühendati ruumika rehealusega, millega olid loodud eeldused suuremõotmelise talumaja kujundamiseks. Neid puht ehituslikke eeldusi silmas pidades langevad ära ka mitmelt poolt esitatud oletused, nagu oleks eesti rehest kujunenud elumaja mingi vaesuse tunnus, mis kunagi keskajal või veel hiljemini tarvitusele võetud maavalitsejate kaudsel surve, rahva kehvumise, või koguni suurte laastavate sõdade tagajärjel. Viimaseid väiteid ei kinnita ei ajaloolised faktid ega ka kogemused mujalt: ei leidu kuskil ühtegi näidet, et rahvas kehvuse või katastroofide tagajärjel oleks muutnud, pealegi veel nii lühikese ajaga, oma elamutüüpi. Nagu me ka järgnevas näeme, ei kõnele tüüpiline eesti elamu oma suurte mõõtude ja omapärase ning rikkaliku ruumikujundusega mingist allakäigust, vaid see tõendab vastupidi pidevat ja sihikindlat edasikujundamist, mis lähtub vanadelt põhialustelt ja praktilise elu nõuetest.

Talu *aidad* on esmajoones toiduainete ja majandusliku varustise panipaigad, kuid needki on täitnud, peamiselt küll suveajal, elamu kõrvalülesannet. Tavaliselt oli talul vähemalt kaks aita, kuid tihti ka enam (joon. 21). Üks nendest oli määratud eranditult vilja ja muude toidutagavarade, teine või teised riiete või muu vallasvara säilitamiseks. Riide-aita on tavaliselt kasutatud ka magamiseks, eriti on

Joon. 21. Kõrge kivialusega ait Kihelkonnal Saaremaal.

seda teinud pere nooremad liikmed. See komme oli näiteks Lääne-Eestis niivõrd juurdunud, et aita mõnel juhul isegi läbi talve magamisruumina kasutati. Kui aitu oli rohkem, oli neist üks tavaliselt sisse seatud päris magamiskambriks, ja *kambriks* või *hooneks* seda seal siis kutsutigi. Muhus kandis magamisait ms. omapärast nimetust *laut*; see nimi viitab omakorda ühele teisele vanale kombele, nimelt tüdrukute laudas magamisele. Viimasele kombele leiame võrdluskohti ka teiste talupoja-rahvaste juurest Põhja-Euroopas, näiteks Rootsist, kus karjandus on etendanud tähtsat osa talumajanduses. Eesti aidad on neiks taluhooneteks, mille ehitamisel juba vanasti on suuremal määral silmas peetud arhitektoonilisi ilunõudeid kui muude ehitiste juures. Aidapalgid on tihti saetud võimalikult ühtlase jämedusega puudest, või tahutud; nurgad on raiutud

võimalikult puhtalt, kusjuures ülemiste palkide etteulatuvad otsad on konsoolitaoliselt välja lõigatud. Need etteulatuvad seinanurgad kannavad katuseräästast, mis kaugele üle seinajoone ette ulatudes moodustab ukse ette sügava ulu. Mitmel pool Ida-ja Lõuna-Eestis, paiguti aga ka saartel, lasub see ulu real sammastel, kujundades niiviisi omamoodi lahtise rõdu. Sageli on need sambad sügavate lõigetega profileeritud. Mis aga aidaehitise eriti esile tõstab, on selle kõrgentatud asend nurgakividel või pool-lahtisel kivialusel. See ehituslik iseärasus teeb tarvilikuks erilise kõrge põranda, *mademed*, või trepi aida ukse ees ulu all. Kagu-Eestis tuntakse paiguti ka kahekordseid rõduga aitu. Meie aidaehitised osutavad suurt vormisugulust eriti balti rahvaste aidaehitistega. Paiguti kannavad aga toiduaidad ka algelisemaid jooni, millest olulisemana tuleks märkida muldpõrandat ja lae puudumist.

Elumaja on Eestis üsna üldiselt kujunenud sellest kaheruumilisest rehest, mida eespool on kirjeldatud. Kuna tüüpiline eesti elumaja on alati koosnenud rehest ja elamust, siis võib seda muudest elamutüüpidest eraldamiseks nimetada elureheks (joon. 22). Mitmed vanemad ehitismälestised näitavad üsna selgesti, kuidas meie elurehi tegelikult on kujunenud vanast rehest. Kui võtta lähtekohaks lihtsamad juhud elurehe ehituses, siis on kerge näha, missuguste ruumielementidega siin algupäraselt on tegemist. Pearuume on kaks: suur rehealune ja selle sisse ehitatud toakere. Nende kahe ruumi vahel on alati uks, kuid mõnikord avaneb teine sissekäik veel hoone küljelt tuppa (joon. 24). Nende pearuumide kõrval on ruumi edasisel kujunemisel etendanud määravat osa kitsad käigud kahel pool, või koguni ümber toa. Need käigud olid rehealuse osad, mis selle tõttu, et tuba ehitati rehealuse keskele, tekkisid

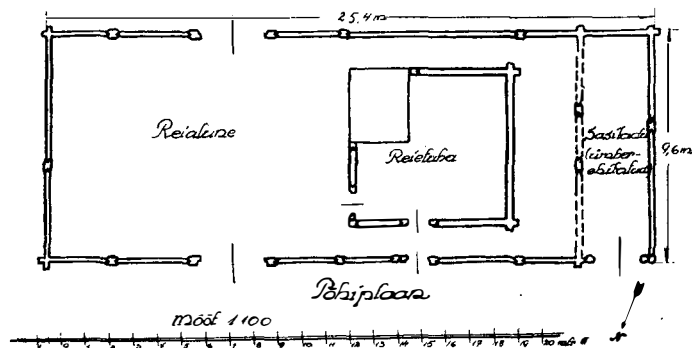

Joon. 22. Talu elumaja Saaremaalt.

rehealuse välisseina ja toaseina vahele. Missugune eesti algne elurehi tõepoolest oli, näitab kõige paremini üks Kuusalust pärit olev põhiplaan, mis on tehtud käesoleva sajandi 20-ndatel aastatel ühest umbes 150 a. vanast elumajast (joon. 23).

Elurehe edasine kujunemine on ühelt poolt toimunud olemasolevate ruumielementide ärakasutamise, teiselt poolt aga ka hoopis uute juurdesoetamise teel. Kui kõigepealt vaatlusele võtta esimene võimalus, siis nähtub kohe, kui tähtsat osa on siin etendanud eelmärgitud rehealuse ruumijätkud toa ees ja taga. Peaaegu kogu eesti mandril, osalt aga ka saartel, on tähendatud ruumijätkud, mis algselt on täitnud aganikkude ülesannet, eraldatud suurest rehalaruumist vaheseinte abil ja liidetud niiviisi lähemalt toa kui eluruumiga. Kuna need kitsad ruumijätkud tihti on veel jagatud vaheseintega eriotstarbelisteks ja erinimelisteks ruumideks, siis on selle tagajärjel

tekinud mitmesuguseid ruumi kombinatsioone, mille jälgimine viiks pikale. Selle asemel olgu siin esile tõstetud üks tüüpiline kuju, mida võib kohata kogu Eesti mandril, välja arvatud äärmine kagunurk Võrumaal. See on elurehi, kus toa ees asetsev ruumijätk on muudetud eeskojaks, tagapoolne aga väikeseks kambriteks. Tavaliselt on eeskojast vaheseinaga eraldatud veel väike käsikamber. Toa taga aset-

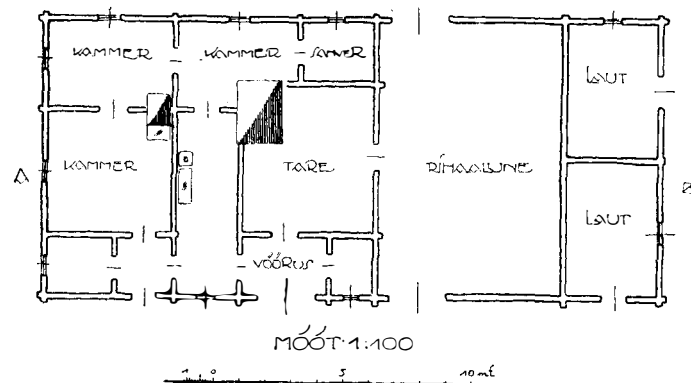

Joon. 23. Vana elurehe põhiplaan Kuusalust Harjumaal.

sev ruum võib olla ära kasutatud ka ainult osaliselt, kuna osa jäi endiselt aganikuna rehealusega ühendusse (vrd. joon. 24). Igal juhul on aga nende muudatuste tagajärjel endine üheruumiline eluase, tuba, laiendatud mitmeruumiliseks elamuks.

Lääne-Eesti mandril, eriti aga saartel, paneme tähele üht erinevat kallakut elurehe ruumikujunduses. Ka seal on toatagune ruum tihti muudetud kaheks väikeseks magamiskambriks, kuid toa esiküljel seevastu mingeid ruume ei leidu. Harilikult puudub ka uks toa esiküljes. Seega on siin toa esisein ühtlasi ka välisseinaks. Eesti elamu arhitektuuri seisukohast on väga huvitav tähele panna,

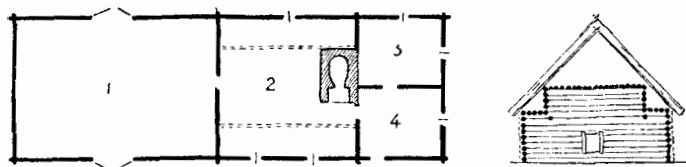
kuidas toa esisein vabaneb teda hõlmavast reheseinast. Neid viise on olnud kaks: ühel juhul on toa esikülge varjav rehealuse sein lihtsalt kõrvaldatud, mille tõttu toa ette katuse räästa alla on tekkinud sügav ulu; teisel juhul on toa ees olev rehealuse sein sel teel muudetud toa välisseinaks, et algupärane kitsas külgruum hoone esiküljes on liidetud toaruumiga üheks tervikuks. Kuna aga eesti rehehitistes

Joon. 24. Elurehe põhiplaan Karksist Lõuna-Pärnumaal.

toa seinad alati olid palju kõrgemad kui rehealuse omad, siis järgneb sellest ka see iseloomulik nähtus, et see toaga ühendatud kitsas ruumijätk sai (oma madala välisseina tõttu) hoopis madalama lae kui tuba ise. Seda madalamat ruumijätku on algupäraselt nähtavasti kutsutud *liigtuba*, sest madalama laega järk kannab Saaremaal tänapäevani nimetust *liiatoa-päälne*. Niisugune toa laiendamise viis ei piirdunud aga igal pool ainult esiseinaga, vaid sageli on just toa tagumine külgruum sel viisil liidetud toaga. Haruldane pole aga ka see nähtus, et külgruumid nii toa esi- kui tagaküljel on ühendatud

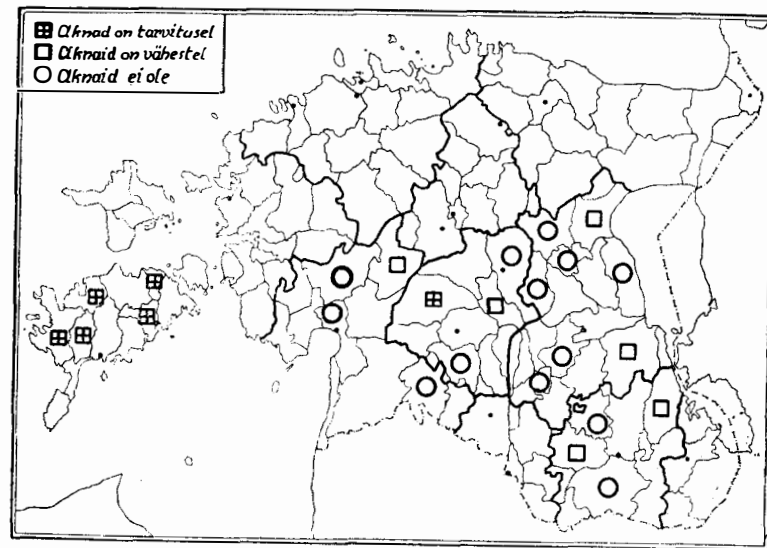
algupärase toaruumiga, nii et tuba selle tagajärjel on saanud astmekujuliselt murtud järsu lae ja liia-toapealse nii ees kui taga (joon. 25). Üldiselt võib öelda, et toa seinte vabastamine ühel või teisel viisil on kõige varemini sündinud Lääne-Eesti saartel, kus hilisemast ajast ei leidu ühtegi elurehte, milles tuba oleks jäänud täiesti algupärase rehealuse-seinte varju, nii nagu seda võib tähele panna mitmel pool

Joon. 25. Plaan ja läbilõige murtud laega Saaremaa rehe-toast. Ruumid: 1 — rehala, 2 — tuba. 3, 4 — kambrid. Katkendjooned toaplaanil tähistavad madalamaid laejärke.

mandril. Et niisugune arengutendents Saaremaal end juba varakult on maksma pannud, seda tõendab muuseas see asjaolu, et seal XVIII sajandi lõpul on juba üldiselt tarvitusel aknad, mis samal ajal mandril on ilmseks harulduseks (vrd. joon. 26). Ei saadud ju ehitada akendega tuba, kui seda väljaspoolt varjasid rehealuse seinad.

Elurehi, nagu seda siin oleme kirjeldanud, saab oma tüüpilise kuju alles kambrite juurdeliitmise teel elamuraida ühte otsa (joon. 24, 25). Mil määral kambrite soetamise puhul on kasutatud seda ruumi-jätku, mida esitatud Kuusalu elurehe plaanil näeme haaravat tuba kolmandast küljest, s. t. edamuraida otsast, jääb esialgu veel küsitavaks. Võib-olla just see ruumiosa on juhtinudki mõttele elamuraida pikendada veel uute ruumidega, mida hiljem tunneme kambrite nime all. Üks on aga kindel, et otskambrid

Joon. 26. Teateid akendega taluelamute kohta Lõuna-Eestist ja Saaremaalt XVIII saj. lõpult.

elurehe ehituses on uuem lisand, mis sinna algupäraselt pole kuulunud. Millal ja missuguses Eesti osas neid kõigepealt on ehitama hakatud, selle kohta puuduvad veel kindlad andmed. Varasemad dokumendid, kus elamu kambreid mainitakse, on mõned ostu-müügi lepingud XVII sajandi esimeselt poolelt Ida- ja Kesk-Saaremaalt. Tol ajal oli aga kamber elurehe osana seal ilmselt kodunemisjärgus, sest mitte kõik lepinguis märgitud elamud polnud nendega varustatud.

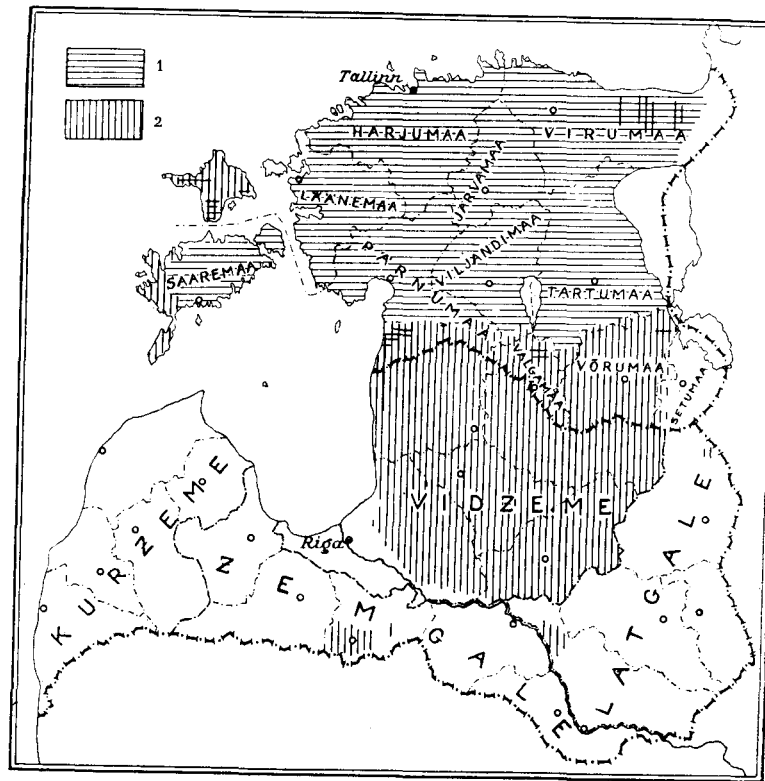
Kuigi kambri nimetus meil on kahtlemata võõrast, vist küll saksa algupära, ei ole see veel tõenduseks, et siin oleks tegu mingi algupäraselt hoopis võõra ehitisega. Mõningad kaaluvad andmed näitavad nimelt üsna selgesti, et meie hilisemate elukambrite

eeskujuks on olnud ait. Seda väidet toetab kõigepealt see iseloomustav nähtus, et kamber või kambrid kannavad tihti sama nime kui ait õuehoonena. Ait ise on kannud paiguti nime *kamber*, kuid Saaremaal ka *hoone*. Viimast nimetust on aga saartel, näit. Hiiumaal tuntud ka elurehe kambrite nimetusena. Ida-Eestis ja Vadjas on aida nimetuseks *ratt* (*ratis*), mis Saaremaal jällegi on tuntud elukambri nimena. Edasi teame, et elurehe kambrid olid algupäraselt tulekoldeta ruumid, mis täitsid talumajanduses täiesti samu ülesandeid kui aidadki. Seal on hoitud enamasti teatavaid toidutagavarasid, paiguti aga ka riideid. Nagu ait, nii oli ka kamber oma esialgsel kujul ainult suvine magamisruum. Kuna vanemad kambrid on tavaliselt muldpõrandaga, siis juhib see asjaolu mõttele, et nende tekkimisel on lähemaks eeskujuks olnud just algelised toiduaidad, mis, nagu nägime, olid ka ainult muldpõrandaga.

Kambrite juurdehitamisega muudeti elurehi mitmeruumiliseks elumajaks, mis säärasena seisab ainulaadse ja omapärase nähtena teiste suuremõõtmeliste euroopa talupojaelamu tüüpide kõrval. Pärast seda, kui kambrid olid varustatud laudpõrandate, keedukolde ja ahjuga, nihkuski pereelu rehetoast sinna. Vanemates elurehtedes oli otsakambreid ainult üks või kaks, uuemates on aga nende arv tavaliselt kahekordistunud või mõnel juhul veelgi suuremaks kasvanud.

Et elurehest kui taluelamust igakülgset käsitust saada, märgitagu veel, et ka rehealune täitis mitmeti elamu ülesandeid. Suvel on seda tihti kasutatud söögi- ja magamisruumiks, kuid suure avara ruumina sobis see ka pidusaaliks, näiteks pulmade puhul. Peale selle oli see ruum panipaigaks ja talvel täiesti üldiselt suuremate kariloomade laudaks.

Elurehte tuleb pidada tüüpiliseks eesti elamuks. Ei leidu ühtegi teist nähet meie rahvakultuuris, mis

Joon. 27. Elurehete levikupiirkond: 1 — tüüpiline eesti elurehi (tuba astmelise laega), 2 — Lätis valitsev ja osalt ka Lõuna-Eestis ja saartel esinev elurehe kuju.

näitaks nii haruldast tüübiühtlust üle terve maa kui elurehi. Üksikud erinevused ruumikujunduses ei suuda seda ühtlust muuta. See elamutüüp esineb ühtlase tihedusega kõigis eestlaste asustatud osades ja on tunginud ka igale poole neisse kohtadesse meie idapiiri taha, kuhu eestlasi on elama asunud. Seda üldkujutust ei muuda ka need üksikud eri tüüpi

elamud, mida Eestis elurehe kõrval kohtame. Eran-di ses suhtes moodustab ainult Setumaa, kus vene tüüpi suitsutuba on valitsev ja kus ainult Võrumaa piiril kohtame üksikuid elurehti. Ainult ühes suunas tungib elurehi massiliselt üle eesti rahvuspiiri süga-vale võõrale alale, ja see on Põhja-Lätis (joon. 27).

Kui välja arvata Läti idapoolne provints, kultuu-rioludelt meie Setumaaga võrreldav Latgale, siis on elurehi omal ajal esinenud kogu Põhja-Lätis — kuni Väina jõeni. Isegi üle selle jõe, Kuramaal Bauska ümbruses, leidus väike elurehete pesa. Kuna samal alal leidub ka teist tüüpi elamuid, mis elurehe sealt juba peaaegu täiesti on välja tõrjunud, ei saa siin enam rääkida täiesti puhtast elurehete leviku-alast. Läti uurijad ongi arvamisel, et elurehi Põhja-Lätis on võrdlemisi hiline nähtus, mis on tarvitusele tulnud alles pärast Vene-Liivi ja Põhja sõja laas-tamisi. Oleme juba eespool asunud kahtlevale seisu-kohale sellelaadsete teooriate suhtes ja kriipsutame seda alla nüüdki läti elurehe puhul. Kuigi meil prae-gu pole võimalust seda teooriat lähemale järelekaa-lumisele võtta, võime ometi juhtida tähelepanu selle-le iseloomustavale nähtele, et elurehi Lätis esineb muuseas just neil aladel, mis kauges ajaloolises perspektiivis vaadatuna moodustavad vana eesti või läänemere-soome asustuse taandala. Seda ära märki-des pole huvitusest viidata nähtusele, et ka teiste läänemere-soome rahvaste juures esineb jälgi rehes elamisest. Nii on rehte kunagi kindlasti elamuna kasutanud soomlased, kuigi see rehi on algeline, üheruumiline hoone. Edasi teame, et eestlaste lähe-mad naabrid vadjalased tänapäevani kutsuvad oma elutuba reheks (*rihi*), missugusel nimel peab olema kindlasti mingi pärimuslik alus.

Elurehe kõrval on paiguti leidunud ka teist tüüpi

elumaju. Nii on kogu maalt teateid üksikutest suit-sutubadest, mis oma kujult meenutavad sauna. Neid võibki pidada sauna tüüpi elamu kaugeteks järglas-teks, mis on nähtavasti püsinud eriolukordades, maatameeste elamutena, kalasaunadena jne. Rohkem tähelepanu väärib aga üks eriline elamutüüp, mis Lääne-Saaremaal on tihedamalt levinud. See on nn. kodaköök-elamu, millel ahjusuu ja keedukolle aset-sevad eeskojas. Tihti on see eeskoda-köök varusta-tud erilise suure kuplikujulise korstnaga, nn. *roovi-alusega*, mis alt laienedes haarab endasse kogu köögiruumi. Tüüp on kogu maal tuntud ka balti-sakslaste elamuna, kuid selle üsna tihe esinemine talupoja-elamuna Lääne-Saaremaal viitab ühendu-sele ühe teise elamukultuuri piirkonnaga, mille päris levikuala algab Kurarannikuga põhjas ja suundub sealt üle Lääne-Leedu ning Ida-Preisi sügavasse lõunapoolsesse Kesk-Euroopasse. Et see elamukul-tuuri piirkond riivab ka Eesti saarestikku, pole päris uus ega juhuslik nähtus. Osalt ühenduses kodaköök-elamu endaga, osalt aga ka suviköökidega esineb Saaremaal koldelt tõusvate sädemete vastu kaitseks vitstest või varbadest punutud kaitsekatused või kumme, mille levikut võib samuti jälgida üle Kura-ranniku ja Lääne-Leedu kaugemale Kesk-Euroopas-se. Eriti täpseid vasteid niisugustele koldekummi-dele leidub Alpimaailt, Sveitsist. Siin on ilmselt tegu muinas- ja vana-euroopa ehitustehniliste igandite-ga, mis aga Läänemere idarannikul tähistavad ühtlasi ka kultuuriteed, kust kaudu Eesti on seisnud ühenduses Euroopa lõunapoolsete kultuurikeskuste-ga. Iseloomustaval viisil esinevad punutud kolde-kummid ka Eesti rannarootslaste koda-köökidest. Kas need seal on mingi vana kultuuripärand Rootsi emamaalt, või on need omandatud alles idapool

Läänemerd, on küsimus, mis nõuab veel selgitamist. Et Eesti saared Kuraranniku ja sealt lõunapoolsete aladega on seisnud kultuurivahenduses ka ehitustehnika alal, sellele osutavad mõned muudki üksikasjad, nagu näiteks tahutud seinapalkide varajane tarvitusele tulek ning teatav sokliga ahjuvorm.

Rehetuba kui eluruum — sisustus, korrashoid ja siseilustused.

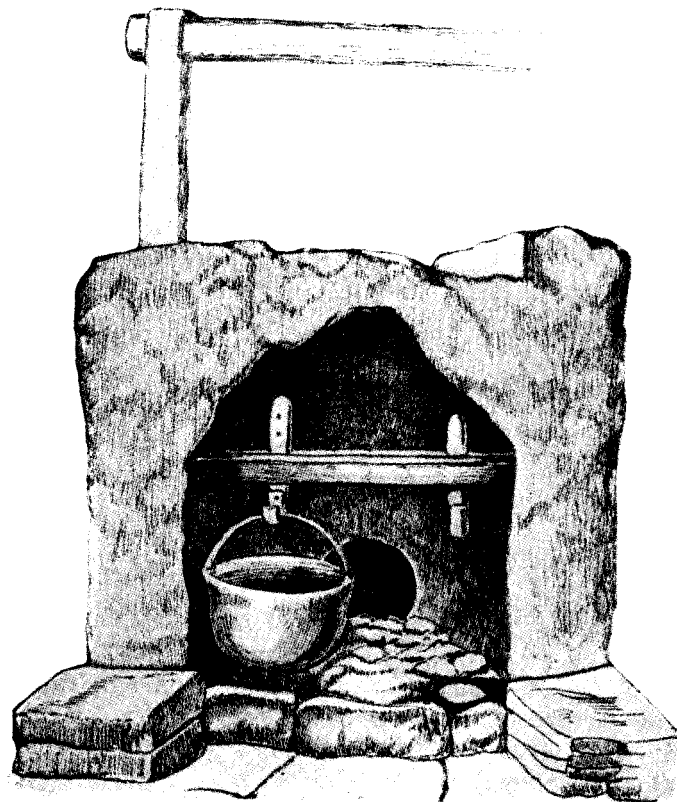
Kui nüüd lõpuks heita põgus pilk eesti rehetoa siseehitusele, siis on täiesti ootusepärane, et me sealt leiame silmapaistvaid rehe iseloomujooni. Siia kuuluvad kõigepealt reheparred, mis aasta ringi seisisid oma kohal lae all tugevatel taladel. Pärast reheaega tõugati need ainult kaheks tihedaks rühmaks kokku, kusjuures üks rühm sai koha vastu päraseina, teine aga kesk tuba. Neid parterühmi kasutati üldiselt põletispuude kuivatamiseks, kuid paiguti ka magamislavadeks. Toaruum pealpool parsi kannab erinimetust *rehekast*, *lõhn* jne. Peale parte leidis rehetoa veel üks paar jämedamaid õrsi või talasid, mis jooksid üle ahju ühest toa külgseinast teise. Paiguti on aga nende aset täitnud ka paar harilikku rehepart, mis talveks asetati ainult kõrgemale, ahju kohale. Igale juhul kutsuti neid õrsi *piiruõrteks*, sest neile asetati kuivama piiruhallud ehk *lõmmud*. Peale selle riputati aga nende varal ka lihad suitsuma. Vanemate tubade põrandad olid tüüpilised rehepõrandad, s. t. kas savist või savi ja kruusa segust tambitud või laiadest paekividest laotud. Hilisematel aegadel, peamiselt möödunud sajandi teisel poolel varustati rehetoad tihti juba laudpõrandaga, kuid ukse ja ahju esine ala kui majandusnurk säilitas endiselt oma savi- või kivikatte.

Rehetoa ahigi on sajandeid alal hoidnud algse reheahju erijooni, vaatamata neile muudatustele, mis selle ehituses aegade jooksul on toimunud. Tervest Eestist leidub üksikuid andmeid selle kohta, et rehetoa põhi ühes ahju ees leiduva keedukoldega on vanemal aegadel asetsenud põrandapinnast madalamal, enam või vähem sügavas augus. Mõisarhetedes, kus ahi jäi lõpuni ainult reheahjuks, on see tihti viimaste aegade niisuguse asendi. Talu tubades aga, kus ahju kasutati ühtlasi ka leivaküpsetamiseks ja ahju esist kollet keetmiseks, on see neile otstarvetele vastavalt üldiselt igal pool juba kerkinud põrandapinna tasemele või sellest isegi pisut kõrgemale. Igale juhul erineb meie rehetoa ahi oma madala asendiga selgesti Ida-Euroopas asuvate rahvaste ja ka setude ahjudest, mis alati on ehitatud lavataolisele puualusele või palksalvedele. Tüüpilistest idaeuroopa ahjudest erineb aga meie rehetoa ahi ka oma kujult ja ehituselt. Idaeuroopa ahjud on vormitud tavaliselt ainult savist ja varustatud erilise nurksambaga, mille tipust hargneb kaks toa seintega ühendatud ahjuõrt. Kuna idaeuroopa rahvad, eriti venelased oma toidud keedavad eranditult ahjus, siis puudub nende ahjude ees ka eriline keedukolle või esineb see seal ainult väga juhuslikult ja kitsal kujul. Eesti rehetoa ahjud seevastu on ehitatud kivist, vanemal ajal tavaliselt ümmargustest raudkividest, missugune ehitusviis reedab nende suguluse saunaahjudega, s. t. ürgsete kerisahjudega. Iseloomustaval viisil on ümmaraid raudkive kasutatud ahjude ehitamiseks isegi neis kohtades, nagu näiteks Põhja-Eesti mandril ja Saaremaal, kus paekivi oli küllalt käepärast. Kõige selgemini tuleb see rehetoa ahjude ürgne ehitusviis nähtavale veel loode-eesti rehetubades, kus ka tänapäeval võib näha pealt lahtise kerisega ahjusid. Algelisest saunaahjust erinevad sealsete tubade

ahjud ainult selle poolest, et need on varustatud erilise kaitselaega sädemete vastu, s. t. laia paega, mis ei kuulu otse ahju ehitusse vaid asetseb toekivide või -postide varal lahtiselt kerise kohal toa lae all. Ka mujal olid vanemad reheahjud varustatud tavaliselt kerisega, kuid keris oli neis suletud juba täiesti ahju müüride vahele. Mõned tundemärgid näitavad, et keriseta toaahjud meil on kõige varemini tarvitusele ilmunud Lõuna-Eestis, kust need ajajooksul on tunginud põhja poole. Pole võimatu, et lõuna-eeesti ahjud omakorda seisavad arenguloolises sidemeis lõuna-baltikumi, lähemalt läti ahjudega.

Väliselt iseloomustab eesti rehetoa ahjusid keedukolle ahju suu ees. See kolle liitub täiesti ahju ehituse ja on pealt harilikult varustatud suitsukummiga (joon. 28). Ahju koldes kookude otsas rippuvates kateldes keedeti kuni pliitide ilmumiseni kõik talu toidud. Niisugused keedukoldega varustatud ahjud pole tuntud üksnes Eestis, vaid need esinevad ühel pikal ja kitsal alal, mis algab põhjas Soome ja Baltikumiga ning suundub sealt üle germaani ja slaavi piirimaade lõunasse kuni Ida-Alpideni Austrias. Kultuurajaloolises mõttes on siin tegu ilmselt teatava vahevöötmega, kus kaks erilist koldevormi, lääne lahtine ja ida ahi üksteisega on kokkupuutesse sattunud ja väliselt ühendatud.

Tüüpilise idaeuroopa ahju tunnus, nurksammas esineb Eesti alal järjekindlalt ainult Setumaal, kus ju ka elamu on selgesti idaeuroopaline. Üsna piiratud alal Loo-de-Eesti nurgas esineb see sammas, *turbasammas*, *turb*, *turp* jne. ka rehetubades, kuid seal siiski ilma väljaspoole hargnevate örteta. Ainult Kuusalu rannikul on vanemal ajal tuntud ahjusambaid, millel oli vähemalt üks, toa esiseina suunduv õrs mis ms. kandis nime *tabaniõrs*. Kas niisugune sambaga ahi seal aga esines rehetoa-s või mõnes väiksemas kalurimajas, pole kindel.

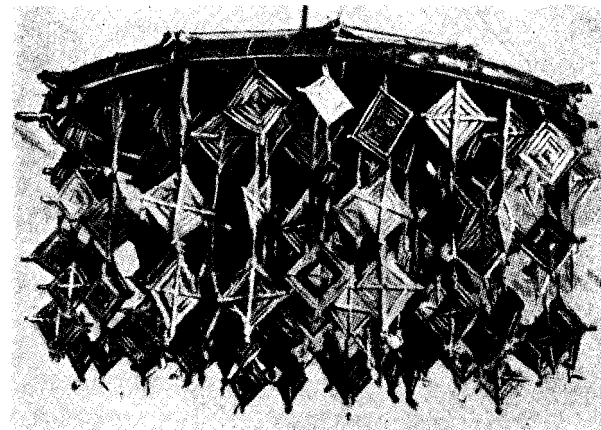
Joon. 28. Loo-de-Eesti toaahi keedukolde ja katlakookudega. Ahju nurga tagant paistab ahjusammas.

Mis puutub eesti rehetoa tüüpilisse sisustusse, siis ei erine see oluliselt teiste põhja- ja idaeuroopa tubade omast. Algupärase sisustuse hulka kuuluvad kõigepealt seina külge kinnitatud pingid, mis seisid tavaliselt esi- ja päraseina ääres, ja edasi magamislava, mis oli asetatud ahjukülje ja päraseina

vahekohta. Viimase kohta on meil ainult üksikuid teateid. Nähtavasti on magamislava eesti rehetubadest juba kaunis varakult välja tõrjunud seinasäng, *koigas* ehk *koiku*, mille kohta leidub andmeid kogu maalt. Viimane oli varustatud juba päitsi- ja äärelauaga ning ühe jalaga vaba nurga toeks. Seinapinkide otsad kohtusid ses toa nurgas, mis asetseb diagonaaljoonel vastu ahju. Seal pinkide nurgas asetses ka suur pere söögilaud, mis vanemal ajal oli harilikult lahtise kaanega, kastikujulisel alusel, nii et seda sai kasutada ka sööginõude ja toiduainete panipaigaks.

Niisugune ruumijaotus, kus pere pea-magamisase-med asetsevad ahju külje ja päraseina vahel, söögilaud aga toa esipoolel, on kogu Põhja- ja Ida-Euroopas ürgvana algupära. Mõningate rahvaste, nii nagu näiteks rootslaste, soomlaste ja karjalaste juures, on toa ahjutagune osa kannud nime „naistepool“, ruumiosa söögilauaga aga nimetust „meestepool“. Niisugust terminoloogilist vahet eesti rahvatraditsioon enam ei tunne, kuigi võib oletada, et see vanematel aegadel on olnud tuntud. Küll on aga rahva mälestuses püsinud üks teine eraldusjoon toaruumis, mis jagas toa nimelt ristipidi pooleks, ukseesiks — halvemaks ja pärapooleks — paremaks või auväärsemaks järguks. Ukseesine ruumilõik oli kutsumata külaliste, tundmata võõraste, eriti aga vaeste ja kerjuste asukoht. Selle kombe mälestusena on lõunaeesti rahvatraditsioonis püsinud säärased nimetused nagu *sandikivi* või *sandiüste*, millega tähistati erilist istekivi, koldekivi või järke otse ukse ja ahjukolde kõrval rehetoas. Kolgarannal Kuusalus on ukseesise piiriks olnud eelnimetatud *tabaniõrs*. See asjaolu ilmneb nimelt ühes vanas jõulukombes, mille kohaselt teisel jõulupühäl ehk nn. *tabanipäeval*

ümberhulkuvad *tabanisandid* ei tohtinud astuda uksepiirkonnas kaugemale kui ainult nimetatud õrreni. Vastav komme tuleb, kuigi teistes olukordades, nähtavale kõikide Põhja-Euroopa rahvaste juures. Vastandina uksepiirkonnale on toa pärapool, s. t. piirkond toa päraseina lähedal, olnud igal pool toa auväärsem ruum, vanemate meeste oleskelukoht,

Joon. 29. Õlgedest koostatud laekroon, Vormsi.

naistele aga tihti otse keelatud ala. Samas piirkonnas leiduv päranurk diagonaaljoonel vastu ahjusuud, pole üksnes söögilaua koht, vaid ka maja pühamu juba paganuseajast peale. Veneusulistel, nagu näiteks setudel, asetseb selles päranurgas valge rätiga ehitud laudu või kapike pühakujudega, luteri usku eestlastel aga ainult väike nurklaudu, mida mitmel pool on kutsutud piibli- või testamendiriiks, kuid mille ümbrust pidulikumatel puhkudel, nagu jõulu või pulmade ajal, on ehitud seinale

tõmmatud valgete linadega või piirpunutistega. Selle nurga ehtimise komme suurte valgete linadega on tuntud ainult Läänemerd ümbritsevate rahvaste: eestlaste, kuramaa lätlaste, soomlaste ja skandinaavia rahvaste juures, kuna ida pool eesti rahvuspiiri, nagu ka Setumaal, selleks on kasutatud ainult rippuvat käteräti-taolist kitsamat linast riiet. Seda nurka on eesti tubades, eriti saartel ja Loode-Eesti mandril, ehitud peale selle veel igasuguste õlgedest või roolõikudest valmistatud *kroon*-idega, mis rippusid söögilaua kohal laes (joon. 29). Need kroonid omakorda ühendavad meie elamukultuuri Läänemerd ümbritseva kultuuripiirkonnaga, sest vastavaid toailustusi tunneme peale Eesti ka Lääne-Soomest, Rootsist, Ida-Preisist ja Baltimaade läänepiirkonnadest. Idas need seevastu on aga sel tüüpilisel kujul täiesti tundmatud.

Ühenduses nende päranurga ilustustega olgu juhitud tähelepanu veel elamu korrashoiule ja ilustustele üldse. Sügisel peale rehetööde lõppu seati tuba talvisesse elamiskorda. Tahmased seinad pühiti luidadega puhtaks ja ahi ning toa kivist seinaalused valgendati lubjaga. Teine suurpuhastus toimus enne jõulu, mil kõik majasisustus välja kanti, puuesemed liivaga puhtaks küüriti ja toaseinad alt kuni parteni valgeks lubjati. Hilisemal ajal on seks kesktalviseks toa ilustamiseks kasutatud lubja asemel ka kriiti, millega seinapalgid, ukSED ja parred igasugu kriiputustega kirjuks joonistati. Põrandale on puistatud katkiraiutud kuuse- või kadakaoksi, või puhast valget liiva.

Suvised pühad on seotud oma tüüpiliste ilustustega, roheliste okste, rohtude ja lilledega. Metsast toodud kaseoksi, *meigusid* torgati nii tuppse seinapragudesse kui ka väljaspoole uste ja akende üm-

russe. Mitmesuguseid lõhnavaid metsarohke ja lilli on pillutud katkimurtult elutoa põrandale. Komme oma tubasid niiviisi rohelisega ilustada on olnud nii silmapaistev, et see on kõitnud isegi juhuslikult maal viibivate võõraste tähelepanu. Nii leiame selletaoliste toailustuste kohta märkmeid juba XVII sajandi reisikirjeldustes ja ka hiljemini on neid korduvalt nimetatud.

Eluruumi valgustamiseks on vanemal ajal argioludes kasutatud üldiselt kase- või männipuust kistud piirge, pühade ajal ja pidupuhkudel aga omavalmistatud rasvaküünlaid. Põlev piirg seisis üht otsapidi kas koldemüüri praos või erilisel *tulejalal* või *piiruhargil* raudse *pihi* ehk *pilaku* vahel. Küünla-jalad või rippuvad lühtrid olid valmistatud enamasti puust. Rippuvaid küünlahoidjaid, mis olid varustatud kahe, nelja või rohkema harudega küünalde hoidmiseks, kutsuti ka *küünlapiiipudeks*, rauast taotud lühtreid aga *ahelateks*. Sageli olid need ahelad ja piibud ilustatud kas värviliste hõõvlilaastude või kanasulgedega. Küünlad valmistati tavaliselt lambarasvast kastmise teel, s. t. nõnda, et puu varda külge ritta seotud küünlatahte seni kasteti sula rasva sisse, kuni küünlad olid omandanud paraja jämeduse. Kastmine sündis erilises rasvaanumas, *küünlakirnus*, kus rasva kiht kuuma vee abil sula ja parajas kõrguses hoiti. Vähemalt Lääne-Eesti saartel on küünalde kõrval valmistatud loomarasvast ka üks argipäevase valgustusvahend, nn. *lont*, mis endast kujutas pikka ja jämedat rasvaga läbi immutatud takust nõõri. Seda rasvanõõri, mis oli keritud puupulga ümber, kasutati küünla asemel talvel pimedates ruumides liikudes ja talitades.

Lõpuks jääb üle veel anda lühike iseloomustus eesti elamu liikuvast sisustusest, s. t. talumööblist

sõna tavalises tähenduses. Eelnimetatud tüüpiline sisustus, seinapingid ja magamislavad on oma iseloomult enam ehitise juurde kuuluvad esemed kui mingi mööbel. Peale selle teame, et need hoone seintega seotud esemed eesti rehetubadest on juba varakult kadunud või püsinud ainult paiguti katkendlikult vana sisustussüsteemi jäänukadena. Nii on magamislava kohta säilinud ainult mõned mälestused põhjaeesti rahvatraditsioonis ja kinnistest seinapinkidest on kauemini vastu pidanud ainult see, mis asetseb päraseina ääres söögilaua taga. Eesti rehetoa olidki eeldused seintega püsivamalt seotud sisustuse juurdumiseks väga ebasoodsad, sest igal aastal tuli rehtede ajaks tuba igasugu elamusisustusest täiesti tühjaks teha. Kui heita pilk möödunud sajandi rehetuppa, siis iseloomustab seda juba üldiselt liikuv sisustus. Pikad istepingid on küll üldiselt tarvitusel, kuid need on juba igal pool varustatud jalgadega. Nende pinkide kõrval kohtame väiksemaid, üheinimese istmeid mitmekujuliste puust järide ja õlgpõhjaga toolide näol. Järid olid tihti varustatud ainult kolme jalaga, paremaks tasakaalu hoidmiseks konarlikul rehetoa põrandal. Kuju on väga vahelduv, sest istme valmistamiseks on tihti kasutatud igasugu looduslikke puukõverdusi ja moonutusi. Selletõttu ei saa ka järide puhul rääkida mingist erilisest stiilist. Teisiti on lugu õlgpõhjaliste toolidega, mille üldkuju, mõõtsuhted ja ilustused on juba talupojast meistri enda looming. Need õlgpõhjadega istmed on tavaliselt madalad ja silmapaistvalt tahapoole kallutatud seljatoe ehk korjaga. Mille poolest need toolid aga üksteisest erinevad, on väga vahelduvad korjailustused, lõiked ja nikerdused toepuudes ja vahelaudades. Ilustused on nii vahelduvad ja individuaalsed, et vaevalt võib leida ühest toast kaht

täiesti sarnast istet. Siin esineb ehtsaid rahvakunstimotiive segamini stiilielementidega väljast, ja seda mitmetest eri ajajärgudest. Võõrad stiilielemendid on sinna sattunud kahtlemata nende toodete eeskujul, mis eri ajajärgudel on valmistatud käsitöö meistrite poolt linnades või mõisades. Sellesuunaline mõju saab veelgi mõistetavamaks, kui arvesse võtta, et õlgpõhjaga istmed on lõppude lõpuks üldse läänepoolset algupära. Nende leviku idapoolsemaks ääremaaks ongi Baltikum, sest kaugemal Ida-Euroopas on need samahästi kui tundmatud. Nii on näiteks otse meie piiri taga asuvad vadjalased ja isurid õlgpõhjaga toole näinud ainult kõrtsides ja teemajades, kuid nende oma elamutesse pole need tänapäevani teed leidnud. Samuti on need toolid suureks harulduseks Setumaal.

Kuid eesti elamu sisustus näitab mõnes muuski osas, kuidas lääne ja ida elamukultuuri traditsioonid meie pinnal või idapiiril kohtuvad. Vana, seina külge seotud magamislava, mis Setumaal, Venes ja mujal Ida-Euroopas veel hiljuti moodustas pere pea-magamisaseme, on eesti rehetubades juba ammu asendatud lahtiste sängidega, nii nagu neid juba varasel keskajal on tuntud Kesk- ja Põhja-Euroopas. Üks vana, Ida-Euroopale iseloomustav sisustuselement on *vibuhäll*, lapse kätki, mis kiikus toa lakke kinnitatud nõtkede ridva otsas. See hällikuju on kahtlemata ka meil igivana, kuid nii möödunud sajandi keskpaika tarvitati seda peamiselt ainult veel Ida-Eestis. Lääne-Eestis, eriti aga saartel kasutati üldiselt juba jalashälle, või erilist postide vahel kiikuvat kätkit, millele mõlemile leiame vasteid läänest. Riiete panipaigaks on Ida-Euroopas olnud vanemal ajal üldiselt mahukad kaanega puutünnid, läänes aga juba varasest keskajast peale *kirstud*. Riidetunne on

ilmselt meilgi varemini tuntud, kuid kirst on need juba ammu täiesti üldiselt välja tõrjunud. Et meie riidekirstud aga on tekkinud läänepoolsetel eeskuju-
del, seda näitab nii nende ehitusviis, kuju kui ka nende juures nähtavale tulevad stiilisugemed. Nii nagu keskaegsed lääne- ja keskeuroopa kirstud, nii on meiegi omad koostatud nurkpostide abil. Oma kirstude juures võime tähelepanna nii romaani, gooti kui ka renessaansi stiilisugemeid, mis siin on aga paaritatud tihti rahvapäraste põletuskirjadega.

Käsitöö ja rahvapärane tarbekunst

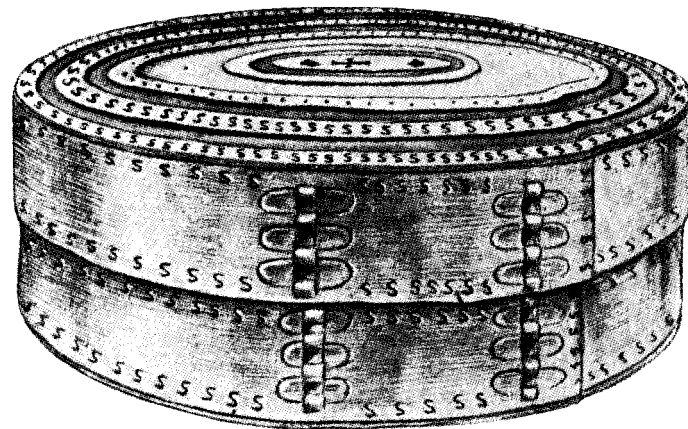
Meeste käsitööst kõneldes peab alla kriipsutama seda tähtsat osa, mida selles on etendanud puu. Põhja-Euroopa metsapiirkondades asuvate rahvaste käsitöödest juttu olles räägitakse sageli ka tohukultuurist, sest seal ei valmistatud tohust mitte üksnes mõningaid haruldasi esemeid, nagu näiteks marjatorbikuid, mässe jne., vaid tavaliselt on suur osa majapidamisriistu, nende hulgas isegi piimanõud, tehtud sellest materjalist. Mis puutub Eestisse, siis asetseb see maa juba teatavas üleminekuvöötmes, kus kasetoht käsitöö materjalina taganeb niinekoore eest. Toht on ilmses ülekaalus veel Põhja-Eestis, eriti Alutaguse laialdastel metsamaadel, kuna Lõuna-Eestis seevastu on kasutatud peamiselt niinekoort mitmesuguste majapidamisnõude valmistamisel. Tüüpilisi tohust valmistatud esemeid on seljas kantavad leivamärsid, korvid ja tohttoosid, kuna niinekoorest seevastu on tehtud mitmesuguseid painutatud kerega karpe ja vakku, isegi kaanega varustatud veimevakk. Kõige vähem mälestusi nii tohu kui ka koore tarvitamisest on säilinud Lääne-Eesti rannikult ja saartelt. Ses mõttes on piltlikuks näiteks puukoortest valmistatud jalatsite ehk viiskude levik: kogu Ida-Eesti manner on kasutanud viiske, kuid mandri lääneosas on need haruldased ja saartel

hoopis tundmatud. Samuti pole viimaks nimetatud aladelt muuseumidesse tulnud mingeid suuremaid tohust või puukoorest valmistatud nõusid.

Mis puutub niinekoorest valmistatud karpidesse ja vakkadesse, siis väärivad need veel ühest seisukohast erilist tähelepanu. Nimelt tuleb nende nõude valmistamisel kasutatud õmblemistehnika meelde lauast painutatud õhukese kerega sõelade ja vakkade valmistamise tehnikat. Nagu puukoorest vakad, nii on ka laudkerega vakad ja sõelad küljelt alati seotud õmblustehnikas, kusjuures sidematerjaliks on väiksemate nõude puhul kasutatud hanesulge, suuremate juures aga puukiudu (joon. 30). Sellega ei taheta muidugi öelda, et nimetatud puunõud just Eestis oleksid kujundatud koorest painutatud algelisemate nõude eeskujul. Niisugust arengut tuleb ikkagi vaadata laiemas kultuurajaloolises perspektiivis, sest niihästi niinekoorest kui ka lauast painutatud nõud esinevad väga laias ulatuses ka teiste Euroopa talupojarahvaste juures.

Igal juhul võib aga õhukesest lauast painutatud kerega nõusid lugeda üheks rahvapärasemaks nähteks terves Eestis. Selles tehnikas on valmistatud suured viljatuulamise sarjad ja väiksemad sõelad, mille põhjadki on punutud õhukesest puukiust, edasi külvivakad, viljamõõdu- ja jahuvakad ning -matid, veimevakad ja mitmesugused eriotstarbelised ja eri suurusega karbid, alates silgu- ja võikarpidega ning lõpetades väikeste ehtekarpidega. Otseselt valmistamistehnikale viitab sedalaadi vilja- ja jahuvakkade nimetus *painand*, mis on tuntud näiteks Saare- ja Hiiumaal. Neid painutatud külgedega nõusid on valmistatud oma tarbeks kodus, kuid neid on ka teinud erilised külameistrid keskustes, kus vastavat materjali oli käepärast. Üheks niisuguseks keskuseks mandril on olnud Avinurme metsade piirkond, kus kodutööstuslikult on müügiks valmistatud

ka muid puunõusid. Lääne-Eestis olid jällegi hiidlaste tuntud vaka- ja sõelameistrid. Veimevakkade, räti- ja ehtekarpidena on seda liiki puutööd muutunud armastatud rahvakunsti esemeteks. Ilustamise objektiks on seejuures olnud ühelt poolt õmblusepiirkond vaka küljel, teiselt poolt aga ka kaas. Vane-

Joon. 30. Põletuskirjadega veimevakk Saaremaalt.

mad teadaolevad vakad XVIII sajandi lõpust on ilustatud harilikult algeliste lõik-kirjadega või geometriliste kriipsutustega, mis servavad kas kaane ääri või haaravad kogu selle pinna. Ka aastanumber ja omaniku nimi on tihti uuristatud kaane pinda. Nähtavasti alles XIX sajandil on moodi läinud mitmesugused põletuskirjad, mis enamasti tihedalt katavad kogu kaanepinna. Nende kirjade korduv sarnasus viitab omakorda võimalusele, et veimevaku on suuremal hulgal valmistatud teatavates keskustes, kust need müügi- või vahetuskaubana on levinud rahva sekka. Eriti stiilsed on

Saaremaa veimevakad või nn. tanukarbid oma tagasihoidlike ja puhaste kapsaraua-kirjadega (joon. 30). Väiksemate kirjamärkide sissepõletamiseks kasutati erilisi tempelraudu. Riidekirstude kõrval on veimevakad nendeks haruldasteks esemeteks, mille ilustamiseks eestlane on kasutanud ka õlivärvidega maalimist. Kuid see ilustamisviis on meil üsna uus ja levinud peamiselt rannikul, Lääne-Saaremaal jne.

Kui rääkida algelistest puumaterjali kasutamiseviisidest talupojatehnikas, siis ei saa mööduda ka punutud töödest. Nagu toht ja koor, nii on ka puu võsad ja juured majaesemete valmistamisel vanematel aegadel väga tähtsat osa etendanud. Suur hulk majapidamises tarvitata- vaid korve on punutud just pajuvitstest ja juurtest. Männijuurtest on valmistatud isegi väiksemaid karpe ja toose, ning sama materjali on kasutatud ka suurte, õlgspiraalidest koostatud villakorvide ehk *vetikute* punumisel. Männimetsa piirkondades on valmistatud mitmesuguseid piirukorve.

Suuremad ja tugevamad puunõud aga kas õõnestati ummispuust või valmistati vitsutamise abil laudadest. Juba ühenduses põllundusega juhtisime tähelepanu suurtele ummispuust viljanõudele. Peale selle on aga ka muid vähemaid nõusid, nagu tünne, pütte, pangesid, ankruid, lähkreid jm. valmistatud ummispuust. Nõude õõnestamisel on kasutatud osalt tule abi, osalt aga ka erilist pika varrega peitlitao- list riista, *tuura*. Muidugi püüti õõnestamiseks valida ka niisugune puu, mis juba kasvades oli seest mäda ja poolõõnes. Õõnestamiseks kasutati toorest puud, samuti pidi nõu kere olema veel toores või vees leotatud, kui kuivast lauast tehtud põhi uurdesse löödi. Kuivades tõmbus siis nõu ise tugevasti ümber põhj- laua või -laudade. Üldiselt on aga ummispuust nõu oma aja ära elanud, sest laudadest tehtud vitsutatud nõud on muutunud üldiseks. Viimaste puhul tuleb

märkida, et need nii oma tüüpiliste erikujundite kui ka valmistamistehnika poolest on kogu Põhja-Euroo- pas ühte laadi, mis näitab, et laudadest tehtud puunõude valmistamis- oskus on kunagi levima haka- nud ühest teatavast piirkonnast. On tõenäolik, et selli- ne puunõude valmistamise tehnika ühes vastavate traditsiooniliste vormidega meile on tulnud läänest, võib olla just saksa käsitööliste kaudu. Laudadest puunõude valmistamine nõuab teatavaid spetsiaal- riistu, muuhulgas erilisi uurdesaage ja hõõvleid, mille vormid meil samuti viitavad läänepoolsetele eeskujudele. Siin ei ole võimalik peatuda vastavate nõude kuju ja valmitamistehnika üksikasjade juures.

Selle asemel olgu esile tõstetud paar nõutüüpi, mis rahvapäraste puutööde hulgas rohkem tähelepanu vääri- vad. Nendest tulevad esmajoones küsimusse õllekannud, mille hulgas kuju poolest on eraldata- vad nn. *piipkannud* joogi kandmiseks ja tavalised kannud joomiseks (joon. 31). Esimesed on suuremad, kõrvata, kuid sangaga kaane ja pika toruga ehk nn. *piibuga*. Teised on varustatud kõrvaga ja selle külge liigendatud kaanega. Nende kannude juures ei ärata tähelepanu mitte üksnes pinnaornamentika, vaid ka nõu üldkuju oma mõõtsuhetega, puhas töö, hoolikas vitsutamine ja lõpuks kõrva ning kaane profiil, mis kõik kokku mõjuvad kunstipäraselt (joon. 32). Eriti toredad on mõningad lääne-eesti kannud oma keeru- liselt nikerdatud kõrvaga, mille ülanurgast on moodustatud üks või mitu kõrvutiseisvat hobusepea kuju, alumisest aga kodaratega ratas või mingi muu nikerdis. Tavaliselt on nende kannude kaas lameda tõmpkuhiku kujuline või ilustatud sügava rosettlõi- kega. Muuhulgas leidub kahekordse põhjaga kanne, kõrisevate haavlite või hernelistega põhjade vahel. Mõnikord asendab neid kõrinaid isegi kuljus. Pulma- naljaks valmistati kanne, mis olid kahe või kolme- kaupa liidetud ühe kõrva külge. Kannude küljed on

harilikult kaetud rikkaliku põletuskirjaga. Kuid niiviisi kirjatud kannude kõrval esineb teisi, mille ilustamises on kasutatud musta tamme, kusjuures kannu küljed koostati vaheldamisi mustadest ja valgetest laudadest (*küütkannud*, joon. 31), või tapiti mustapuu ruudud malekujuliselt valgete külje-laudade sisse (*lapilised kannud*). Lõuna-eesti kannudel ja piipkannudel on põletuskirjad tulise oraga peale joonistatud, kusjuures on korratud mingit kohmakat seenemotiivi. Põletusjooniseid võib leida küll ka põhja-eesti kannudel, kuid nende joon on peenem ja motiivid teised. Loode-Eesti mandri ja saarte kannude kirjad seevastu on põletatud enamas-ti ikka erilise tempel-rauaga, mis jättis väikesi, kuid kindlakujulisi jälgi. Eriti sageli esineb sealsetel kannudel, kuid ka veimevakkadel, nn. „kapsaraua-kiri” mis meenutab s-tähte. Nähtavasti on põletus-kirjad meie kannudel oma rikkaliku mitmekesiduse omandanud alles möödunud sajandi kestel, sest need üksikud kannud mis sisselõigatud aastanumbrite järgi pärinevad XVIII sajandist, on kas hoopis ilma kirjadeta või kannavad ainult lihtsa, muistse rõngas-kirja jälgi (joon. 31). Samast ajast on aga alal hoi-dunud ka kitsaste laudadega küütkanne (joon. 31).

Nagu näitab meie kannude levik, on see joogiriist algupäraselt seotud Lääne-Eesti rannikualadega. Just seal on kannud olnud kõige üldisemalt tarvitu-sel ja muutunud tõelisteks rahvapärasteks joogiriis-tadeks, ja just sealt on pärit ka meie kõige stiilse-mad ja ilusamad kannud. Mida enam kagu poole, seda harvemaks muutub kannude esinemine mandril ja seda juhuslikumaks nende kuju ning lihtsamaks nende kirjad. Võrumaal esineb kannutaoline joogi-riist veel üsna juhuslikult ja Setumaal on see juba niihästi kui tundmatu. Iseloomustaval viisil ei ole ka nimetus *kann* Lõuna-Eestis kuigi rahvapärane, vaid selle asemel esineb seal tavaliselt *kapp*. Sellest

järeldame, et kann seal alles hiljuti on hakanud vanemat jooginõu, kapp või kibu välja tõrjuma. Ühe või kahe kõrvaga kapp, on jooginõuna Põhja- ja Lääne-Eestiski tuntud, kuid seda kasutati seal ainult argipäeva oludes.

Joon. 31. Põhja-Eesti piipkanne ja joogikann XVIII saj. Vasakult paremale: Järva-Jaani (a. 1728), Risti (1780) ja Paide (1782).

Vana talupoeglik puukultuur on pannud end ülekaalukalt maksma kogu majapidamises. Kõik, mis vähegi kõlbas teha puust, valmistati sest ainest. Puust olid lauanõud, kausid, taldrikud, lusikad ehk *koostad*, kuid igasugu muudki majapidamisriistad. Seejuures tuleb eriti rõhutada veel seda tõsiasja, et kõikide nende puuesemete valmistajaks oli peami-selt talu meespere ise. Ainult mõned eriliigid, nagu eelpool märgitud veimevakad ja sõelad, osteti või vahetati vilja vastu väljast. Puuesemete meisterda-mine on sündinud läbi pikkade sajandite üsna alge-liste ja väheste tööriistadega, kirve, noa, köövitsa (lusikanoa) ja voolmetega. Noa ja põletusraua abil

on talumees loonud ka need puukirjad, mis oma puhtuse ja stiilikindlusega väärivad veel tänapäeval imestlust. Ilustusesemeteks on olnud mitte üksnes eelpool nimetatud vakad ja kannud, vaid ka kõik muu, mis ühel või teisel viisil sattus võõra silma alla. Märgitagu neist siin ainult möödaminnes pesu- ja vaalikirikaid, ropsi- ja vöömööku, pruutide riidekirste, puusadulaid ja rangipuid, mis enamasti ikka on ilustatud lõike- või põletuskirjadega.

Puukultuuri rõhutamiseks ei taheta aga sugugi mõista anda, et metallitööd oleks olnud eestlastele hoopis võõrad. Meie rikkalikud muinasleiud näitavad selgesti, et eesti mehed juba vanast ajast peale on olnud ka osavad sepad. On vaevalt usutav, et kõik need tööriistad, vikati- ja sirbiterad, kirved, noad jne., mis meie rauaaegsetest leiukohtadest on tulnud päevavalgele, oleksid ainult väljast sisse toodud kaup. *Sepa* nimi on meie keeles vana ja põlvne nähtavasti algsoome ajast (vrd. soome *seppä*). Iseloomustaval viisil on see meistrinimena laienenud isegi muudelegi käsitöö aladele, nagu seda võib näha *puusepa*, *kullasepa*, *miirisepa*, *pottsepa* jne. ametinimedest. Ka hilisema aja kogemused näitavad, et rauatagumise oskus meil peab olema vana ja rahvapärane. Meil puuduvad tihti erilised külasepad ja tarvilikke rauatöid on teinud talumehed ise kodusel teel. Lääne-Eestis, eriti aga saartel, kuulub taluhoonete hulka tihti ka sepapaja, ja kellel seda ei ole, sel on ometi vajalikud separtiistad, millega ta suvikojas võib väiksemaid rauatöid teha. Edasi teame, et Lääne-Eestis kõige viimaste aegade ni teotsenud üksikud kuulsad vikatimeistrid, kes varustasid laiemat ümbruskonda vikati ja sirbi teradega. Kuna need maaseppade tehtud vikatid ja sirbid näitavad teatavat vormisugulust vastavate muinaaegsete lõikriistadega, siis järeldame sellest, et neid meie maal on valmistatud aastasadade kestel oma

meistrite poolt. Täpsemad uurimused võivad sel alal avastada veel mõndagi üllatavat.

Mõned tundemärgid näitavad, et ka muistne ehtesajade valmistamise oskus rahvapärase kullasepakunstina on kandunud otsese pärandina rauaaegst keskaega. Rida keskaegseid metallehteid on meile toodud kaubana küll otse Kesk-Euroopast, või valmistatud eesti linnades võõraste meistrite poolt, kuid kahtlemata on samu vorme korranud ka omast rahvusest ehtesepad. Niisuguse võimaluse poolt räägib kõigepealt see nähtus, et keskaegsetel ehtel tihti esineb samu kirju kui muinasaegsetelgi, ja et need kirjad tihti on tehtud primitiivsemate vahenditega ja algelisemas tehnikas kui meistertooted linnameistritelt.

Teiseks on keskajal käibel ka veel vanu muinasaja ehtekujundeid, kuigi need osutavad juba languse tundemärke. See, mis talupoegliku kullasepakunsti keskajal lõpuks suretas, oli tsunftimeistrite monopolistlik eesõigus ja ülepakuv konkurents.

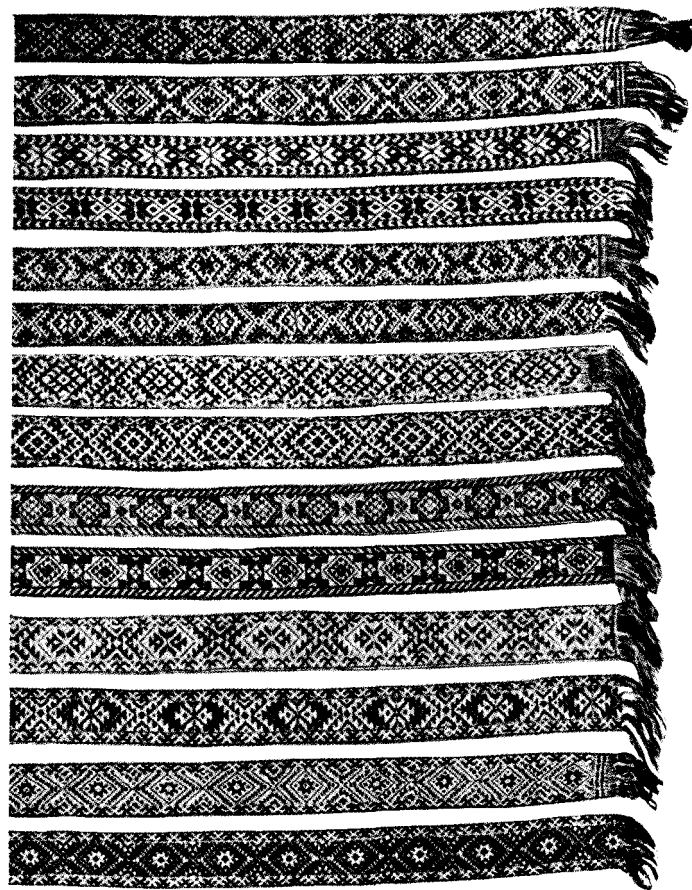
Joon. 32. Läänemaa põletuskirjadega õllekann, Martnast.

*

Lina, kanepi ja villa töötlemine viib meid juba tekstiiltehnika valdkonda, milline ala meil, nagu igal pool mujalgi, on olnud suurelt osalt n a i s t e hooleks. Puu- ja rauatöö tehnikaga võrreldes on käsitletav ala suutnud palju kauemini alal hoida muistseid

jooni nii tööriistades kui ka töötamisviisides. Kodukäsitööna kõige kitsamas mõttes on kodused tekstiil-töõharud suutnud kõige kauemini vastu panna moodsa mehaanilise kutsetöö ülepakkumisele, ja teisest küljest vaadatuna on ka mitmed tööriistad ja töötamisviisid ise juba muiste arenenud oma tehnilise täiuse piirini, millele kõige uuemgi aeg sageli pole suutnud lisada midagi olulist. Nii on meie vanaaegsed linaharimisriistad *lõuguti*, *ropsimõök* ja *linakammid* oma eluõiguse hoidnud alal paiguti tänapäevani; nii on ka lõngakerimise abinõud *viipsik*, *hasplid* ja *kerilaud* tarvitusel veel praegugi neis kohtades, kus lõnga kedratakse kodusel teel ning lõpuks, paljukest on siis uus aeg täiendanud meie kudumisriistugi. Vanad vöökudumisvahendid, *kõlad* ja *tihv*, olid veel hiljuti samasugustena tarvitusel, nagu neid tunti võib-olla aastatuhat tagasi, ning sedasama võib teatava tagasihoidlikkusega öelda ka kangastelgede ja nende lisaosade (*suga*, *niied*, *süstik*) kohta. Kõlavöö ja toimne neljal niiel kootud kangas on mõlemad neid naiste käsitöid, mille kohta meil on säilinud näiteid vähemalt nooremast rauaajast, järelikult olid siis juba tuntud ka vastavad tööriistad. Ainsad tööriistad, mis uuem aeg peaaegu täiesti kodutööstusest on välja tõrjunud, on vana kagu-eesti villakatkumisvahend *semmipuu* ja *kedervars*. Esimese töötavaks osaks on lambasoolikast kõõlusega pikk puupoogen. Kui kõõlus villade seas värisema pandi, siis sasis see villad ühetasaselt kohedaks. *Kedervars* ehk *värten* — voki eelkäija — oli meil jämedamate ketrustööde tegemiseks tarvitusel veel möödunud sajandil, kuid peenemate (kanga-) lõngade ketramiseks on juba XVIII sajandi keskpaiku olnud tarvitusel *vokk* enamvähem oma praegusel kujul.

Tekstiililustuste aluseks on juba kudumistoim ise, kuid määrava tähendusega on siiski *värvid*, mille

Joon. 33. Eesti vöökirju Kolga-Jaanist, Viljandimaalt.

abil on võimalik üksikuid ornamendi elemente üksteisest teravamalt esile tõsta. Vanemal ajal on meil värvaineks kasustatud peamiselt taimi. Nende hulgas üks vanemaid on *madarajuur*, millest saadi ilusat mahedatoonilist punast. Et aga rahvas oskas

ära kasutada ka looduses leiduvaid mineraal-värvaineid, seda näitab riide värvimine roosteses raba-vees, kuhu värvitav riie pandi paariks päevaks lihtsalt ligunema. Sel teel saadi roostepunast või mustjas-tõmmut värvi (*maagevärv*). Esimesed ostetud värvid kübaramust (*vitriol*) ja potisiinine (*indigo*), mis rahva pealisriiete värvidena üldtuntud, on hilisemat algupära. Neist oli viimane laialdaselt tarvitusel ka kindakirja värvina.

Et tekstiilornamentika tekkimine on tihedalt seotud kudumistehnikaga, siis on see asjaolu oma pitseri vajutanud ka riide-ilustiste iseloomule: vanemad tekstiilkirjatised on skemaatilis-geomeetrilist laadi, lõime ja koelõngade ristlemine ise aga määrab kirjale juba teatavad piirid. Kõige iseloomustavamaks ja tõenäoliselt ka kõige algupärasemaks tekstiilkirja näiteks on vööd (joon. 33), milles lihtsate geomeetriliste kudumiskirjade seadmise oskus on arendatud äärmiste piirideni. Üksikmotiivid rombi, längristi ja igasugu hambuliste kujundite näol korduvad tihti, kuid kombinatsioonid on väga vahelduvad ja pakuvad säärastena laialdast materjali meie rahvapärase ornamentika uurimisele. Vööde värvuses võib eraldada teatavaid suuremaid piirkondlikke iseärasusi. Vöö põhi on üldiselt valge, kuid kirjade värvid erinevad. Nii on mandri vööde kirjad tehtud vanemal ajal tavaliselt madarapunasest lõngast, kuna Saaremaal valitsevad tumedamad toonid, must, tumesinine ja isegi roheline. Oma üldiseloomult on eesti vööd võrreldavad läti ja leedu vöödega, kuigi värvid ja kirjade kombinatsioonid on üksteisest tihti erinevad. Nähtavasti on meie kirjud vööd tunginud isegi üle lahe põhjapoolle, sest Lõuna-Soome rannikul on sellelaadilised vööd tuntud „eesti-vöö” (*vironvyö*) nime all. Vöökirjade eeskuju on meie rahvapärases tekstiilkunstis olnud suur, sest vöökirju on jälgitud nii kangaskoetud esemete, särgiõla-

Joon. 34. Näiteid Põhja-Eesti lilltikanditest: 1 — tanukiri, Viru-Jaagupi, 2 — käistekiri, Vaivara, 3 — tanukiri kusa-gilt Põhja-Eestist.

kute, käteräti otste ja vaipade, kui ka sukkade ja kinnaste ilustustes. Mõnel juhul on vöökirju üle kantud isegi lõikekirjadesse puuesemetel, toolikorjadel, saani seljatagustel jne. Eriti silmapaistev on vöö ja vöökirjade mõju meie vanematele vaibailustustele. Need vaibad, või õigemini vooditekid on harilikult vöödilised, kusjuures värvilistes vöötidest esineb sageli vöökirju. Ka vanemates tikandites esinevad sageli samasugused geomeetrilised kujundid nagu vöökirjadeski.

Üldiselt peab ütleva, et meie rahvapärane ornamentika oma ürgalgupäralt on rangelt geomeetriline. See maksab ka teiste soomeugri rahvaste ornamentika kohta. Seal, kus taime-, looma-, või inimotiivid tarvitusele ilmuvad, on need hilist, tihti võrast algupära. Sest vanast geomeetrilise kirja traditsioonist on meil Lõuna-Eesti kõige kaugemini kinni pidanud. Põhja-Eestis ja saartel seevastu hakkab juba hiljemalt XVIII sajandi teisel poolel kodunema lillkiri, mis riidele kanti alul ühevärvilise, hiljem aga mitmetvärvi lõngaga madalpistes. Eriti elurõõmsa, lopsaka ja värvirikka kuju omandab see uutlaadi kiri Põhja-Eesti mandril (joon. 34), kuid ka Muhus, kus tikkimiseks on kasutatud peamiselt siidilõnga. Saaremaal esineb lillkiri tugevasti stiliseeritult, tumedamates toonides ja materjalina on kasutatud harilikult villast lõnga (joon. 35). Igal juhul tähistavad põhja-eesti lillkirjad teatavat suunamuutust meie rahvakunstis, või teiste sõnadega vana geomeetrilise stiili murdumist uue ees.

Looma ja inimese kujutusi esineb meie tekstiilkunstis harva. Neid kohtame näiteks muhu kindaja sukakirjades uuemast ajast.

Inimese välimus — rahvariided ja ehted

Põhjamaa rahvastel on riie kõigepealt keha kate, mis tingitud karmidest ilmastikuoludest, kuid selle algse ülesandega liitub veel rida teisi, mis rahvariiete uurimise väga mitmekülgseks muudavad. Et riietusega on alati püütud kindlat vahet teha eri sugupoolte vahel, on üldtuntud tõsiasi. Kuid peale selle on erinevustega riietuses tehtud vahet ka sugukondlik-rahvuslike või territoriaalsete rühmitiste, eaklasside, vallaliste ja abieluliste, eri ühiskonnakihide, ametite ja seisuste vahel. Seega on riietusel oma kindlad sotsiaalsed funktsioonid. Kuid sellest tekkivaid erinevusi komplitseerivad veel mõningad teised, mis peavad väljendama eri olukordi inimese elus, nagu näit. pidu- ja leinameeleolu, kuid lõppude lõpuks ka kandja sündsus- ning ilutunnet. Nii ei ole siis liialdus, kui öeldakse, et inimese välimuses, riietes ja ehetes, kajastub teataval määral kogu inimese loomus.

Kõiki eelnevas esitatud lähtekohti rahvariiete uurimises käesolev lühike ülevaade arvestada ei saa ega tahagi. Selle kokkuvõtte peaesmärk on kultuurajalooline, mis tahab anda peajoonelise ülevaate eesti rahvariiete kujunemisest, nii palju kui puudulikud andmed vanemast ajast seda võimaldavad. Kuid ka

kultuurajaloolise vaatluse puhul on vajalik juba ette juhtida tähelepanu mõningatele eespool esitatud teguritele, mis eesti rahvariiete üldpilti on ühes või teises suunas mõjutanud. Kõigepealt tuleb tähelepanu juhtida sellele iseloomustavale nähtusele, et inimkultuuri madalamatel astmetel ei ole eri sugupoolte riietuses märgata nii silmapaistvat vahet kui hiljem. See tuleb eriti nähtavale Põhja-Euraasia kalurkütide ja põdrakarjuste ühiskondades, kus naiste pealisriietus mehe omast erineb tihti ainult väheolulistest lõigete või ilustuste poolest. Teataval määral näeme sama nähtust korduvat ka vanemates talupojaühiskondades, kus on küll välja kujunenud juba teatavad iseloomustavad mehe ja naise riided, näit. *püksid* ja *seelik*, kuid teatavad riided on kujult ja lõigetelt siiski sarnased. Sääraseid ühtesattuvusi võime leida ka vanemast eesti rahvariieetusest, peamiselt küll pikkade üliriiete alalt. Üheks algelisemaks pealisriideks on olnud meil, nagu mujalgi, särgilõikeline hõlmadeta ummiskuub, mis suviriidena võis tehtud olla linasest, talveriidena aga villasest kangast. Naiste suviriieusena oli linane särk veel XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi alul nii üldiselt tarvitusel, et seda peaaegu kõik vanemad eesti rahvaelu kirjeldajad nimetavad. Samasugune särk, kuigi lühem ja tihti pükste peal kantav, oli aga ka meeste heinaaja riie ja poisikesed on seda kandnud tihti ainsa kehakattena kogu lapsepõlves. Kuna särk on siiski erakorraline riie, mida tarvitati ainult suvel, siis ei saa ainuüksi selle põhjal teha kaugemale ulatuvaid järeldusi. Küll äratav aga huvi see nähtus, et ka vanemad villased pealisriided on olnud särgilõikega, laiendatud mõlemalt küljelt ainult siiludega. Et aga samasugust pealisriiet on omal ajal kandnud ka mehed, selles ei tohiks olla mingit kahtlust: hülgeküttide vammusena on villane ummiskuub püsinud Kihnu saarel peaaegu meie päevini, samuti

tunneme Lääne-Eestist sarnase lõikega kasukaid. Nagu võib otsustada sama Parisselja leiu järgi, olid muinasaja lõpu või keskaja alguse naiste ummiskuued käisteta.

Pole aga huvituseta märkida, et ka vanemad lõuna-eesti villased pikk-kuued ehk nn. *särgid*, kuigi hõlmadega, olid oma põhilõikelt samuti särgitaolised ja nii naistel kui meestel sarnased. Ainult suuru-

Joon. 35. Saaremaa kongtanu Valjalast.

ses ja ilustustes võis olla teatav vahe. See asjaolu, et meeste ja naiste ülikuued üksteisega täiesti sarnanesid, on märkimist leidnud ka vanemates rahvaelu kirjeldustes. Nii ütleb *O. Sperling* oma reisimärkmetes XVII sajandi lõpult Saaremaa naiste ülikuubede kohta, et need täiesti meeste kuubedele sarnanevad. Ainult kaelaavaus olevat naistel natuke suurem. Ka ütleb *Hupel*, et eesti naised kannavad samasuguseid ülikuubi kui mehed, lätlannad seevastu aga lühikest, keha järgi lõigatud kampsunit ja korralikult kurrutatud seelikut.

Seda ülikuuest tingitud sarnasust meeste ja naiste riietuses on eri aegadel ja eri kohtades täiendanud veel sarnanev juukselõige ja peakatted. Nii ütleb näiteks *Adam Olearius* oma reisikirjelduses XVII sajandi esimeselt poolelt eesti naiste välimuse kohta muuhulgas järgmist: „Vallalises põlves nad käivad

nii suvel kui talvel palja päi, juuksed on lühikeseks lõigatud ja ripuvad lahtiselt kaelale, nii et nad selle poolest sulastega (s. t. poistega) täiesti ühte moodi on". Lühikesi juukseid kohtame eesti naistel veel hilisemalgi ajal. Viimati on neid kantud Muhus (joon. 37). Teiselt poolt teame aga ka, et mehed mõnel pool eri aegadel on kandnud pikki juukseid. Huvitaval kombel leiame isegi teatavaid kokkusattuvusi naiste ja meeste peakattes. Nii on meil üks vanimaid meeste peakatteid Põhjamaadele omane *murumüts*, ligi pead hoidev nokata müts, mis ömmeldud punastest ja mustadest riidesiiludest. Paiguti on seda aga kandnud ka naised. Samuti on naised ja mehed näiteks Läänemaal kandnud üldjoontes sarnaneva kujuga *tuttmütse*, varrastel kootud terava lagipeaga peakatteid, mis meil kuuluvad uuemate hulka. Kõik sellised juhud näitavad, et meie rahvariietes leidub mõningaid vanu jooni, mis viitavad tagasi aegadesse, kus naiste ja meeste riietuses ei tehtud nii põhjalikku ja üksikasjadesse minevat vahet nagu hiljem. Et see riiete sarnasus kõige viimati ja kõige järjekindlamat väljendust on leidnud vanemas mulgimaa mustas kuues, on täiesti kooskõlas selle teadmise, et just lõuna-estli rahvariided on säilitanud kauemini kui kusagil mujal ürgsemaid jooni.

Mis puutub rahvariiete diferentseerumisse muudel alustel, siis paistavad siin silma kõigepealt teatavad erinevused tütarlaste ja naiste riietuses. See nähtus puudutab silmapaistvamalt juuksemoodi, peaehteid ja -katteid. Nagu juba mööda minnes märgitud, on neiud vanemal aegadel kannud üldisemalt kärbitud juukseid. Säärasena kujutab näiteks üks joonis XVI sajandi lõpult, mis kannab nimetust „Liivimaa neuu“, noort tütarlast, keda õigusega võib pidada eestlaseks (joon. 36). Hiljemini on tulnud aga pikkade juuste mood, mis möödunud sajandil oli juba peaaegu

üldine (joon. 39). Lühikesi juukseid on kandnud paiguti ka naised, kuid peale selle kohtame üht erilist kommet, mille kohaselt naise pea abiellumise puhul hoopis paljaks aeti. See komme tunduks uskumatu-na, kui seda ei kinnitaks mitmed üsna usaldusväärsed andmed niihästi Läänemaa Ida-Eestist. Nii märgib kroonik *Thomas Hjærne* XVII saj. lõpult selle komme kohta järgmist: „Kui nad naise vastu tema tahtmist on röövinud, lõikavad nad tema juuksed maha, märgiks, et ta on juba kuulunud mehele, et ta ära ei põgeneks ja et keegi teda enam ei ihaldaks“. Kuna teade seotakse küsitava pruudi -röövimisega, siis ilma lisatõendusteta võiks kogu seda juttu pidada fantaa-sia viljaks. Huvitaval kombel leidub aga umbes samast ajast Läänemaalt Mihkli kiriku kroonikast ligikaudu samasisuline teade, kus öeldakse: „Pulmapäeva õhtul lõigati pruutidel juuksed täiesti maha. Naistena nad ei lase juukseid enam kasvada, vaid ajavad igal laupäeval pea noaga paljaks“. Viimaks märgib veel Põltsamaa õpetaja A.

Joon. 36. „Liivimaa neuu“ XVI saj. lõpupoolelt. Ühe vana gravüüri järgi.

W. *Hupel* XVIII sajandi lõpult, et Kodaveres on noorikutel pulmapäeva hommikul juuksed maha lõigatud ja et abielunaised ka hiljemini on käinud lühikeseks lõigatud juustega. Oleme varemini viidanud selle kombe psühholoogilisele küljele, näidates, et siin võib tegu olla naise sümboolse allutamisega mehe taatele ja õigusele. Millest see komme aga lõppude lõpuks ka tingitud oleks, on sellega igal juhul tahetud rõhutada erinevust naise ja neiu vahel.

Ka pea katmisviisides ilmneb selge vahe neiu ja naise vahel: esimesed on käinud, tihti ka talveajal paljaspäi, ehtides oma juukseid ainult peapaela või pärjaga, teistel oli aga pea katmine rätiku, tanu või mütsiga otse kombeliseks nõudeks. Pärj, mida neiud kandsid juustel, oli tehtud kas siidist või mõnest odavamast riidest ja tõmmatud puukoorest või papist alusele (joon.39,43). Püha- või pidupäeval seoti selle taha veel pikad siidilindid. Argiülikonna juurde kõlbas lihtsam side — lõngast, õlest või puukoorest punutud pael, mis juuste kooshoidmiseks köideti ümber pea. XVIII sajandi lõpul, mil Põhja-Eestis läksid moodi kõva pappalusega *pottmütsid*, on neid peakatteid peale naiste paiguti kandnud ka neiud, kuid ilma naise eritunnuseta, pits-äärestuseta.

Nähtavasti on neiupärgadest välja kujunenud ka osa erilisi pruudipärgi, mis oma toredusega teiste hulgast välja paistavad. Nende hulka võib lugeda klaashelmeste ning värviliste rosettidega ehitud Harjumaa pruudipärgi, kuid ka muhu *harjutanusid* oma värviliste aplikatsioonide ja klaasist *piiprellidega* (joon. 37, 38).

Toreduselt teisi kaugelt ületav on aga hiiu pruudipärg, *seppel*, mis oli otse üle kuhjatud värviliste klaashelmestega ja kaunistatud peale selle veel taga rippuva kerge loori ja pikkade siidilintidega. Kuna aga *sepli* nimetus on pärit alamsaksast (*shapel*), siis võib oletada, et see on tekkinud lääne

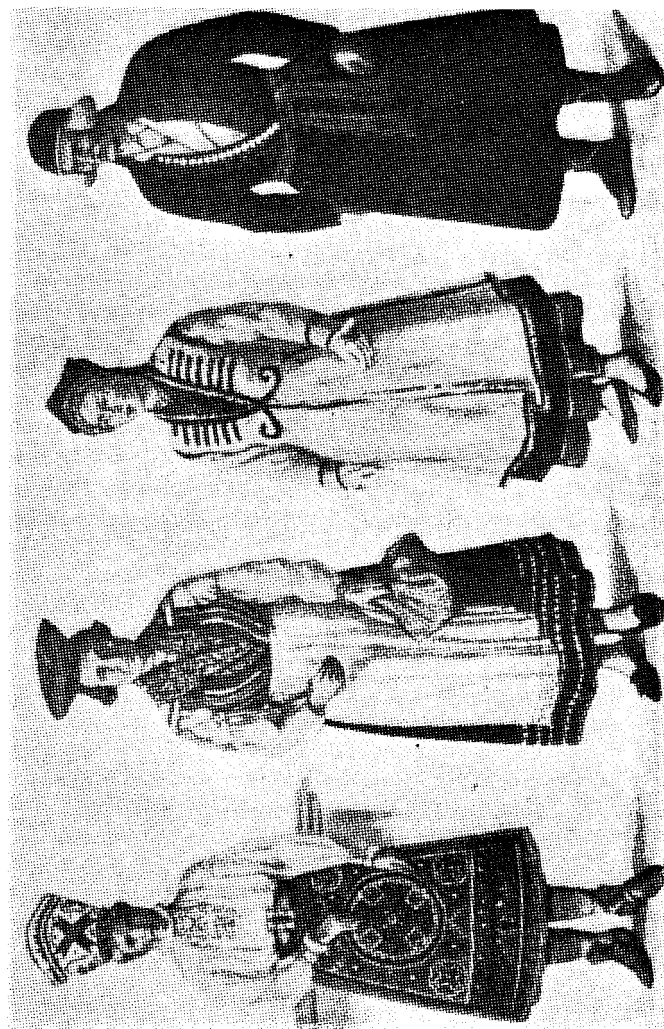
Joon. 37. Rahvariides Mõhuse naised. Naine vasakul kannab harjutanu, naine keskel argitanu.

eeskujudel, nagu palju muudki meie naiseriistuses. Eriliseks pruudi talvepeakatteks oli Lõuna-Eestis karusnahaga äärestatud pehme punase lagipeaga *mõrsjakübar* ja Saaremaal samuti karusnahkne *sa-*

riküll. Viimane peakate, mida on ms. kandnud ka naised, on oma nime saanud kahest sarvekujulisest topisest mütsi karusnahkse ääre küljes. Mütsi kuju on üks kummalisemaid eesti naiste peakatete hulgas (joon. 40).

Silmapaistva erirühma moodustavad mitmekujulised rätikud, millega pruudi ja nooriku nägu pulma ajal enam või vähem kinni kaeti. Nagu võib otsustada nimetuse järgi, on Lõuna-Eestis vanemal aegadel pruudi näopeiteks kasutatud muuseas villast *sõba*, millega kokku puutume veel edasises. Tavaliselt oli see peide Lõuna-Eestis pikk ja lai linik, mis tihti oli kaunistatud kirjadega (joon. 41). Siia kuulub Hallistes ja Karksis kasutatud *linik* ning setu-võru *kaal*. Lääne-Eesti mandril ja saartel, kus vastav peakate on tihti väiksemate mõõtudega, kannab see nimetusi *pruudilina*, *lehve*, *uig*, *oju*, *uju* või *ujulina*. Nimetused nagu *oju*, *uju* jne. viitavad ilmselt algsoome aega, sest teisiti ei saa seletada nähtust, et vanad pulmariiete nimetused *ujovaatteet*, *ujoverhot* soome keeles on tuletatavad samast sõnatüvest.

Naise tunnuse *tanu* või *räti* sai naine pulmapäeval, sellele vaatamata et see päev vanematel aegadel ei tarvitsenud sugugi kokku langeda laulatamispäevaga. Teatav kompromiss kiriklike kommetega on aga siingi sündinud. Nagu selgub *Hupeli* märkmetest eestlaste abielusõlmimise kohta, on tihti juhtunud, et kiriklik laulatus toimus sageli tükk aega enne pulmi. Laulatusest pulmadeni ei kannud naine aga veel tanu, vaid karusnahkset mütsi, mis oli pruudi peakate. Viimane oli siis tunnuseks, et selle kandja enam polnud tüdruk, kuid ka veel mitte tõeline naine. Edasi jutustab sama rahvaelu kirjeldaja, kuidas vanatüdrukud, kes hakkasid juba halliks minema, on õpetajalt palunud luba end tanutada lasta, et mitte näida vanatüdrukuna, või et pääseda mõisa teenijaks mineku kohustusest. Ka lapsega või last ootavatel

Joos. 38. Naiteid eesti rahvarest ERM-i kogude põhjal. Vasemalt paremale: 1 — Mõu pruut harjutana, 2 — Karja naine ratsaliga, 3 — Tõstamaa naine kasukaga, 4 — Pärnu-Jaagupi mees murumütsiga.

tüdrukutel on olnud kombeks end tanutada lasta, et häbist osaliseltki pääseda.

Üldiselt võib eesti naiste peakatted jagada *rättideks*, *tanudeks* ja mütsideks, kuigi rahvakeel igakord selget vahet ei tee nende eri peakatte liikide vahel. *Rättidest* on vanemad pikad kitsad käterätikujulised linikud, mis säärastena viimati olid püsinud veel Lõuna-Eestis. Niisugune peakatte viitab osaliselt vanadele idapoolsetele riietustraditsioonidele. Teiselt poolt teame aga ka, et saartelgi on kantud varasematel sajanditel erilisi, kuigi märksa kitsamaid linikukujulisi pearätte, mille sidumisviisile, lõua alt läbi üle pea, leidub vasteid keskaegses naiste riietuses Lääne-Euroopas. Nende kahe äärmuse vahel leiame lõunapoolsest Kesk-Eelist, Hallowelli-Karksi lihtsa valge nelinurkse rätist, mis nurgiti kokkumurtuna tõmmati üle otsaesise ja seoti tagant sõlme (vrd. joon. 42). Niisugune rätt, millel ei ole kujunemislooliselt midagi tegu ida-euroopa linikutega, on meie naiste peakatete hulgas kahtlemata üks vanemaid. Nagu võib aru saada eespool märgitud *Sperlingi* reisimärkmetest, on samasugust rätti XVII sajandi lõpupoole kasutatud ka Saaremaal, kus seda aga kasutati ka kombineeritult eespool kirjeldatud kitsa lääne tüüpi linikuga. Ühe teise tüübirühma moodustab nn. *Tarvastu tanu* oma enam või vähem täpsete vastetega naaberkihelkondades. See *tanu*-nimeline peakatte kuulub algselt küll linikute rühma, kuid erineb viimastest oma pähesidumise viisilt ja ilustustelt. Liniku üks ots, mis oli äärest kaunistatud punase tikandiga, *maaliga*, tõmmati tagant üle pea kulmude kohale ja seoti nurkadest üle teise allarippuva linikuotsa kukla taha kinni (joon. 42). Seotavast liniku otsast on aja jooksul kujundatud püsivama ilmega tanu, kusjuures selle rippuv ots kukla taga on märksa lühenenud ja lõpuks koguni eraldunud.

Tõenäoliselt on *tarvastu tanu*, nagu me teda kohta-me selle kujunemise lõppjärgus, varemini olnud palju laiema levikuga. Niisugusele võimalusele viitab nimelt see nähtus, et vanemad tanud terves Põhja-Eestis — Vigalast kuni Alutaguseni ja Soome lahest kuni Põhja-Viljandi- ja Tartumaa kihelkondadeni — on oma põhijoonelt hilisematele tarvastu tanudele väga sarnased, kuigi nende kokkupanu on kindlam ja ilustused põhja-eestlase maitsele vastavamad. Et siin on tegemist ühe linikukujulise peakatte järglasega, seda tõendab muuseas ka selle tanu nimetus *linuk* või *sabaga-tanu*. Tanu ise koosneb kahest osast: kard-paeltega ilustatud pärjast (vrd. tarvastu tanu *maal*) ja lillkirjade, litrite, kard-paelte ning narmastega kaunistatud lühikesest sabast. Tüpoloogiliselt seisab nimetatud peakattele lähedal veel Virumaal tarvitatud *otsik-tanu*.

Joon. 39. Järvamaa neiu
möödunud saj. keskelt.

Peale kirjeldatud vanemate tanude Eesti mandril tuleb saartel pearätiku kaugeks järglaseks pidada muhu naiste *argitanu*, mis nagu tarvastu tanugi on varustatud äärest kitsa kirja-vöötmega. Neist on uuemad lillkirjadega varustatud tanud, väikesed,

umbes lapse pastla kujulised peakatted, mis katavad ainult pealae keskpaiga (joon. 37). Vanemad on aga märksa suuremad, geomeetrilise kirjaga ja tagant kurrulõngaga kokku tõmmatud. Just viimane üksik-asi viitabki selle tanu sugulusele seotava pearätiga. Pole võimatu, et muhu argitanule vastavaid peakatteid, kuigi suuremal kujul, on kunagi kandud Saaremaalgi, sest *Sperlingi* reisikirjas leidub sealt üks tanujoonis, mis teataval määral meenutab muhu naiste argitanu.

Eesti naiseriitetus on tanu erikujude poolest väga rikas ja mitmekesine. Igal maakonnal, paiguti aga ka igal kihelkonnal on olnud oma erinev tanumood. Saaremaa tanud erinevad muudest oma kõva pappaluse poolest, mis kirjatud otsaesise püsti hoiab (joon. 35). Kuju on väga vahelduv.

Niisama vaheldusrikast pilti pakuvad naiste mütsid. Siin kuuluvad vanemate hulka kindlasti karusnahk-äärestusega talvmütsid, mis mandril olid üldiselt pehme lagipealsega, saartel aga tavaliselt kõva polstriga, mis peakattele andis kindla kuju. Siia loeme eelpool märgitud *sarik-üllid* (joon. 40), kuid peale selle veel lamedad, taldrikukujulised *ratas-üllid* ja muhu püstservaga *kikk-kõrv-mütsid*. Suvise peakattena koduneb XVIII sajandi lõpust alates Põhja-Eestis üks mütsitüüp, millele annab püsiva kuju potipõhja või kapja meenutav kõva pappalus, mis kaetud lillelise siidriidega. Põhja-Eesti mandril kutsuti neid peakatteid *pott-* või *kabimütsideks*, Saaremaal aga *pinn-mütsideks*. Peale selle on Põhja-Eestis, eriti aga mandri loodenurgas ja saartel, olnud tarvitusel vahelduva kuju ning kirjadega *tutt-* ehk *topsmütsid*, mida, nagu märgitud, paiguti on kandnud ka mehed. Silmapaistvalt pika, õlgadele langeva londiga tuttmütse on kandnud Lääne-Saaremaa naised Kihelkonnal ja Sõrves; Kesk- ja Ida-Saaremaal seevastu on see lont degenereerunud

sõrmeotsa suuruseks nibuks vaevalt peopesa suuruse mütsi tipus. Tihti ei olegi need väikesed nippmütsid enam varrastel kootud, vaid villasest riidest lõigatud, kusjuures selle mütsi endist tunnust, suurt lõngatopsu, asendab väike punasest riidest lõigatud kolmnurk mütsi ühel küljel.

Oleme meelega peatunud pikemalt naiste peakattete juures, kuna just neis tuleb vahe eri ea-rühmitiste ja seisundite vahel kõige ilmekamalt nähtavale. Teatavaid erinevusi on olnud kindlasti ka muus riietuses, kuid neile on seni vähe tähelepanu pööratud. Nii teame näiteks, et tütarlapsed on saanud pikk-kuue alles leeriajaks ja et põll vähemalt paiguti on olnud naise eriliseks tunnuseks. Teiselt poolt räägib rahvatraditsioon ka, kuigi ehk pisut liialdatult, et poisslapsed on saanud täismehed riided alles leeriajaks, kuna varem on käidud pikas särgis. Üks vanem eesti rahvaelu kirjeldaja, sakslane *J. Petri* ütleb, et habet on ajanud ainult poissmehed, kuna naisemehed on kandnud pikka habet.

Kuna eesti rahvas pole kunagi kihistunud seisuslikult, siis ei saa ka tema riietusest otsida vasta-

Joon. 40. Jämaja naine Saaremaalt viirutatud seeliku, liivistiku ja *sarik-ülliga*. Sterni joonise järgi möödunud saj. 2. poolelt.

vaid erinevusi. Ei leidu ka tundemärke, et meie maa kõrgemad kihid oma riietusega oleksid silma paistvamalt mõjustanud talupoja riietusmoode. Maa-aadel ja muud kõrgemad seltskonnakihid olid hoopis teisest rahvusest, mis vastastikused kultuurimõjud väheseks muutis. Isoleerivalt on mõjunud ka kesk-aegne seisuslik riietus, mille kvaliteedi vastavad moed iga ühiskonnakihi kohta eraldi kindlaks määrasid. Sellest ajast pärinevad vähemalt osaliselt ka niisugused jutud eesti rahvatraditsioonis, et just mõisnikud olevat ühe või teise kohaliku riidemoe, ilustuse või ehte rahvale ette kirjutanud. Osa selletaolistest pärimustest võib aga olla ka hoopis vanemat algupära, mis hiljem on ümber tõlgitsetud. On nimelt tuntud tõsiasia, et üks rahvas hakkab alles siis oma iseärasusi taipama, kui ta teiste rahvastega ja temale võraste nähetega kokkupuutesse satub. Teiste sõnadega: inimene või rahvas saab tema omapärast teadlikuks õieti alles siis, kui tal seda on võimalus võrrelda võõraga. Sellejuures tuleb aga mõnikord nähtavale see väga vastuoluline asi, et nähtusi, millest niiviisi teadlikuks on saadud, hakkab järelopv pidama just võõrapäraseks. Näib nii, et osa meie rahvariietegi kohta käivaid pärimusi kuulub sellelaadiliste nähete hulka.

Et neist esitada ainult mõned näited, märgitagu kõigepealt, mida korduvalt nimetatud *O. Sperling* on kuulnud XVII sajandi Saaremaalt sealsete talupojakuubede ilustiste kohta. Ta märgib, et saarlaste kuued olid varustatud sõrmelaiuste punaste paeltega, mis servasid kaelalõiget ja hõlma. Siin on tegu ühe pikk-kuue kaunistusega, mida veel üsna hilisel ajal on tuntud väga laialt, ka Eesti mandril. Kirjeldata märgib aga edasi, et need nõõrid saarlaste kuubedele olla pandud poomisnööri meeldetuletuseks, mida see rahvas olevat ära teeninud sellega, et ta kord olevat mässu tõstnud ja ähvardanud kõik saks-

Joon. 41. Halliste pruut sõba-seeliku ja linikuga.

lased hukata. Ei tohiks olla kahtlust, et sel teatel on mingi rahvapärinuslik alus, mis säärasena võiks viidata isegi 1343. a. saarlaste mässule. Sellega ei taheta muidugi väita, et ka nimetatud kuueilustused ise tingimata pärineks sellest ajast, küll aga seda, et nööridega kuub peab seal olema vana. Kuid kuue nöörid pole ainukesed, mille tekkimist saartel on niiviisi püütud seletada. Muhi naiste pikk-kuubedel oli vanasti kummalgi hõlmal väike kaheksanurgeline rinnakiri, milles esinevad selgesti tüüpilise muhi ornamendi — *männa* — põhijooned. See ilustus, millele mujalt vasteid ei leidu, asetseb kaunis ebatavalisel kohal ja on seal vähe motiveeritud. See asiolu on äratanud nähtavasti muhi laste endigi tähelepanu ja sundinud neid otsima mingit mõistlikku seletust. Ja see tõlgitsus ise haarab kaunis kauges minevikku: need kirjad kuuehõlmadel pidavat tähistama naiste rindu, mida sakslased pärast Muhi linnuse vallutamist olevat rahva kangekaelsuse karistamiseks ära lõiganud. Lõpuks väärib ses ühenduses tähelepanu ka Saaremaa kirjamehe J. W. L. v. Luce seletus sealse rahvariide kohalikkude moodide kohta. Selle seletuse kohaselt olevat saarlaste kihelkondlikud riidemoed tekkinud sellest, et pealikud sõdade ajal oleksid osanud omi võõrastest eraldada. Nähtavasti on siingi aluseks mingi vana rahvapärinus, mis viitab aegadele, kus saarlased veel sõdu pidasid.

Esitatud näidetega ei ole siin tahetud taotleda muud kui ainult vihjata võimalustele, et eestlaste riietuses leidub teatavaid üksikasju, mis selgesti viitavad teatavatele maa-alalistele erinevustele juba üsna kauges minevikus. Sellega olemegi jõudnud ühe iseloomulikuma nähte juurde eestlaste rahvariides, ja see on riidemoodide suur vahelduvus eri maakotade, isegi kihelkondade järgi. Siin tekib kõigepealt küsimus, mis on selle põhjuseks, et rahvariided paik-

konniti on üksteisest nii erinevad. Võime eraldada kõigepealt laiaulatuslikumaid moepiirkondi, nagu on Lääne-Eesti saared, Läänemaa, Põhja-Eesti kitsamas mõttes (Harju- ja Virumaa), Pärnumaa läänepiirkonnad, Kesk-Eesti, ja lõpuks selgesti muudest erinev Setumaa. Kuid ka nendel aladel esineb

Joon. 42. Lõuna-Eesti naiste peakatteid. Vasemal *tärvastu-tanu*, paremal Karksi *pearätt*.

kohalikke moepiirkondi, mis näiteks Saaremaal katuvad üldjoontes kihelkondadega. Kui erinev oli isegi lihtne pikk-kuub oma lõigete või ilustuste poolest eri kohtades, seda näitavad juba *Hupeli* tähelepänekud, mis ta on kokku võtnud järgmiselt: „Kuued on Tartumaal laiad nagu mantlid, alt lõhandikkudega, käised, krae ja hõlmad punase kalevi ja nööridega ilustatud; Põltsamaa pool nöörideta sinise kaleviga, teistes kohtades läikiva lõuendiga kaunistat-

tud; Tallinnamaal on need tehtud rohkem keha järgi ja alt volditud; Järvamaal kinnitatakse nad mitme vaskhaagiga, Tartumaal mõne haagiga, Harjumaal nööride ja väikeste omavalatud tinanööpidega". Eelnenud rahvapärismi arvesse võttes võime teatava ettevaatusega väita, et kohalikud erinevused rahvariietuses lähevad tagasi kindlasti juba keskaega, kui mitte muinasaega, sugukondlikku ühiskonda, kus suuremad või väiksemad sugulusrühmitised moodustasid ühtlasi ka territoriaalseid asustusühikuid. Et seda väidet valesti ei mõistetaks, selleks lisatagu kohe, et niisugused kohalikud erinevused kaugematel aegadel, mil riietus oli üldiselt lihtsam, ei saanud olla nii ulatuslikud kui näiteks möödunud sajandil. Siin võisid eri territoriaalseid rühmitusi kergesti iseloomustada ainult mõned erinevused ilustistes, nii nagu eelmärgitud saaremaa ja muhu kuuekirjad jne. Seega oleksid siis hilisemad kohalikud moed ainult vana kordamine, kuid uute vahenditega ja palju mitmekesisemal kujul. Kui visalt rahvas oma kohalikkudest (või vanadest sugukondlikkudest) riietustraditsioonidest kinni pidas, seda näitab kõige paremini nähtus, et Saaremaal võrast kihelkonnast kositud naine oma surmatunnini kandis kodukihelkonna riideid. Tema tütreid riietusid aga nii, nagu see oli kombeks nende isa kihelkonnas. Huvitav on aga nähtus, et naise eritunnused tanude ja mütside näol jagunevad palju üksikasjalikumateks maa-alalisteks rühmitisteks kui muud ülikonnaosad, mis olid ühised nii neidudele kui naistele. See paistab jällegi eriti silma Saaremaal, kus peaaegu igal kihelkonnal oli oma tanumood, kuid ka Lõuna-Eesti mandril, kus naiste muu riietus tihti kannab väga ühtlast ilmet.

Kuid sellele vaatamata, et kohalikud riidemoed võivad põhineda igivanadel traditsioonidel, on need oma hilisema kuju teataval määral siiski saanud

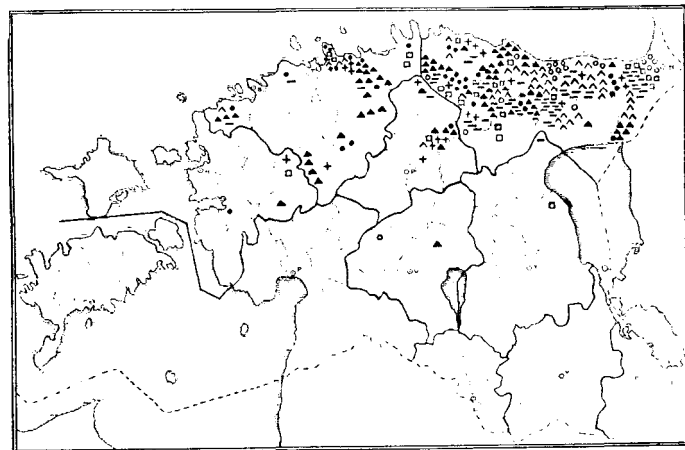

Joon. 43. Põhja-Eesti neiu pärja ja käistega
XVII saj. lõpult. Georgi gravüüri järgi.

mitmesuguste moevoolude mõjustusel, mis eri aegadel peaaesjalikult läänest Baltimere rannikuni on ulatanud. Eri maakohtades, maakondades ja kihelkondades on aga need väljast sisse tunginud moesuged omamoodi kohandatud vanematele riietus-traditsioonidele, mis asiolu kõige hilisema ajani on kindlustanud teatava pidevuse ka kohalikes moodides. Et rahvariietuse kujunemine Eestis hiljemalt

keskajast alates on rannikmaade kaudu saanud kor-
duvaid ja ergutavaid tõukeid läänest, see selgub kohe,
kui lähemalt tutvuda kas või XIX sajandi riidemoo-
dide kihistumisega. Kui neid eri kihistusi võiks võr-
relda geoloogiliste lademetega, siis selguks üldiselt
niisugune pilt, et vanemad kihistused paljastuvad
seda enam, mida kaugemale liikuda loodest kagu
suunas.

Kui rääkida kultuurajaloolistest kihistustest eesti
rahvariietes, siis tuleb kõigepealt selgitada, mis seal
kuulub vanemate hulka ja missugustest ajajärku-
dest meil nende vanemate sugemete kohta on kuskilt
andmeid. Siin pakuvad jällegi naiste riided mõnesti
kindlamat tuge, kuna meeste ülikonnad oma ilmet
on juba varemini ühtlustunud. Eelnevas oleme juba
peatanud Parisselja rabaleiu juures, näidates, et
särgilõikeline ummiskuub kuulub meie vanemate
kehakate hulka. Kuigi sellelaadse vammuse kand-
mine oli juba keskajal moest läinud, võib ometi
selle kaugemat järelkajastust näha mustkuues, mis
oli küll hõlmadega, kuid oma ühtlase seljalaiuga
siiski särgilõiget meenutav. Siin näeme niisiis üht
vana riidemoodi pisut muudetud kujul veel möödu-
nud sajandil Lõuna-Eestis edasi elamas, kuna Põhja-
ja Lääne-Eestis olid juba paiguti XVIII saj. esime-
sel poolel tarvitusel rohkem keha järgi õmmeldud
ja sageli tagant kurrukimpudega varustatud kuued.
Kuid ka ummiskuue linane paarimees särk naiste
suvise kehakattena on lõunas oma ürgkuju palju
kauemini alal hoidnud kui põhjas. Pikk valge linane
särk oli veel möödunud sajandi keskpaigu peaaegu
kogu Lõuna-Eestis, eriti aga Hallistes ja Karksis,
naiste suviriidena kasutusel, ja kui selle peal kanti-
gi seelikut, siis täitis särgi piht pluusi ülesannet.
Selleks oli naiste särgi pihaosa ja käised tehtud palju
peenemast riidest kui alumine pool. Põhja-Eestis
seevastu asendab paiguti juba XVIII saj. kaheküm-

Joon. 44. Käistel esinevate lillkirjade levikala Põhja-Eestis.

nendatel aastatel särgipihta eriline lahtine pluus,
hiljemini nn. *käised*, mis sama sajandi seitsmeküm-
nendatel aastatel on juba vallutanud nähtavasti kogu
põhjapoolse mandri ja võibolla ka Hiiumaa ja Muhu
(vrd. joon. 43). Kuna see kerge naiste pihakate on
Põhja-Eesti mandril juba XVIII sajandi lõpul
kaunistatud laiade lillkirjadega madalpistes, siis
tähendab selle tarvitusele tulek ühtlasi ka suurt
murrangut eesti rahvakunsti traditsioonis, mis seni
oli jälginud ranget geomeetrilist stiili. Sama lillki-
ri kandub ka tanudele. Nagu käised ise on ainult
harva ja paiguti tunginud üle Põhja-Eesti piiri
lõunapoole, nii jääb ka nendega kaasnev lillkiri
Põhja-Eesti omapäraks (joon. 44). Lõuna-Eesti
peab lõpuni visalt kinni vanadest geomeetrilise kirja
traditsioonidest. Nähtavasti samal ajal kui mandril,
koduneb käistele vastav pluus ka Saaremaal, kuid
seal kanti seda seeliku värvli all, mille tõttu ka ala-
serva ilustused on ülearused. Lillkirja tuntakse küll

ka Saaremaal, kuid ainult tanudel, kus see aga kannab üldse teissugust iseloomu kui Põhja-Eesti mandril (vrd. joon. 35).

Veel ilmekamalt tuleb ajaline ja ruumiline erinevus Põhja- ning Lõuna-Eesti rahvariities nähtavale siis, kui võtta vaatlusele mõned veelgi iseloomustavamad naiste kehakatted. Juba eelnevas on olnud võimalus viidata teatavatele erinevustele naiste peakatetes: lõunas on kuni kõige hilisema ajani vastu pidanud linikud ja rätid, kuna neist põhjas seevastu on kujunenud mitmesugused tanumoodustised, nagu näiteks *linuk* ja *otsik-tanu*. Peale pealinikute on aga Lõuna-Eestis, eriti maa kagunurgas, Lõuna-Tartuja Võrumaal, kuni möödunud sajandi keskpaigani oma eluõiguse säilitanud ka veel erinimelised villased õlavaibad või ülevisked, mille kandmise traditsioon ulatub kahtlemata muinasaega. Niisugused vaibad kandsid Kagu-Eestis isegi veel säärast muistset nimetust nagu *sõba*, mis mitmesuguste kehakatte nimetusena esineb mõningates sugukeelteski ja pärineb soome-ugri ajast. Sõba oli tehtud mustast riidest, nurkadest kaunistatud omapäraste algeliste silmuskirjadega, mille kontuurid meenutavad pronks-spiraalidest moodustatud ilustusi noorema rauaaja riidejäänustel Baltikumist ja Soomest. Võrumaal kanti ka valgest villasest riidest õlavaipu, mida kutsuti *kõrik*, suvel aga linaseid, mille nimeks oli *palakas*, *palapool* või *õlalimik*. Säärased õlavai- bad, mida vihmase ilma või külmaga saadi ka üle pea tõmmata, on arvatavasti kunagi olnud üle-eestilised. Nagu selgub ühes *Hupeli* teoses avaldatud vaselõikelt, oli tüüpiline silmuskirjadega sõba XVIII saj. lõpupoolel tarvitusel veel nii kaugel põhjas kui Põltsamaal. Nimetusele *kõrik* võime leida vaste isegi Saaremaal *korika* kujul, kuigi see sõna seal tähendab vanaaegset villast lapsemähet. Kuid küsimusesolevad vaibad kujutavadki teatavat üldist laadi keha-

Joon. 45. Rannarootsi naised Hiiumaalt 1852. Schlichtingi joon. järgi. Osuval naisel (vasakul) peas tüüpiline hiiu peakate *hatt*; seisval naisel peas *palmik* ja puusadel *rõhud*.

katet, mida võidi kasutada nii või teisiti, kuidas olukord nõudis.

Ka Lõuna-Eestis ei ole sõba ja tema linast vastet, palapoolt, kasutatud mitte üksnes õlavaibana, vaid puusade ümber mähitult ka seelikuna. Niisugune algeline seelik, mis viimati veel on olnud Hallistes kasutusel pruutide kehakattena, kandis ainult pisut erinevat nimetust *sõvuke* ehk *sõuke* (joon.41). Vanem *sõuke* oli mustast riidest, hiljem, vähemalt pruutidel, ka punasest. Niuete ümber kinnitati see vööga, kusjuures lahtine äär jäi vasemale küljele. Ilmselt mälestusena sõba-seeliku ajast on Lõuna-Eestis säilinud ka puusapõlled, mis vasakul asetseva lõhandiku pidid katma. Kahtlemata on niisugune sõba-seelik kunagi olnud üle-eestiline ja taganenud

uuemate moodide eest maa kagupoolsetesse osadesse. On ju sõba-seelik olnud laialt tuntud ka teiste soome-ugri rahvaste juures.

Ühenduses sõba-seelikuga on aga Lõuna-Eestis kuni XVIII saj. lõpuni või möödunud saj. alguseni püsinud tarvitusel veel erilised metallilustised *sõba* servadel, peenest vasktraadist keerutatud *vaselised* ja tinast valatud naastud, *tinulised*, mis Eestis varasematel sajanditel on olnud kahtlemata laiemalt tuntud. Vaselistele vastavaid servakaunistisi esineb keskaegsetel seelikujäänustel, mis maaleidudena on tulnud päevavalgele. Tinanaaste kohtame naise kuuel Parisselja rabaleiust ja neile sarnanevaid naaste on *O. Sperling* pannud tähele Saaremaa naiste kuubedel XVII saj. lõpul. Nähtavasti on needki väikestest nelinurkadest koosnevad ilustusvöötmel, mida näeme „Liivimaa neiu” seelikul, tinuliste read (vrd. joon. 36).

Mõned kindlad andmed mitmelt poolt maalt näitavad selgesti, et esimesed korralikult kokkuõmmeldud seelikud on olnud igal pool ühevärvilisest riidest ja reeglipäraste kurdudeta vöökohta ning puusade ümber. Suvel need olid valgest riidest (joon. 45). Kõikide tunnuste järgi puudusid neil seelikul kõige vanematel aegadel igasugused sissekootud tekstiilkirjad, nagu see hiljem on olnud moes. Selle asemel olid aga seelikud allservast veeristatud eri värvi paela või nööriga või jällegi pealistatud kitsamalt või laiemalt mitmesuguste metallnaastukeste, kardpaelte või klaaskudrustega. Nii selgub ühelt Esna mõisa kaardijooniselt aastast 1722, et Järva-maa neid tol ajal on kandnud üleni musta seelikut, mis alt veeristatud punase nööriga. Nähtavasti on seda laadi seelikud olnud vanemal ajal moes kogu Põhja-Eestis, sest rahvatraditsioon märgib neid nii Ida-Harjumaalt kui Alutaguselt, kuigi alt kardpaelteta veeristatuna. Sellele traditsioonile pakub tuge

loodusteadlase *J. G. Georgi* teoses 1776. a. avaldatud gravüür, mis kujutab Põhja-Eesti neidu musta seelikuga, millel all on kas metall-litrite või kudrustega kaetud pisut heledam jätk (joon. 43). Ka Saaremaa naiste seelikud on olnud vanemal ajal musta või halli värvust. Eesti lõunapoolsemates osades löövad aga paiguti juba tugevasti sekka heledamad toonid, hall ja valge. Nii teame, et Kihnu naised on kandnud pühapäeviti valget, argipäeviti aga halli või musta seelikut. Peaaegu kogu Võrumaal olid tarvitusel hallid või valged seelikud.

Need vanemad ühevärvilised seelikud kaovad hiljem — kas alt viirutatud või triibuliste seelikute eest. Selle moodide uuenemiskäigu puhul ilmneb aga see iseloomustav nähtus, et viirulised ja triibulised seelikud kodunevad kõigepealt Põhja- ja Lääne-Eestis ja tungivad sealt osaliselt lõuna ja ida poole. Viirutatud seelikud kodunevad Saaremaal, kuhu nende levik jääbki peatuma. Tarvitusele tuleku aeg pole kindel. Umbkaudu võib aga rääkida XVIII saj. lõpust või järgmise saj. algusest (joon. 40). Triibuline seelik on Põhja-Eesti rannikul, Tallinna ümbruskonnas, kindlasti tuntud juba XVIII sajandi lõpul, sest *Hupeli* leksikonis leiduvad niisugused nimetused nagu *sälik* ja *körsik*, mis näitavad viitavat just triibulisele seelikule. Vanemaid seelikuid, ka söuke-si, nimetati seevastu tavaliselt *ümbrikuiks*. Tõenäoliselt on triibuline seelik sinna tulnud läänest või põhjast, sest me teame, et see seelikumood valitses Rootsis juba XVI sajandi lõpust peale, kust see nähtavasti on tunginud ka Soome. Põhja-Eestist on triibuline seelik oma võidukäiku lõuna poole alanud nähtavasti kõigepealt mööda Lääne-Eesti rannikut, missugust teed mööda see juba varakult on jõudnud Lääne-Pärnumaale. Teisiti ei saa seletada nähtust, et selles Pärnumaa osas on kujunenud omapäraseid seelikutriipude kombinatsioone, mis eeldab pikemat

eriarengut. Lõuna-Pärnumaa kihelkonnad Halliste ja Karksi jäävad aga peaaegu rahvariiete lõpuajani vanadele ühevärvilistele seelikutele truuks. Et triibuline seelik Kagu-Eesti nurka on jõudnud suhteliselt hilja, seda näitab ühelt poolt vanade ühevärviliste seelikute kauane tarvitusel püsimine Lõuna-Võrumaal, Harglas, Karulas, Rõuges ja Urvastes, teiselt poolt aga ka see tõsiasi, et triibulised seelikud Setumaal on jäänud niihästi kui tundmatuks. Alles Eesti iseseisvuse ajal on need rahvariiete elustamise tagajärjel seal harukordadel esinenud. Ka Saaremaale tungib triibulise seeliku mood suhteliselt hilja, nii möödunud sajandi keskpaiku, kuid nagu teame, oli seal juba varem tarvitusele tulnud üks teine mood, nim. alt viirutatud seelikud. Lääne-Saaremaal, nim. Sõrves, peabki vana viirutatud seelik lõpuni vastu. Triibulise seeliku järele näeme Eesti mandril põhjast lõuna liikumas muidki seelikukujundeid, üleni viirutatud ja ruudulisi, kuid nende jälgitmine pakub siin vähe huvi.

Selle asemel olgu aga alla kriipsutatud tõsiasi, et seelikumoodide liikumist loode-kagu suunas ei saa vaadata mingi isoleeritud nähtena, vaid sellega kaasneb terve rida moeüüendusi muudegi naise riietuse esemete alal. Märkitagu neist silmapaistvamatenä ainult lühikesi naiste pealisjakke, *kampsuneid*, käiseta pihakatteid, *liivistikke* või *abusid* (joon.38:2), mis Lääne- ja Põhja-Euroopa moodide hilistunud järglastena kodunevad kõigepealt Eesti rannikul ja tungivad sealt, tihti muudetud kujul, kaugemale mandrile. Mõned uuendused naisteriietuses, nagu näiteks *tuttmütsid*, *ratas-üllid*, *pott-*, *kabi-* ja *pinnmütsid*, jäävad lõpuni Loode- ja Põhja-Eestisse peatuma ja mõjuvad selleks kaasa, et sealne naisteriietus oma ilmelt mitmeti erineb Lõuna-Eesti omast.

Kuid samasuunalist moevoolude liikumist võib tähele panna ka meesteriietuse alal. Siin viidatagu

Joon. 46. Näiteid möödunud sajandi meesteriietuse kohta:
1 — Põide-Jaani, 2 — Mustjala, 3 — Muhu, 4 — Mikkli.

kõigepealt tagasi sellele eespool märgitud tõsiasjale, et vanaaegsed pikk-kuued on oma lõigetelt varemmini muutuma hakanud läänes ja põhjas kui idas ja lõunas. Edasi teame, et pikk üliriie kuuena on lõunas säilitanud üldiselt kauem oma eluõiguse kui põhjas. Ka nihkub põhja-eesti üliriiete värvus kõige esmalt kõrvale vanadest traditsioonidest: just seal hakati kõigepealt kasutama esimest ostetud värvi — potisinist, kust selle tarvitamine levineb ka lõuna poole. Lõuna-Eesti äärmised kihelkonnad on aga rahvariiete lõpuni kinni pidanud vanadest looduslikest värvidest, lammaskarva mustast, maagevärvist, hallist ja valgest. Need lühikesed meesteriided, mis meil XVIII sajandi lõpust ja järgmise sajandi algusest alates hakkavad moodi minema, nagu läikivate nööpidega ja frakki meenutava hõlmalõikega lühikesed lippidega jakid, vestid, põlvpüksid ja viltkübarad, on kõik põhja- ja lääne-euroopa moodide kauged järelkajastused eri ajajärgudest (vrd. joon. 46). Meile on need vahendatud peamiselt mere ja ranniku kaudu.

Et need loode-kagu-suunalised kultuurivoolud pole meil seotavad ainult hilisemate sajanditega, vaid et need on jälginud vana sissetallatud rada, seda näitab ilmekalt jalakatete ajalugu. Kõigepealt tulevad küsimusse säärekatted. Eelnimetatud Parisselja raba-leiu juurde kuuluvad ka samast kuueriidest väljalõigatud sääresidemed, mida on kantud samuti ümber sääre mähitult nagu meieaegseid sõdurite säärekatteid. Kui niisugusele kattele otsida hilisemaid vaseid, siis võib neid leida veel möödunud sajandi setu naise riietusest. Kagu-Eesti on aga selles jällegi säilitanud ühe vana riietuseseme, mis varasematel sajanditel on olnud Eestis üldine. *O. Sperling*, kes on kirjeldanud saaremaa naiste riietust XVII sajandi lõpult, on järeldanud pärandanud ms. väga huvitava teate ka nimetatud sääresidemete tarvituse

kohta. Ta märgib nimelt, et Saaremaa naised kannavad ainult pahkluudeni ulatuvaid sukasääri, kuid mähivad peale selle oma sääred veel kirjude villaste paeltega, nähtavasti vöödega, mille pikkus olevat üle 12 küünra. Üks teine samast ajast ja samast

Joon. 47. Kuhiksõlg Setumaalt.

kohast pärinev kirjeldus kinnitab seda teadet ja lisab, et naiste sääred niisuguses mähkmes paistvat jämedad nagu võipütid. Need teated näitavad, kuidas kootud sukad tol ajal Saaremaal vanade sääresidemete vöistlesid. Umbes poolteise sajandi kestel on aga sääresidemed Saaremaa naise riietusest kadunud, sest XIX saj. algupoolt on *Fr. Kruse* neid leidnud ainult veel Muhust, kus need esinesid

koos lühikeste sokkidega ehk *kapetitega*. Teiselt poolt teame aga *Hupeli* ja *Petri* järgi, et kapetid ja sääresidemed veel XVIII saj. lõpul olid mitmel pool mandril üsna üldiselt tarvitusel. Eriti märgib Hupel sel puhul Tartumaad. Paistab ka silma, et Tervastu naised veel möödunud sajandil on pidanud ilusaks jämedaid sääri, milleks sääred polsterdati eriliste mähistega.

Veel ilmekamalt tuleb analoogiline liikuvus nähtavale jalanõude leviku alal. Siin olgu kõige pealt viidatud sellele eespool puudutatud nähte, et primitiivsed jalanõud koorest punutud viiskude näol mandri loodenurgas on harulduseks ja saartel hoopis tundmatud. On raske oletada, et neid seal poleks kunagi üldse tuntud; pigemini eeldaks nende varast kadu. Täpselt samasugune on lugu teise ürgse jalanõuga, kurrutatud nahkpastlaga, mis kogu Saaremaal on tundmatu ja Muhuski harva esineb. Arvesse võttes selle algelise talupoja jalavarju laia levikut kogu Euroopas juba muinasajast peale, on raske uskuda, et see Saaremaal oleks täiesti puudunud. Selle on sealt välja tõrjunud pehmete, nõelutud ja tõrvatud taldadega riidekingad, *pätid*, kuid ka kingad. On ju väga iseloomustav, et kõige varasem teade nahkkingade tarvitamisest pärineb Saaremaalt ja nimelt XVII saj. seitsmekümnendaist aastast. Teate andjaks on jällegi *Sperling*, kes muuseas märgib, et sealsete kingade kontsad olid rautatud nagu hobuste kabjad. Ka märgitakse kingi XVIII saj. alul Saaremaa halduskonna naisteenijate palganormide hulgas.

Vastupidiselt riietusesemetele näitavad eesti naise ehted suuremat stabiilsust nii ajaliselt kui ka ruumiliselt. Vanad muinasaegsed ehtevormid kaovad üldiselt juba keskaja lõpuks, või elavad iganditena edasi muudetud kujul. Samast ajast saavad aga oma alguse ka tüüpilised hilisemad ehted, nagu väikesed

Joon. 48. Eesti naised XVII saj. esimeselt poolelt. Oleariuse järgi. Naised kannavad peas linikut ja seljas nähtavasti särki. Võõlt ripuvad kahes kaares *rõhud*.

südamekujulised ja kuhiksõled (joon.47), mis on ühtlaselt levinud kogu maal. Keskaja ehtetraditsioonide jätkuna on meil kuni hiliste aegade ni püsinud igasugu kaelakeed raharipustega, *paatritega*, mille nimes kajastub veel katoliikliku palvenööri *paternosteri* nimetus.

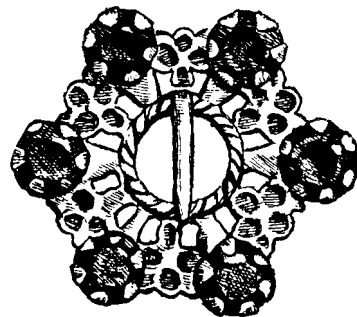
Kuid ka ehte hulgas võib tähele panna paari eset, mis on iseloomustavad ainult Põhja-Eestile. Neist on ilmselt vanem eriline vaskpleki ning naastudega lõõdud naisevöö, mille küljes rippusid kahes langevas kaares vask-ketid, *rõhud*, ja edasi tupenuga ning nõelakoda. Viimati oli rõhkudega vöö tarvitusel veel Hiiumaal (joon.45), kuid varem on neid märgitud

ka Saaremaalt (*Sperling, Kruse*) ja Põhja-Eesti mandrilt (joon.48), eriti aga Järvamaalt (*Hupel*, Esna mõisa kaardijoonis). Et rõhkude leviku raskuspunkt vanemal ajal on asunud Loode-Eestis, selle poolt räägivad XVI ja XVII sajandist pärinevad maaleiud Hanilast ja Märjamaalt. Nende vööehete algupära pole päris selge. Ühed on tahtnud neis näha noorema rauaaja rinnakettide järglasi, kuid see oletus tundub siiski liiga julge. Pole võimatu, et neid keskajal Lõuna-Baltikumiski on tuntud, sest veel XVI sajandil on rõhkude juurde kuuluvaid atribuute — nuga ja nõelakoda — kandnud Riia kodanikkude naised. Samu esemeid võib näha ka korduvalt nimetatud „Liivimaa neiu” vöö küljes. Teine põhja-eestiline nähtus ehete alal on eriline värviliste klaassilmadega kaunistatud hõbeprees (joon. 49). Preese tuntakse mujalgi Eestis, kuid need on alati klaasilustusteta, ainult sisselöödud kirjadega.

*

Saanud ülevaate neist moesuundadest, mis eesti rahvariit aegade jooksul on mõjustanud, tuleb alla kriipsutada veel seda suurt liikuvust, mis siin valitseb. Alates neist aegadest, peamiselt XVIII saj. lõpust, mil meil rahvariite kohta on rohkem andmeid, näeme üsna kiiresti järgnevat üht muudatust teisele. Seejuures ilmneb see iseloomulik nähtus, et see liikuvus on rannikualadel ja üldse Madal-Eestis palju intensiivsem kui kaugemal idas ja lõunas. Lisaks on aga huvitav tähele panna, et rahvariie ka neis piirkondades, kus muudatused üksteisele on järgnenud suhteliselt kiiresti, ei ole sugugi üldistunud, vaid otse vastupidiselt näitab silmapaistvaid kohalikke erinevusi. See asjaolu omakorda tõendab seda tuntud lauset, et uue omandamine ei ole mingi võõra mehaaniline ülekandmine või „laenamine”, vaid esmajoones ikka uute sugemete sulamine oma

vanade kultuurielu traditsioonidega. Kui kõik oleks olnud ainult selgekujuline ülekanne ühest teatavast suunast, siis ei saaks rääkida kohalikest moodsidest, mis tihti piirduvad vaid kihelkondadega. Niisiis: samal ajal kui rahvas erksalt on reageerinud kauge-

Joon. 49. Silmadega prees, Harjumaa, Kose.

male ümbrusele, on ta vaim elavalt olnud tegevuses võõra kohandamisega oma kultuuri koetisse. Kergesti muutuva nähtena on rahvariie seega väga peenetundeline instrument, mille varal võib teatavate piirideni määrata rahva kultuurierksust üldse. Sest liikuvus on ju kultuuriarengu üks põhieeldusi.

Ainelise ja vaimse kultuuri piirimailt

Oma olemuselt on kogu inimkultuur vaimne ja kultuuri areng vaimne nähtus. Ka kõige lihtsamad tööriistad, mida inimene kasutab, on pikaaegsete katsetuste ja mõttetegevuse tulemus. Selle tõttu on ka ainelise ja vaimse eraldamine kultuurielus teatavas mõttes meelevaldne, kuid mõnel juhul siiski paratamatu. Niisugune eraldamine on just kultuuri arengu uurimise huvides tarvilik, sest kultuuri s a a v u t u s e d on osalt vaimset, osalt aga materiaalist laadi, ja need eri liigid nõuavad ka erisuguseid uurimisviise. Käesolevas ülevaates on aga ainelise ja vaimse kultuuri piirjoonele püütud läheneda ühest eriseisukohast. Talupojakultuuris leidub nimelt peale tavalise materjaalse varustise, töö- ja tarberiistade, veel terve rida esemeid ja nähteid, mis on küll ka majapidamise teenistuses, kuid seda n. ö. kõrgemal tasemel seistes kui tavalised tarbeasjad.

Arvamise-, mõõdu- ja märkimisvahendid

Lihtsamad mõõdu- ja arvamishvahendid on tuntud juba algelistes küttide ja nomaadide ühiskondades, kuid maaharijate juures näitavad need silmapaistvat mitmekesisust. Juba põllu- ja karjasaaduste

endi mõõtmine ja arvestamine eeldab ses asjas suuremat diferentseerumist, kuid ka ühiskonnaliikmete tihedam ja püsivam suhtlemine ühes neist tekkivate majanduslikkude ja sotsiaalsete vahekordadega on mõjunud samas suunas. Me ei hakka siin pikemalt peatuma rahvapäraste pikkusemõõtude juures, kus aluseks on võetud eri kehaliikmeid või nende omavahelisi pikkussuhteid. Niisugusest mõõtmisviisist tekkinud mõõtühikud nagu *vaks*, *kämmal*, *peo*, *küünar* (käsivarre pikkus või pea ümbermõõt) *samm*, *mehe-* ehk *lihasüld* (käte ulatus) on selleks liiga tuttavad mõisted, et need vajaksid pikemat seletust. Teatavais piires on siin tegu isegi nähtustega, mis on tuntud paljude rahvaste juures. Seesama maksab ka algeliste naturaalse mahutus- ja raskusmõõtude kohta, kust leiame sääraseid mõisteid nagu *näputäis*, *peotäis*, *kamalatäis*, (*kamal*, ka *ruhim*), *sületäis*, *seljätäis*, *kaenlatäis*, *kandam*, *vedam*, *vinnam* jne. Nende pikem arutamine pakub suuremat huvi keele- kui rahvateadlastele, sest mõõtühikud jäävad siin paratamatult ebamääraseks ja suhteliseks.

Objektiivsemaid mõõtühikuid võime märkida juba ajaarvamise alalt, kus määravate teguritena küsimusse tulevad taevakehad ja loodusnähted. Nii teame, et kellaaega on püütud määrata kas varjude või päikesekiirte languse järgi (aknal, põrandal jne.). Inimese enda varju on mõõdetud kas sammudega või jalapöia pikkusega. Peale selle oli vanaaegsel kirjaoskamatul talupojal teada taevatähed või iseloomulikud tähtede rühmitised (*vanker*, *koodid*, *sõel* jne.), mille varal ööajal osati suure täpsusega aega kindlaks määrata. Kirjaoskus on selle terava loodusetundmise aja jooksul hoopis kaotanud. Koduseks kellaks oli üldiselt kukk, kes laulis oma kindlatel kellaaegadel. Päevakell on olnud tuntud, kuid see on juba hilisema aja nähtus. Selle

kella numbrid olid lõigatud kas lauatuksile või kivitahvlile.

Suuremat huvi pakuvad igasugu maasaaduste mõõdud, sest neis võime tihti tähele panna juba omasugust süsteemi. Ka siin on algelisemateks ühikuteks kehaliikmete, haardeulatuse või kandejõu alusel määratud suurused, kuid nendega liituvad juba ka mõned objektiivsemad ühikud. Heinaloogu võttes näiteks pidi iga talumees teadma, kui suur oli *taridus*, mille ta võttis reha ja käe haardesse. Samuti oli ammu kindlaks kujunenud, mitu taridust oli vaja paigale panna, kui sai üks *saad*, *ruga* või *labu*, või mitu saadu moodustasid *kuhja*. Et kuhjadel oli, vähemalt paikkonniti, oma kindel suurus, sellele viitab nähtus, et heinamaa üksusteks on olnud *vikati* kõrval ka *kuhjamaa*. Veel täpsemat arvestamist võime tähele panna põllul. Linade hulka on arvestatud üldiselt *peode* järgi. Lõuna-Eesti linakasvatuse keskustes oli sada peod üksuseks, mille järgi arvati töötasu linakitkujale ja -kraasijale. Viljavihkudel oli oma vana väljakujunenud suurus, mis võis paikkonniti ja individuaalselt muidugi kõikuda. Samuti kuulus *hakki*, *kuhilasse* või *nabrasse* oma kindel arv vihkusid, nii et kuhilate üldarvu järgi oli kerge määrata kõrsvilja saagi üldsuurust ja koormate arvu. Nii heina- kui ka viljakoormatel on olnud oma traditsiooniline suurus, nii et talupoja veabinooldki on täitnud mõõtriistade ülesandeid. Nii on näiteks Vigalas loetud koorma peale 4 hakkjalga või 2 kuhilat rukkeid. Mõnel pool, näit. Helmes, on ka poolkoormal oma nimi — *peks*. Lõpuks oli ka rehetoa mahutus teatavaks mõõtühikuks. Keskmisse rehte mahtus nimelt 3 koormat rukkeid.

Iseloomustaval viisil on meie vanimad seni teadaolevad mõõtriistad sõna täpsemas mõttes just viljamõõdud — *külimit* (*külimat*, *külimet*, *külemet*, *kültu*, *kilimit* jne.) ja *vakk*. Nende mõõtude vahekord on

olnud aegade jooksul väga vahelduv, kuid vakk on nähtavasti alati olnud suurem ja külimit väiksem mõõtühik (= vahelduvalt 1/3, 1/4, 1/5 või 1/6 vaka). Mõlemad mõõdud pärinevad ilmselt muistsest iseseisvuse ajast, sest teisiti oleks raske seletada nähtust, et niihästi *külimit* kui ka *vakk* esinevad kindlate mõõtühikutena meie keskaegsetes ürikutes juba varsti peale maa vallutamist sakslaste poolt.

Mis puutub eriti *külimittu*, siis esineb see mõõtriist nimega *kulmet* ühes ladinakeelses dokumendis Tartust juba aastast 1242 ja ühes teises samakeelses dokumendis a. 1281 kohtame nime *kylemeth* kujul, kusjuures eriti on rõhutatud, et siin on tegu just iseloomuliku eestlaste mõõtriistaga. Külimitu muistse algupära poolt räägib ms. ka see asjaolu, et sama mõõtriist *külmõd* nime all on liivlastelegi omane ja et vastav nimetus on tunginud eesti või liivi keelest ka läti ja baltisaksa keelde (vrd. läti *kulmitis*, *kulmis*, balti-sks. *külmet*, *külmit*). Kõik tundemärgid viitavad sinna poole, et külimitunimeline viljamõõt meil on kujunenud lõppudelõpuks külinõust. Plaanikindel põlluseemendamine ei saanud toimuda huupi ilma mingi mõõduta ja kui niisugune mõõt kord juba oli olemas, siis on täiesti loomulik, et seda kasutati ühtlasi ka külvinõuks. Et selle mõõtriista areng tõepoolest nii on käinud, seda näitavad selgesti ka meie külvivakkade traditsionaalsed nimetused ja mõõdud. Külvivakka ehk külivakka on kogu maal kutsutud iseloomustaval viisil tihti samade nimedega, kui külimittugi (*külimet*, *külmüt*, *külim jne.*) ja tihti esineb see ka väiksema viljamõõdu ühikuna külimitu asemel. Nii tuleb siis täiesti ühineda keeleteadlastega, kes meie külimitu nime tuletavadki otse külvinõu või 'külvimõõdu' nimest *külvümettu* või *külvümitta* (kusjuures lõpp-*mit*, *mit-ta* 'mõõt' võib olla germaani algupära). Nii nagu selgub *Julius Mägiste* teatest nende ridade kirjuta-

jale, on setu murdes alal hoidunud veel külimitu nimetus *külbü-vakk* ('külvi-vakk'), kus selle mõotriista side külvinõuga päris selgesti nähtavale tuleb.

E. Blumfeldt'i andmetel on Saaremaal kogu keskaja kasutatud ka *kapa* nimelist viljamõotu, mis Soomes hilisemalgi ajal on olnud väga rahvapärane ja laialdaselt tuntud. Kahjuks puuduvad andmed selle saaremaa *kapa* suuruse kohta.

Suurema viljamõodu, *vaka* nimetus pärineb kindlasti juba algsõome ajast, sest see esineb ka soomekeeles *vakka* kujul. Kas vakk aga algupäraselt on tähendanud just suuremat viljamõotu või meie külimitule vastavat väiksemat, pole päris kindel. Soomes on vakk igatahes tähendanud paiguti just väiksemat mõotühikut, mis võrdus enam või vähem sealse *kapaga*. Kuid olgu vaka algupärase suurusega kuidas on, igal juhul on see mõotriist meil etendanud väga tähtsat osa, ja seda nii põllunduses kui ka ühiskondlikus elus. Vakk on andnud kõigepealt põllupinna ühiku nimetuse *vakamaa*. Edasi on sellest mõisauhiskonnas tuletatud haldusliku ühiku nimetus *vakus*, mis *wacke* kujul esineb juba keskajast peale nii ladinakui ka saksakeelsetes ürikutes. Nimetus *pagast* kõrval valitseb *wacke* isegi ülekaalukalt Läti alal, mis näitab selle eestipärase termini suurt populaarsust Baltikumis. Samast vaka nimetusest on aga tuletatud ka mõisa maksuraamatute nimetus *vakuraamat*, mis selle nime all on käibel nii Eestis kui Lätis. Kui lõpuks veel arvesse võtta, et ka keskaegse algupäraga *vakusepeod* mõisades, s. t. talupoegade söömingud-joomingud maksutähtpäevadel, kannavad samast vakast tuletatud nimetust, siis alles selgub täies ulatuses, kui tähtsat osa vakk lõppudelõpuks on etendanud meie vanemas ühiskonnas. Kuid nagu soome ajaloolane A. Korhonen on näidanud, on vakk mitte vähem silmapaistvat osa etendanud ka agrikultuur-riitustes. Vaka-nimelisest nõust on

kujunenud soome, karjala ja ingeri *ukko-vakka*, mis vihma manamiseks asetati viljaga täidetult katusele, või mida majas kasutati ohvrivakana. Samasse ideepiiri, olgugi kaugemas ringis, võib lugeda ka meie lõuna-eesti *ohvri-*, *õnne-* ja *tõnnivakku*, mille juures on võimalus peatuda veel järgnevas. Mõõdud on tihti ühendatud kultusega, ja nii see on olnud ka meie vana viljamõoduga. Kuidas viljaõnn rahva kujutluses liitub just külvinõuga, seda näitab ilmekalt üks vana saarlaste viljasaagi ennustus ühenduses teatava õlgkatusel kasvava karikakujulise sambalaimiga, mida kutsuti iseloomustaval viisil *külv-vakk*. Selles samblakarikas leidis suvel tihti väikesi munakujulisi seemneid, mille arv pidi ennustama, mitu seemet tulevasest lõikusest oli oodata.

On täiesti mõistetav, et kõikide talumajanduses esinevate mõotude üle ei saadud arvet pidada ainult mälu järgi. Appi tuli võtta mingi märkimisviis. Märkimine oma algelisemal astmel ei nõuagi erilist numbrisüsteemi, vaid selleks kõlbavad lihtsad kriipsud, mida hiljem oli kerge kokku arvata. Nii on talumehed paiguti üsna hilise ajani terariista, sõe või kriidi kriipsudega märkinud väljaviidavaid sõnikukoormaid, sissetoodavaid viljakoormaid ja salvepandavaid viljavakku. Märkmikuks on kasutatud harilikult seinapalki, laetala või ukse pealispuid, kuid ka erilist pulka, mida saagi võrdlemiseks aastast aastasse alal hoiti.

Niisugune kodune märkimisviis ei olnud aga enam kohane, kui astuti vahekorda võrastega. Kriipsud või puulõiked etendavad siingi oma osa, kuid neid ei tehta enam oma hoonete seintele, vaid eriliste pulkadele, mis mõningatel juhtudel täidavad ka kviitungi ülesannet. Nii on lihtne lõik-märgiga puupulk täitnud kviitungi aset näit. neil juhtudel, kui loomanahk anti parkali kätte töötlemiseks. Naha omanik lõi kas pulgale oma märgi, lõhestas siis pulga

nii, et pool märki jäi ühele ja teine teisele poolele, kinnitas ühe poole naha külge ja jättis teise enda kätte. Nii oli hiljem pargitud nahka vastu võttes ja pulgapooli kokku asetades kerge kontrollida, kas on tegu oma või võõra nahaga. Niisugune märkimisviis eeldab muidugi parkali ausust, et ta pulka naha küljes ümber ei vaheta. Võõrastega, eriti mõisaga, vahekorda astudes on aga vanemal ajal kasutatud üldiselt üht teistlaadi puukviitungit, mis igasugu petmise võimatuks tegi. Küsimuses on *magasipulgad*, mida kasutati vilja laenamise puhul *magasi*-*aidast*, ja *teopulgad*, mida tarvitati teopäevade märkimiseks mõisaorjuse ajal. Tähendatud pulgad koosnevad kahest vaheliti kokku pandavast poolest, millest üks pool oli alati ühe, teine teise asjaosalise käes. Kui pooled teineteisega laenu- või töövahekorda astusid ja vaja oli märkida kas laenatud viljavakku või tehtud tööpäevi, asetati pulkade pooled täpselt kokku ja tõmmati vastav arv kriipse risti üle mõlema pulga poole. Kui hiljem tuli lõplik arvetegemine, seati pulgapooled kokku, ja siis selgus otsekohe, kas ka vastavad märgid ühtuvad teineteisega. Kui see nii oli, siis lõigati pulga märgitud külge sealsamas kohe tasaseks. Liitpulkade kõrval on aga mõisakupjad ja aidamehed tööpäevade märkimiseks kasutanud ka lihtsaid arvekeppe. Peale selle on aga vähemalt Saaremaa mõisades teopäevade arvestamisel paiguti kasutatud ka erilist arvelauda, kus iga talu õuemärgi all leidis rida väikesi auke, mis tähistasid eri töökohustusi — jalapäevi, hobusepäevi, rehepäevi ja talgupäevi. Oli üks neist päevadest täidetud, löödi vastavasse auku pulk ja lõigati pealt tasaseks.

Rahvakalender

Ka ajaarvamiseks on vähemalt Lääne-Eestis vanasti kasutatud lauakesi või keppe, millel lõigete abil oli ära märgitud kogu aasta oma argi-, püha- ja tähtpäevadega. Need olid puukalendrid, mis laiemalt on tuntud sirvilaudade nime all. See nimetus on *O. Kallase* seletuse järgi siiski kunstlikult loodud, sest rahvakeelne nimi on neil Saaremaal olnud *sirvid* ja Hiiumaal *riimid* (vrd. rootsi *rimstav* 'kalenderkepp'). Kogu kalender koosnes 6 või 7 õhukesest lauast, mis ühest otsast olid nõõriga kokku köidetud (joon. 50). Kalendrilauad olid parajasti nii pikad, et igale laua küljele mahtusid ühe kuu päevad. Neil kalendreil, milles leidis 6 lauda, olid kõik 12 laua külge märkidega täidetud, need milles leidis aga 7 lauda, oli täidetud ainult 13 külge. Niisugune erinevus on ilmselt tingitud sellest, et seitsmest lauast koosnevate kalendritega on jälgitud nähtavasti veel vana looduslikku aastat oma 13 kuuga, kusjuures igasse kuusse loeti 28 päeva. Kuidas niisugune ajaarvamise viis oli kooskõlla viidud ametliku kirikukalendriga, mis koosnes 12 kuust, see küsimus nõuab veel selgitamist.

Nädalapäevad on kalendrilaudadele märgitud skandinaavia ruunitähtedega, pühad ja tähtpäevad aga kas eri sümbolitega või vastavate sisselõigatud nimedega. Ruunitähed neil kalendritel on üheks kõige kindlamaks tõenduseks, et siin on tegu rootsi eeskujul tekkinud esemetega. Teame nimelt, et puukalendreid on kasutatud laialdaselt kogu keskaegses Euroopas, kuid ainult rootsi kalendritel on nädalapäevade märkimiseks kasutatud ruunitähti. Millal need kalendrid Eestis tarvitusele on ilmunud, pole kindel. Kõige varasem teade, mis räägib nende esinemisest Läänemaal eesti talupoegade hulgas, pärineb

Hjärne kroonikast XVII saj. lõpult. Järgmisest sajandist leidub nende kohta teateid juba ka Saare- ja Hiiumaalt. *Hupel* on nimelt avaldanud ühe saaremaa puukalendri joonise ühe sealse kalendrimeistri seletustega eri märkide kohta ja Hiiumaalt on üks niisugune kalender aastanumbriga 1796 toodud omal ajal Eesti Rahva Muuseumi. *Hupeli* teoses avaldatud kalender on ses mõttes arhailisem, et selle tähtpäevad on märgitud veel eriliste sümbolsete kujunditega, loomadega, teatavate tööriistadega jne. Hiiumaa kalendril seevastu on vastavad päevad märgitud juba puu pinda uuristatud nimedega, nagu NEAR (= nääripäev), TÖNIS (= tõnisepäev) jne. (vrd. joon. 50). Peale eestlaste on ka Eesti rannarootslased kasutanud puukalendreid, mis mõnel juhul olid koostatud samuti mitmest lauast, mõnel juhul kujutasid aga pikemat keppi või lauda, millele mahtusid kogu aasta päevad. Kuna puukalendrite tarvitamine meil ongi piirdunud ainult Loode-Eestiga, siis võib sest järeldada, et sealsed eestlased sellega on tutvunud just rannarootslaste kaudu.

Kalendritega ühenduses ei ole ülearune heita ka pilku traditsioonilisele rahvakalendriale, mille eri tähtpäevadest omakorda selgub meie kultuuri talupoeglik iseloom. Käesoleva kokkuvõtte ulatus ei luba seda nähet käsitleda üksikasjalikumalt. Kuid mõned iseloomustavad pöördepunktid aasta ringkäigus näitavad küllalt selgesti, kuidas talupoja elav huvi põllunduse ja karjanduse vastu on andnud täht- ja pühapäevadelegi oma erilise värvingu. Sajandite pikkune katoliku kiriku valitsuse aeg on siin küll kehtima pannud lääne kalendri oma kirikutähtpäevadega, kuid talupoja omad iidseid majandusaastaga seotud tähtpäevad on neile andnud omasuguse ilme ja tähenduse. Sel puhul on juba ainuüksi see nähtus iseloomustav küllalt, et katoliku kiriku pühakute nimed on tihti kombineeritud rahvapäraste nimede-

ga, mis viitavad majandusaasta tähtsamatele sündmustele ja pöördepunktile. Nii leiame talupoja sõnastikust sääraseid kaksiknimesid nagu on näiteks *heina-maarjapäev* (2. VII), *rukki-maarjapäev* ehk *küli-maarjapäev* (15. VIII), *ussi-maarjapäev* (8. IX), kus vahet nende paljude maarjapäevade vahel on tehtud selle järgi, missugune neist langes heina-, missugune rukkilõikuse- või külviaega. Nende kõrval on aga püsinud rahvamälestuses või vanemates trükitud kalendrites terve rida puht rahvapäraseid termineid teatavatele pöördepunktile aastaringis, kusjuures need nimetused on tuletatud kas muudatustest looduses või sündmustest talupoja tööaastas. Siia kuuluvad kõigepealt *pööripäevad*, need kogu looduse ilmet määravad käändepunktid päikese käigus, mis aasta jagavad neljaks ühesuguseks osaks. Seejuures on rahvas täiesti teadlik olnud üksnes kahest momendist päikese ringkäigus — suvisest pööripäevast jaanipäeva paiku, millal päev oli kõige pikem, ja talvisest jõulude ümber, millal see oli kõige lühem. Sügisene ja kevadine pööripäev, kuigi tuntud, jäävad oma tähtsuse poolest üsna varju. Edasi näeme, kuidas rida kuude nimetusi, nagu näit. *mahla-kuu* (märts), *lehekuu* (mai, ka *meiukuu*), *heinakuu* (juuni), *lõikuse-* ehk *rukkikuu* (august),

Joon. 50. Hiiumaa (Pühalepa) puukalender aastast 1796.

talvekuu (november), kannavad rahvapärast kuju.

Reeglipärase ajajaotuse kõrval jookseb aga veel üks teine ebareeglipärasemate vahedega, millele toepunkte on otsitud teatavates tähtpäevades või mitmesugustest muudatustest looduses või töödes. Nii esitab näiteks *O. Loorits* kaks niisugust süsteemi teineteise kõrval, millest viimane mõnes suhtes näitab teatavaid ürgseid jooni. Esimese süsteemi kohaselt on rahvas lugenud jõulust 6 nädalat küünlasse, küünlast 10 kundi, künnist 10 jaani või küünlast 7 maarjasse, maarjast 4 jürgi, jürist 9 jaani, jaanist 7 lauritsasse, lauritsast 7 mihklisse, mihklist 6 marti ja mardist 6 jõulu. Teises esineb katoliiklike tähtpäevade asemel tihti omapäraseid loodusnähtustest tuletatud toepunkte. Siin loeme: küünlast 5 vessi (s. t. lumesulamise), 6 konna kudemiseni, 7 sikku (sigade väljalaskmiseni), 8 karja, 10 kundi, 11 jürgi ja jürist 9 külvinäädalat jaani. Mõningad tähtpäevad seotakse üksikult tüüpiliste loodusnähtuste või töödega. Neist märgitagu siin näiteks *taliharja-päeva* (12.3.), mis tähendab, et lumi juba seevõrd on sulanud, et ainult veel teekohad harjas kõrgemal seisavad; *kolletamise-päeva* (14.10), mil rohi hakkab kolletama, ja edasi *karjalaskmise-päeva* (2.4), külvinädalaid ja künnipäeva (14.4).

Suur hulk tähelepanekuif loodusest, majanduslike tähtaegu, tööde algusi ja lõpetusi on seotud kiriklike tähtpäevadega, kusjuures neid päevi aga sageli omamoodi tõlgitsetakse. Nii öeldakse et *korjusepäeval* (14.1) hakkab kirju rähn häälitsema, *tõnisepäeval* (17.1) on talv pooleks ja karu keerab oma pesas teise külje, *paavlipäeval* (25.1) hakkavad mereveed aurama ja vesi kaevus soojenema, *küünlapäevast* või *madisepäevast* (24.2) antakse kanadele, *paastu maarja-päevast* sigadele võtmed (s. t. vaba toiduotsimine väljas), *peetripäeval* (22.2) hakkavad allikad kohisema ja helisema ning kivid

allikavees kinni külmama, *madisepäevast* (24.2) hakkavad putukad ja mardikad end maa sees liigutama ja ölekõrred lund vihkama (s. t. lumme sulama), 9 päeva peale *paastu-maarjapäeva* (25.3) on *hange-aeg*, mil päike läheb veel hange taha looja, sellele järgneb vesi ja soe aeg; *ambrusepäevast* hakkavad havid ja mõned muud kalad mööda jooksvaid vesi ülespoole tõusma (s. t. kudema minema), *jüripäevast* läheb puukoor lahti, *eerikupäevaks* (18.5) ilmuvad esimesed rukkipead, *jaagupipäeva* (25.7) öö „lööb traadi sooheina sisse”, nii et raske on niita, *pärtlipäev* (24.8) lööb aga „naela” ka muusse heina, mis tähendab, et heinatööl peab olema lõpp. *Rukki-maarjapäev* (15.8) on oma nime saanud nähtavasti sellest, et see langeb rukkikülvi aega, *ussi-maarjapäevast* (8.9) kaduvat aga rukkiussid ja *madisepäevast* kärbsed, sääsed ja muud kahjulikud putukad. *Mihklipäeva* öösel kasvavat kapsapea veel seevõrra, et sinna ümber seotud villane lõng katki läheb. *Andrusepäevast* (30.11) hakkab talv tulema ja *nigulapäeval* (6.12) pannakse talvele päris põhi alla.

Terve rida kiriklike tähtpäevi on talutööde või muude ettevõtmiste alguseks. Nii tuleb *vastlapäeval* noori härgi esmakordselt rakendada, *paastu-maarjapäeval* taimelavad valmis seada, et Maarja kapsataimi külma eest kaitseks. Suur-neljapäeval ja reedel, mil kõik tööd seisis, oli kaluritel siiski soovitatav püüniseid suitsetada, ja küttidel avatlusvilesid korda seada. Jüripäevast astusid teenistusse karjased ja suilised, mihklipäevast said nad jälle vabaks.

Neist näidetest nähtub nii siis täie selgusega, kuidas ametliku kirikukalendri kõrval jookseb vana looduslik rahvakalendri oma tähtpäevadega ja kuidas need kaks süsteemi on teatavates punktides teineteisesse põimunud. Kui vaadata loodusliku rahvakalendri tähtpäevi ja nende tõlgitsusi kogu ula-

tuses, siis äratav imetlust see erk loodusetundmine, mis meie esivanemaile on olnud omane ning tekitab aukartust selle suure hulga teadmiste ees, mida nad on endaga kaasas kandnud ja põlvest põlve edasi pärandanud. See, mida uuemal ajal pakuvad igasugu käsiraamatud, oli oma aja nõuete kohaselt jäädvustatud elavas traditsioonis ja jaotatud aasta-perioodide ning eri tähtpäevade vahel. Rahvatraditsioonist on need teadmised üle kantud isegi puukalendritesse, kus vastavad tähtpäevad on tihti varustatud päeva tähendusi iseloomustavate kujutustega püünistest, tööriistadest, loomadest jne.

Silmapaistvamaid tähtpäevi aastaringis

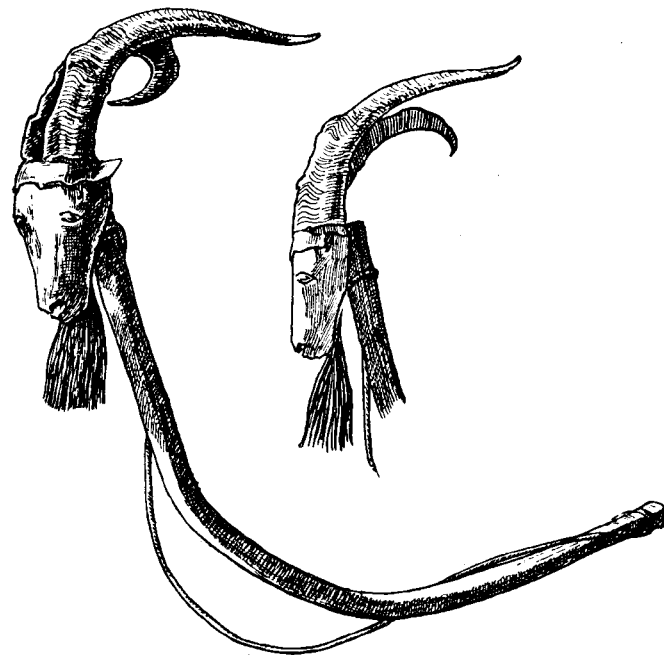
Rahvakalendri paljude tähtpäevade hulgas kerkib esile rida niisuguseid, millele rahvas ühel või teisel põhjusel on omistanud erilist tähelepanu. Need tähtpäevad on tihti seotud pöördepunktidega majandusaastas, kuid ka pühadega, mille juured ulatuvad mõnel juhul tagasi eelkristlikku aega. Ses ühenduses ei huvita meid seevõrra nende tähtpäevade algupära ja ajalooline kujunemine, kui just nende funktsioonid rahva majanduslikus elus. Ükskõik mis algupära need pühad ka oleksid või mis iseloomu nad kannaksid, on nad igal juhul omamoodi seisnud talupoja majanduse, eeskätt põllunduse ja karjanduse teenistuses. Kõikide tähtpäevade ja pühadega ühenduses seisvad tavad, kombed ja riitused sihivad ikka sinna, et nende abil juba ette kindlustada tulukuse pidevust talu majanduses. Nagu talupoeg oma praktilises elus midagi ei jäta õnne hooleks, vaid püüab ettenägelikult ise olla oma õnne sepp, nii talitab ta ka oma kujutluste maailmas, mida meie aeg nii teravalt elupraktikast püüab eraldada. Pühade ja eri tähtpäevadega seotud riitusi tõlgitakse tihti küll

kui irratsionaalseid vahendeid, mille abil püüti saavutada õnne, tervist pereliikmetele ja kariloomadele, või eemale peletada võimalikku kurja ja paha, kuid lähemal vaatlusel peitub nendegi mõistete taga tähtsal määral majanduslik edu. Õnne mõiste langeb oma primitiivsemal astmel silmapaistvalt kokku tervisega, ja inimeste ning karja tervis on eeskätt majanduslik väärtus. Kurja ja paha taga nähakse tavaliselt irratsionaalseid jõude, rahutuid koolnuid, ristiusu ajal kuradit ja tonte, kuid selle kõrval ei tohi unustada, et põllumehele oli peale selle võitlemist veel ka täiesti reaalseid pahategijatega — umbrohu, kiskjate ja kahjuritega. Kärbeste ja rukkiussi kadumisele on pühendatud isegi oma tähtpäevad, mil tuli olla ettevaatlik tegudega, mis suvel võisid kaasa tuua putukaid, kiskjaid, umbrohtu jne. Igatahes kui rääkida nn. viljakuskultusest põllumajanduslikus mõttes, siis ei saa selle all mõelda üksnes abinõusid, millega vilja kasvu püüti positiivselt mõjustada, vaid suur osa neist on suunatud kindlasti kahjulikkude nähete ja jõudude tõrjumisele. Need irratsionaalsed jõud, millest rahvas uskus olenevat talu õnne ja heaolu, ei ole kaugeltki mingid ühekülgsest heatahtlikud olendid, kellelt kultusega taheti midagi välja meelitada, vaid tihti püüab vastav kultus saavutada just seda, et need jõud oma pahatahtlikkuses inimest tema ettevõtetes ei segaks. See primitiivne joon rahvausundis paneb end veel mõnel juhul selgesti maksma katoliiklikus pühakutekultuses, mis meiegi põllundus- ja karjandusriitustele oma pitseri on vajutanud.

Neid seisukohti silmas pidades vaadeldgem aasta mõningaid tähtsamaid sündmusi. Jätame siin meelega lahtiseks küsimuse, mis aastaajas või tähtpäevas vanad eestlased on näinud majandusaasta algust, ja algame oma vaatlust kevadpoolsest talvest, mil talupoja hoolitsev pilk on langenud eriti karja

heaolule. Siin paistab oma tähtsuselt silma kõigepealt *tõnisepäev*, nimetatud ka *jõulu-emapäev* (17.1), mis katoliiklikus kalendris oli pühendatud kahele Antoniuse nime kandvale pühakule. Vanem Antonius on kogu katoliiklikus maailmas tuntud sigade patroonina ja säärasena esineb see pühak ka meil, kuid *Tõnise* või *Tõnni* nime all. *Hupeli* teoses avaldatud saarlaste puukalendril leidub tõnisepäeva kohal seapea kujutus ja kogu maal on olnud kombeks sel päeval keeta seapea, mandril tangudega, saartel aga harilikult hernestega. Niisugune rituaalne toit pidi tooma sigadeõnne. Mõned tundemärgid aga näitavad selgesti, et tõnisepäev polnud rahva silmis pühendatud mitte üksnes sigadele, vaid kogu karjale ja tervele talumajanduse heaolule. Teame, et tõnisepäeval ei tehtud tööd kartuses, et muidu lambad ja sead suvel surevad. Edasi on selleks päevaks mõnel pool valmistatud eriline leivake, *härjakakk*, millesse torgati küünal ja asetati öhtul söögilauale peremehe ette. Seda kakku sel öhtul aga ei söödud, vaid hoiti alal karjalaskmiseni, mil karjus võttis selle kotiga kaasa ja jagas öhtul koju tulles loomadele. Iseloomustaval viisil loodeti niisugusest talitusest kalaõnne, kuid ka tervist kariloomadele. Mõningad tõnisepäevaga seotud uskumused ja riitused reedavad aga veelgi ulatuslikumaid majanduslikke huve. Nii on teada, et selle päevaga oli talv pooleks, millal pidi veel alal olema pool looma- ja kaks kolmandiku inimesetoitu. Selle tähtsa pöördepunkti rõhutamiseks käidi kõrtsis ja joodi „talveselgroog pooleks“, kuid ka kodus on tehtud suured *tõnnijoodud* või pühitsetud *tuisupüha*, mis suurte söömingute ja õllejoomistega võis kesta päeva kolm. Kui see püha pühitseti korralikult ja tehti vajalikud ohvrid tõnnile, ajas *tuisutõnu* põhjatuuled minema, tõi hea kevade ja õnne tõuviljale. Vastasel korral laskis ta *lume-memmel* sadada lund ja põhjatuuli puhuda mahla-

kuuni. Tõnisepäeva laiaulatuslik tähtsus talumajanduses tuleb aga eriti selgesti nähtavale selles, et Antonius oma nime on andnud ühele väga silmapaistvale majajumalusele, *tõnnile*, kes Lääne-Eestis,

Joon. 51. Näärisoku pea ühes loogaga, Saaremaalt.

eriti aga Väandras Pärnumaal on olnud kogu talumajapidamise patrooniks. Keskseks kujuks tõnnikutuses on küünal, mida hoiti erilises *tõnnivakas*, või mingis muus nõus, kuid peale selle on tõnnist paiguti valmistatud ka väikesi inimnukke, mille asukoht oli samas vakas. Nii ühel või teisel kujul on aga tõnni

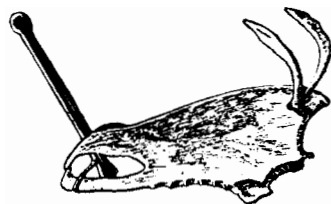
austatud kui majajumalat. Talle toodi kas vakka või vabasse loodusesse — ohvrikividele, varedele, puude alla — ohvreid liha, vere, loomakarvade või uudsesaaduste näol, kusjuures talt paluti abi mitte üksnes sigadele, vaid ka muule karjale ning põlluviljadele. Ka pere ja karja tervis usuti olenevat tõnnist.

Tõnni katoliikliku algupäraga nimetus ja tema kehastamine küünlana näitavad selgesti, missugust osa selle majajumaluse kujunemisel on etendanud katoliiklik pühakukultus. Ekslik oleks aga näha kogu tõnnikultuses ainult pühakute austamist moonutatud kujul, vaid selles peab peituma vanemaid elemente, mis viitavad tagasi paganusaega. Kui siin vanemate sugemete alust üldse eitada, siis tekib kohe üks vastuoluline küsimus: kuidas oli pühakukultuse nii silmapaistev paganiseerumine üldse võimalik, kui selleks vastuvõtluk pind rahva kujutlustes oleks puudunud?

See vaatekoht omakorda leiab kinnitust ka veel setu *pekos*, tõnni ideoloogilises paarimehes, kus katoliiklik küünlakultus samuti võistleb rahva oma usundi ürgsemate elementidega. Nagu lääne-eestlased tõnnist, nii on ka setud pekost teinud inimkujusid ja neilt palunud abi nii karjandusele kui põllundusele. Peko side põlluviljakusega tuleb nähtavale selles, et tema kuju hoiti viljasalves või viidi külvi ajal põllule, karjandusega aga selles, et ta teatavatel aastaaegadel asetati karjamaale. Setu pekokultuse külakondlik iseloom viitab selgesti võimalusele, et siin hilisemate katoliiklike kihtide all tuleb otsida vana sugukonna-kultuse põhja.

Tõnisepäeva kõrval paistab teiste kevadtalviste tähtpäevade hulgas ainult veel *vastlapäev* tähtsamana silma. Iseloomustaval viisil on sellegi päeva riitustes siga etendanud oma osa: vastlapäevaks keedeti nimelt seajalgu, mille kondid viidi sealauta,

et need loomad suvel hästi sigineksid. Pole võimatu, et ka seajala kontidest *vurrid* ehk *vurr-luud*, mis samal öhtul valmistati, seisavad mingis sidemes sea- kasvu õnnega, kuigi need hiljem on üldiselt muutunud laste mänguasjadeks. Kuid ka sellel päeval on vanemal ajal olnud laiem tähendus. Siis lasti tugevasti liugu ja püüti sellega mõjustada head linakasvu. Umbrohtude, tutrade ja vareskaerte nimetamine liulauludes näitab aga, et sellega on soovitud kadu ka neile linavaenlastele. Vastlapäevaga on seoses veel üks silmapaistvam riitus, nimelt *metsiku*, inimesena rietatud õlgkuju külast väljasaatmine. Vähemalt paiguti on metsik õlgedest valmistatud juba sügis-tähtpäevade perioodil, kuid alal hoiti see siiski kevad-talveni, mil ta talviselt vastlapäeva ümber

Joon. 52. Hane rinnaluudest „nääriskokk” Karjast, Saaremaal.

suure kisa ja käreaga karnevali meenutavas rögikäigus viidi üle oma küla või kihelkonna piiri kuskile metsa. Seal asetati kuju kas puu otsa või põletati. Mõningatel andmetel on metsik ühel aastal varustatud naise, teisel aastal aga mehe riietusega või peakattega. Metsiku valmistamisega ja sellele järgneva karnevalitamisega on tahetud taotleda head vilja- ja karjakasvu ning kalasaaki. Nähtavasti ei ole siin aga tegu mingi viljakushaldjaga, vaid eestkätt kujuga, mille abil halbu mõjusid püüti külast välja, võõra maa peale saata. Karja pidi metsik kaitsma kiskjate eest. Mis algupära metsik tõepoolest on, ei ole päris selge. Vanemad teated selle kultuse kohta pärinevad XVII saj. lõpult. Eriti populaarne on metsik olnud Saaremaal.

Eriti selget karjakaitse iseloomu kannavad jüripäevaga seotud riitused. Püha-Jüri on katoliku pühakute hulgas ise karjapatroon, kuid rahvauskumustes ka kiskjate, huntide peremees ja käsutaja. Et need kaks eri funktsiooni üksteisega väga lähedalt seonevad, on arusaadav: just hundid olid need, kes vanemal ajal karja eriti ähvardasid. Rahvakujutluses esinevad hundid Püha-Jüri kutsikadena ja tõenäoliselt tulebki selle pühaku ülesandeid karjakaitsejана algupäraselt näha selles, et ta neid kutsikaid suvel vaos hoidis. Jüripäeva hommikul pidi hundile aetama rõngas nina ümber ja päitsed pähe, mis näitab, et seejuures oli tegevuses just huntide valitseja Püha Jüri ise, sest jüripäevast nimelt hakkas kari püsivalt karjamaal käima.

Kuid jüripäevaga seotud kombeid ei iseloomusta üksnes kartus huntide eest. Tol päeval oli palju nähtamatuidki võimuseid liikvel, kes karjale püüdsid kahju teha ja kelle vastu püüti töötada mitmesuguste nõidustega. Kari tuli laudast välja saata üle läve alla asetatud terariistade. Karjased tegid väljal kadakatuld, *jüri suitsu*, millest võidu üle hüpati. Siin on nähtavasti algselt tegemist pahadest mõjudest puhastamisega. Rituaalne puhastamise moment tuleb peale selle nähtavale ka veel ida-eesti karjaste kombes hüpata üle karjusevitsade ja need vitsad siis voolavasse vette visata. Niiviisi taheti nähtavasti kõik pahad mõjud vitsale üle kanda ja sellega koos minema visata. Setud on karjasevitsu, peamiselt urbadega pajuoksi, viljakasvu edendamiseks, torganud ka orasepõldudele. Nähtavasti on siingi osalt tegu tõrjenõidusega viljakahjurite vastu. Kui karjane õhtul koju tuli, kasteti teda veega.

Iseloomustaval viisil on jüripäeval ette võetud mitmeid toiminguid, mille eesmärgiks oli kahjurite tõrjumine aia- ja põlluviljadelt. Usside tõrjeks on

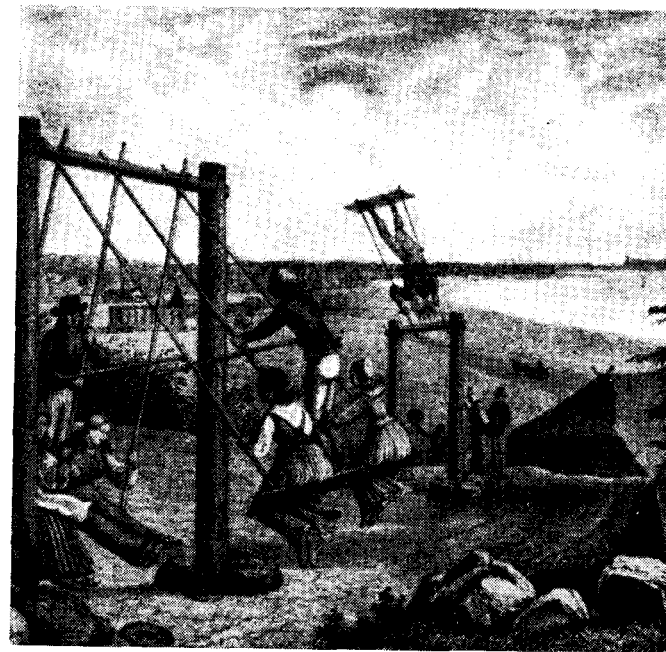
põletatud kapsamaal vanu jõuluõlgi ja tehtud kadakasuitsu. Teiselt poolt tuli hoiduda kärategemisest näit. kangakudumisel või pesukolkimisel, et mitte põhjustada putukate tekkimist ja kõueilmu järgneval suvel. Naine, kes läks sukavarrastega või palja jalu võõrasse õue, võis sellega meelitada sinna suvel usse kahju tegema. Tõenäoliselt seisab ka komme viljapõldu jüripäeval vartade ja kootidega peksta ühenduses kahjurite tõrjega. Jääb veel lisada, et jüripäeva vanasti on pühitsetud nagu mõnd teistki aasta püha õllejoomise ning söömingutega.

Pikemata võib mööduda nelipühist, mil maja ja selle ümbrus ehti *meigudega*, s.t. roheliste kaseokstega. Järgmine tähtsam pidupäev, m.s. just ka talumajanduse seisukohalt, langeb suvisele pööripäevale jaanipäevale. Selle päeva tähtsamaks tunnuseks on *jaanituled*, mida on põletatud kogu maal. Jaanituleks kasutati harilikult pika ridva otsa seatud tõrvatünni, mis jaanilaupäeva õhtul süüdati. Muhus ja mõnel pool Läänemaa rannikul on aga vanemal ajal põletatud tulesid ka heina-maarjapäeva õhtul. Muhus kandis see maarjatuli ka isesugust nimetust *leedu-tuli* ja selle valmistaminegi oli jaanitulest erinev. Seal ei põletatud tuld nimelt mitte ridva otsas, vaid põletusaineks veeti kokku kõrge kuhi kadakaid, mida hüüti *leedu-torn*. Tänapäeval põletatakse neid leedutulesid seal aga jaanilaupäeva õhtul.

Jaanipäev oli esmajoones suur rõõmupüha, mida pühitseti õllejoomise, kiikumise (joon. 53), pillimängu ja tantsuga. Nagu võib järeldada *J. B. Holzmayeri* kirjeldustest muhu leedutulede kohta, on need kesksuvised pidustused kandnud vanemal ajal isegi teatavat orgia iseloomu. Kuid sellele vaatamata on ka jaanituled seisnud n. ö. talupoja majanduse teenistuses. Nii on Läänemaa randlased maarjatulede põletamisest oodanud head kalasaaki sügisel. Edasi mär-

gitakse, et jaanituled on pidanud nõiad karjast kaugele ja viljad umbrohest puhtad hoidma. Jaanitule lauludestki leiame laused, kus öeldakse: "Kes ei tule jaanitulele, selle odrad ohakased, kaerad on kasteheinased". Mõnel pool on visatud jaanitulle kolm puuronti, kusjuures järjekorras lausuti: „tudrad tulle”, „kasteheinad kargele”, „linad minu põllu peale!” Peale selle on jaanipäev kuulus oma imerohkuse poolest, kuhu kuuluvad jaanilaupäeval või üldse enne jaani korjatud nõia- ja arstirohud igasugu *jaanirohtude*, *kaetis-* ja *rabandusrohtudega*, mis pidid tooma nii inimestele kui ka koduloomadele tervist. Neid rohtusid on pahade vaimude tõrjumiseks riputatud kimpudes nii ümber maja kui ka aita ja eluruumidesse, kust neid tarbekorral võeti loomade või mesipuude suitsutamiseks, inimeste arstimiseks jne. Muidugi ei ole esitatud andmed küllaldased selleks, et seletada jaanipäeva algupära ja mõtet kogu ulatuses. Nendega on tahetud ainult alla kriiputada seda osa, mis selle päeva riitustes seisid otseselt talu majanduse ja heaolu teenistuses.

Jaanipäev on tähtsaks pöördepunktiks kogu talu majanduselus. Siit peale lõpeb suurtes joontes kevadiste tööde periood ja algab heina- ning lõikuseaeg. Kui mitte arvesse võtta 4—6 nädala pikkust heinaaega, annab kogu aasta teisele poolele suvise ja talvise pööripäeva vahel oma erisuguse ilme viljakoristamine ühes rehetöödega. Siit peale etendab viljakõrs, õlg, leib, sekka ka värske väikeloomade liha talupoja majandusriituses silmapaistvat osa. Kui vaadata talupoja majandusaastale puhtfunktsionaalsest seisukohast, siis paistab, nagu algaks see õieti lõikusega või uudseleiva laualetulekuga. Sellest vaatekohast lähtudes tähendaks niisiis vana leiva lõpp ühtlasi ka majandusaasta lõppu ja uudseleiva ilmumine uue algust. Kuivõrd igatsetud uudseleib endis-

Joon. 53. Noored külakiigel. F. v. Schlateri gravüüri järgi.

aja oludes tõepoolest oli, seda võib aimata lõikuseaja tähtpäevadega seotud kõnekäändudest nagu: „maretapäeval (13.7) saab hädaleiba, olevipäeval laia leiva” või jällegi, et „madleke (s.t. madlipäev 22.7) toob hädaleiba, jaak (jaagupipäev 25.7) suure kaku”. Need kõnekäänud näitavad, et mõnikord oldi sunnitud leivapuudusel vilja kallale minema juba enne rukkilõikuse algust, mille rahvatraditsioon seob *jaagupi-* ja *olevi-*, *oolipi-*, *oolu-*, ehk *ooljapäevaga* (29.7). On väga iseloomustav, et nimetatud *ooljapäev* on seotud nii meil kui ka Soomes, Karjalas ja

Rootsis lamba tapmise ja pidulikuma sööminguga, mis eriti soomlaste juures kannab selget rituaalset ilmet. Lammas, mille soomlased sel päeval tapsid, oli kevadine tall, nn. *villavuona*. Sööming toimus vanemal ajal perekonna suletud ringis, kusjuures pereisa või -ema esimesed söögi palad ja esimesed tilgad joogist ohverdas majavaimudele toanurka või õue puude alla. Säärasel kujul on see lõikusaja riitus meil ammu kadunud, kuid lõikuspühaks on ooljapäeva peetud siiski. See tuleb muuseas nähtavale ka ühenduses rituaalsete vihkudega, mis järgnevas vaatlusele võetakse. Ses ühenduses märgitagu ainult veel seda, et uudseleiva lauale ilmumine on olnud alati teatavaks pidulikuks sündmuseks, vaatamata sellele, kas see sündis mõnel erilisel tähtpäeval või mitte.

Meie rahvatraditsioonis on säilinud palju teateid uudseohvritest, muuseas ka esimestest viljapeadest ja -teradest, mis toodi väljas ohvrikindidele, ohvriaedadesse, ohvriakadadesse (eriti tõnnivakka) jne. Kui on tegu uudseleivaga, siis võime julgesti oletada, et vastavat ohvrit on toimetatud kas ühenduses lõikuse alguse või lõpuga.

Ses ühenduses tahetakse aga lühidalt puudutada üht tüüpilist nähet meie lõikuskommetes, ja see on esimene vihk, mis põllult lõigati või esimesena rehte aheti. Harvemini tuleb küsimusse ka viimane vihk. Need vihud kandsid sääraseid tähelepanuväärivaid nimetusi nagu *põllupõrsas*, *kollivihk*, *tulupoiss*, *rehepapp* jne. Missugused kujutlused nende vihkude taga lõppude lõpuks peituvad, kas personifitseeritud viljakushaldjad või siirdhinged, selle küsimuse arutamine ei kuulu siia. Millele ses ühenduses aga küli tahetakse juhtida tähelepanu, on teatav pidevuse ehk kontinuiteedimõte, mis nende vihkude edasisel käsitlusel nähtavale tuleb. Seda nähtust on võima-

lus puudutada veel ühenduses talviste pühadega. Siin olgu aga toodud ainult üks näide, kuidas esimene vihk mõnel juhul aasta ringkäigus ühendab isegi eelmise lõikuspüha, sel juhul just ooljapäeva, järgmisega. Hiiumaal Pühalepas on olnud nimelt kombeks tuua jõuluõhtul söögilauale esimene vihk, mis ooljapäevast peale oli alal hoitud. Söögilaual pakuti siis sellele vihule õlut ja jõulutoite, et vili järgmisel aastal hästi kasvaks. Sellega ei olnud aga vihu ülesanded veel lõppenud: peale jõulupühi pandi see uuesti paigale ja säilitati järgmise ooljapäevani, mil ta lõpuks söödeti kõige paremale loomale.

Kogu lõikuseajale järgnevate sügispidustuste keskel tuleb nähtavale hoolitsemine järgmise aasta viljasaagi ja karjakasvu eest. Isegi tuntud hingedepäeva või hingedeaja riitustes paneb end maksma majanduslik tagamõte: lahkunud pereliikmeid on söödud ja joodud m. s. ka selleks, et nad vilja laseksid hästi kasvada ja karja sigineda. Sama mõte käib läbi ka muidu nii maskeraaditseva mardi- ja kadripäeva kommetest. Et mardisandid muuhulgas olid väljas ka tulevase viljasaagi ja karjaõnne pärast, selgub juba mardilauludest, millega *mardi-isa* ukse taga sisselaskmist palus. Neist selgub nimelt, et „mart ei tule sööma pärast, mart tuleb lapsi hirmutama, mart ei tule jooma pärast, mart tuleb karja õnne pärast. Tuppa tema viskab vilja õnne, katusele karja õnne”. Tuppa astudes viskabki mardi-isa peotäie vilja enda ees põrandale ja nimelt sõnadega: „sisse viskan seemnevilja, head odrad, kaunid kaerad, veel paremad rukkid”. Peale kõige muu aga selgub veel see iseloomustav asjaolu, et mardi-isa vanemal ajal on mõnel pool kandnud nime *mardi-pukk*, millele vastavalt ta kandis ka pahupidi kasukat õlgedest keerutatud vööga. Niisugune nimetus ja riitus näitab aga omakorda, et mardipukil peab olema kindel

ideoloogiline side jõulupühade ajal liikuva *jõulupuki* või *näärisokuga*, kelle ülesandeks oli, nagu järgnevas näha saame, samuti majandusliku edu soovimine. Mardile järgnes kadripäev oma *kadrisantidega*, kes mõnel pool on kandnud kaasas õlgedest valmistatud ja sulgedega ehitud hanekuju. Kuigi selle kujuga on tegelikult ainult lapsed hirmutatud, neid lugema sunnitud jne., võib siiski suure tõenäosusega oletada, et *kadrihani* algupäraselt seisab ühenduses loomaõnnega, nagu mardipukk viljaõnnega. Seda oletust toetab eriti veel see asjaolu, et Kadri (= P. Katarina) rahvakujutluses oli koduloomade kaitsja.

See omapärane sügistähtpäevade ja pühade periood, mis algas lõikuse-ajaga, lõpeb jõulupühade sarjaga, kuhu tuleb lugeda ka nääri- ja kolmekuningapäeva. Et jõulud oma tähtsuselt kõik muud aasta pühad kaugelt varju jätavad, see ei vaja erilist tõestust. Küll on aga põhjust möödamindes viidata neile teguritele, mis kõik selleks on kaasa mõjunud, et need kesktalvised pühad nii suurejooneliseks ja tähtsaks on kujunenud. Jõulukommete ja nendega seotud uskumuste ning riituste eritlemine näitab üsna selgesti, et küsimuses olevad talvepühad on omapärane suur kompleksnähtus, kuhu on kokku kuhjunud terve hulk uskumusi ja kombeid, ühelt poolt ülekandena mitmesugustelt sügispühadelt, teiselt poolt aga ka eri ajajärgudest meie vanemas kultuuriajaloos. Kindlaks põhjaks on siin igivanad talvise pööripäeva pidustused, kuid nendega on liitunud esivanemate hingede austamine ja terve rida agrikultuur-riitusi, mis on omased eriti lõikusajale. Niisugune süntees ei ole aga sündinud täiesti omaloomingult, vaid siin on väga silmapaistvat osa etendanud mitmesuunalised välismõjud mitmest eri ajajärgust. Nii tuleb meie jõulupühade üldmeeleolus ja suurelt osalt ka pühade varustises nähtavale silmapaistvaid

skandinaavilisi jooni. Iseloomustav on ju sel puhul seegi asjaolu, et niihästi meie jõulu kui ka nääripäeva nimetus on muinasrootsi algupära, tõenäoselt viikingite-ajastust (vrd. tänapäeva-rootsi vastavaid nimetusi, *jul* ja *nyår*). Edasi on jõulupühadele oma jao lisavärvingut andnud kristlus ja vulgaarkristlus saksa keskaegse katoliku kiriku kaudu ja lõpuks tulevad hilisemad saksa mõjud oma jõuluvanade, jõulupuude, piparkookidega jne.

Jõulupühad oma väga mitmekesise kombestikuga on selleks liiga laialdane nähe, et neid siin üksikasjalikumale vaatlusele võtta. Ka siin leidub terve hulk riitusi, ennustusi jne., mis silmas peavad järgneva suve vilja-, karja- ja pereõnne. Mitmesuguste hilisemate mõjude tagajärjel on aga siin tihti inimese isiklik käekäik nihkunud esirinda. Ka kõikide majanduslikku edu taotlevate riituste vaatlus ei mahu käesoleva töö piiridesse. Märgitagu üldjoonis ainult, et kogu jõulupidustusi oma rikkalike söömingute ja joomingutega võib võtta üheainsa suure heaolu ja majandusliku edu taotlemisena, kusjuures muidugi arvesse tuleb võtta pidustuste puht lõbususlikku külge — talupoja kesktalvist puhkust ja mõnutundmist maa- ja karjasaadustest. Ainult paar tüübilist nähtust, mis lähemalt liituvad põllunduse ja karjandusega, on siiski väärt eriti esile tõsta.

Juba ühenduses lõikuskommetega oli juhus viidata nähtusele, et põllult esimesena lõigatud rukkivihud hoiti alal jõuluni. Nii see on olnud kombeks eriti saartel ja Lääne-Eesti rannikul. Eelnimetatud Hiiu- maa ooljapäeva-vihk ei ole olnud ainuke, mis jõuluõhtul tuppa toodi, vaid nii on talitatud esimeste vihkodega tihti, kuigi nende alalhoidmine jõuludega lõppeski. Nii on samalt Hiiumaalt teateid, mille kohaselt esimene rukkivihk hoiti alal kas aidas või toa parsil ja anti talle jõuluõlut juua ning pühadetoitu

süüa. Samuti on talitatud Ridalas Läänemaa rannikul. Sarnaseid teateid on mujaltki Eestist, kuid vanemad kirjeldajad on jätnud kahjuks kohad täpselt määramata. Nii räägib *Kreutzwald kollivihust*, mis sügisel esimese rehe ahtmise ajal on aita viidud ja seal jõuluni või vana-aasta õhtuni alal hoitud. Jõulu- või vanaaasta õhtul toodud see vihk siis tuppa, võetud sest mõned kõrred, mis visati vastu lage, et nende järgi tulevast viljasaaki ennustada. Ülejäänud osa niisutatud õllega ja söödetud lehmadele piimaanni tõstmiseks. Väga tähelepanu-vääriva teate on toonud *F. J. Wiedemann rehepapi*-nimelise vihu kohta. Selle teate kohaselt nimetati rehepapiks vihu, mille peremees lõikuse alguses oma käega esimeseks oli lõiganud. See vihk asetati parsile ja nimelt söögilaua kohale. Seal seisis rehepapp jõuluõhtuni, mil peremees ta maha võttis ja selle põhjal tegi igasugu ennustusi tuleva aasta kohta. Pole võimatu, et jõuluõhtul lakke visatud õled või söögilaua kohal rippuvad viljavihud on meie õlgedest laekroonide kauged eelkäijad, sest neid kroonegi on valmistatud suurteks pühadeks, eriti aga jõuludeks. Teiselt poolt näib aga mingi ideoloogiline side valitsevat ka esimese vihu ja eespool märgitud erikujuliste jõululeibade vahel (vt. lk. 76). Teatava rööbikjoonena paistab siin silma kõigepealt see üksikasi, et esimese või viimase vihu nimetused korduvad tihti ka jõululeiva nimetustes, nagu *kollikakk* ja *jõulurikas* (vrd. *kollivihk* ja *põllupõrsas* vihkude nimega). Teiseks teame, et need isesugused jõululeivad on tehtud mõnikord jahudest, mis oli jahvatatud esimese vihu teradest. Lääne-Saaremaa näarikakku torgati enne ahju panemist mõned rukkipead (joon. 13), mille kõrbemise järgi uuemal ajal on ennustatud küll pereliikmete surma, kuid mis algupäraselt on kindlasti seisnud seoses viljaõnnega. Et jõululeibade

ja näarikakkudega on nagu rituaalsete vihkudegagi taoteldud saagi pidevust või karja õnne, see mõte tuleb selgesti nähtavale nende kakkude alalhoidmise ja kasutamise viisides. Need kakud seisavad jõululaulu kogu pühade aja. Neid ei süüa aga siis, vaid hoitakse aidas viljasalves kuni kevadkünnini, -külvi- ni või karjalaskmiseni, mil need ilmse jõutoiduna jagatakse inimeste ja loomade vahel.

Vanematel aegadel on vähemalt Loode-Eestis jõuluajal liikunud perest perre erilised loomadeks moonutatud inimesed *jõulupuki*, *näärisoku*, *kolmekuninga-kitse* ja *jõuluhane* nime all. Need on oma kuju ja nimetuste poolest täielikud paarimehed mardipukile ja kadrihanele, kuid ka sisuliselt leidub nende vahel ühiseid jooni. Mis puutub eriti jõulupukki või näärisokku, siis püüdsid need jäljendada elavat pukki või sokku. Selleks oli noormees, kes soku osa etendas, varustatud kas looduslike soku sarvedega või nende imitatsioonidega ropsimõõkade, puulusikate jne. näol. Sageli kandis sokk aga torbikukujulist õlgkübarat, mille tipust hargnes paar või kolm õlgedest palmitsetud sarve. Saaremaa näärisokkude selgroo moodustas hobuse look, mille ühe otsa külge oli kinnitatud puust nikerdatud soku pea sarvedega, teise otsa külge aga saunavihast saba (vrd. joon. 51). Sokuna esinev noormees asus kaksiti loogale, nii et selle ülespidi pööratud otstest peapoolne jäi ette ja sabapoolne taha. Katteks tuli pahupidi kasukas ja looma tunnuseks kaela veel karjakell või krapp. Tihti liitus mitu sokku karjaks, kes ühe karjase juhtimisel algas oma ringkäiku peredes uusaasta varahommikul. Ukse taha tuldi suure kisa ja käraga, mökitamise, poksamise ja kellade kõlinalaga. Uksed avati meeeldi, sest kahju oli, kui sokud oleksid möödunud. Sisse astudes sooviti uueaasta õnne tavaliselt järgmiste sõnadega: „Head uut aastat!“ „Tüd-

rukud mehele, kanad munele, lammastele kaksikud talled, hobustele takust-varsad!" Seejuures visati ka herneid põrandale. Vastutasuks anti sokkudele õlut juua, keedetud ube süüa ja riputati neile kingituseks sarvede otsa sukki, kindaid või sukapaelu. Viimastel aegadel oli sokkude peaaülesandeks ainult lõbusa meeleolu valmistamine, laste hirmutamine ja tüdrukute narrimine. Karnevali-joon on sellele jõuluetaendusele olnud kahtlemata juba algusest peale omane, kuid selle kõrval paistab silma ka tõsisem tagamõte: tulevase viljasaagi ja karjaõnne mõjustamine.

Jõuluhani, kes liikus peamiselt jõululaupäeva õhtul, oli kaetud samuti pahupidi kasukaga, kuid varustatud hanenokaga (mille aset võis täita ka kasuka käisest väljasirutatud käsi kahe harakil sõrmega). Nagu kadrihani nii oli ka tema jõuluaegne paarimees liikvel peamiselt laste hirmutamiseks. Kuid vaevalt seegi on olnud selle jõulumoonutise algupärane ülesanne.

Peale kirjeldatud näärisoku on Saaremaal valmistatud veel samanimeline mänguasi hane rinnaluudest (joon. 52). Erilise ülesvinnatava pilbas-saba abil pandi seesugune sokk põrandal või laual kukerpalle lööma, s. t. „poksima”. Loode-Eesti mandril, näit. Raplas on aga sokkusid tehtud mardipäeval, mardihane luudest, millest ka tema nimetus *mardisokk*. Siin leidub siis teatav vaste *vurrluudele*, mis tehti vastlapäeval seajala kontidest. Pole võimatu, et siingi on tegu algupäralt mingi maagilise vahendiga, millega püüti mõjustada või ennustada loomakasvu, kuid mis hiljem on degradeerunud laste mänguasjaks.

Igasugu põllundus- ja karjandusriitused oma rituaalsete vihkude, leibade ja isegi moondatud loomadega on Euroopa talupojaühiskondades üldtuntud nähteid. Moondatud loomad esinevad juba küttide ühis-

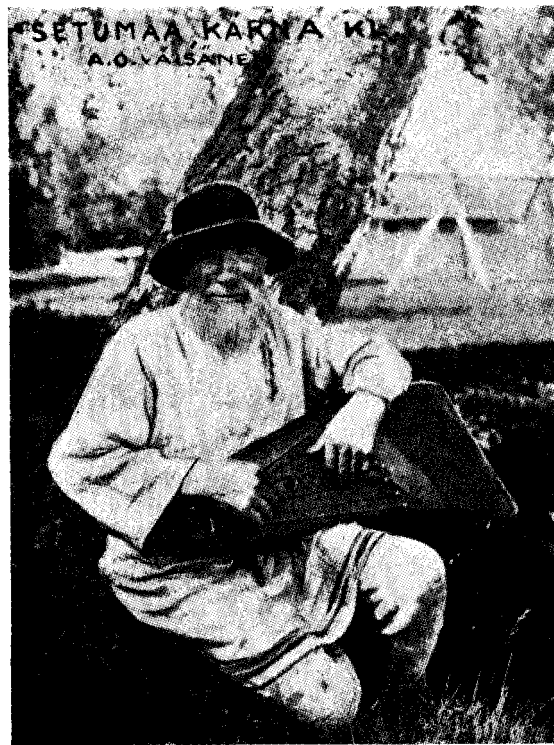
konnas. Teatavaid üksikasju ja eri jooni neis riitustes silmas pidades võib aga sel alal piiritleda mõningaid eri ilmet kandvaid tüüpilisi piirkondi. Mis puutub eriti eesti lõikusriitustesse, siis näitavad need ühelt poolt suurt sugulust soome, teiselt poolt aga ka germaani vastetega. Ka ses asjas tuleb siis nähtavale see kultuuripiirkond, mis eriti põllunduse osas iseloomustab Läänemere rannikmaid. Silmapaistvaid kokkusattuvusi võime selles piirkonnas leida aga eespool märgitud jõululeibades, näärakakkudes, kuid ka jõululõbustustes, kus keskseks kujukaks on sokuks moonutatud inimene. Iseloomustaval viisil ongi kõikide nende nähtuste levik Eestis tihedam ja järjekindlam just saartel ja mandri loodenurgas, kus oleme kohanud ka paljude muudegi erinevustega meie rahvakultuuris.

Muusikariistadest

Tihti veelgi rahvusvahelisema ilmega kui mitmed töö- ja tarberiistad on mitmesugused muusikategemise vahendid. Suurtes joontes maksab see ka eesti rahvapäraste muusikariistade kohta. Primitiivsed puhkpillid tohutõrvede ja sokusarvede näol on tuntud kõikide Euroopa rahvaste juures, eriti seal, kus karjandus on etendanud silmapaistvat osa. Nagu juba karjandusega ühenduses on märgitud, on tõrved ja sokusarved meil olnud enam karjaste ajaviite- ja märguandevahendid kui tõelised muusikariistad. Meie tõrvedel puuduvad pealegi veel sõrmelised, millela nõudlikumat viisi puhuda ei saa. Tõrvede ja sokusarvede kõrval on meil tarvitusel olnud veel üks vana ja laialt tuntud muusikariist, nn. *parmupill*,

mida mängides suukoobast kasutati resonaatorina. See on väike võtmepära-taoline raudese, mille harude vahel leidub õhuke teraskeel. Kui see keel sõrmeotsaga tõmmates vibreerima pandi, tekkis parmupinat meenutav heli. Parmupill on nähtavasti vana orientaalne muusikariist, mida võib kohata kogu Aasias, ka praeguste Siberi rahvaste juures. Aga juba XIV sajandi teiselt poolelt leidub selle kohta teateid ka Kesk-Euroopast. Kas küsimuses olev pill meil on otse Aasia algupära või on see siia kodunenud keskajal läänest, ei ole kindel. Orientaalsel algupära on lõppude lõpuks ka üks meie populaarsemaid pille, mis siia tulnud pärast kannelt ja enne lõõtspilli, nimelt *torupill*. Idast on torupill Euroopasse kantud rooma sõdurite ja teatrite vahendusel. Torupilli saatel on meil toimunud pulmapeod, kuid ka talgu- ja kõrtsitantsud (joon. 55). Torupilli side elurõõmsate joomapidudega on olnud põhjuseks, et kirikuõpetajad selle pilli vastu on seisnud, kuid tagakiusamisest hoolimata on see muusikariist rahvapillina vastu pidanud üsna hiliste aegadeini. Viimati leidus selle mängijaid veel saartel.

Nende rahvusvahelise ilmega pillide kõrval on Eestis aga paiguti üsna hilise ajani alal hoidunud ka üks ürgvana omapärane muusikariist, ja see on *kannel*. Juba kandle ehitus ise kannab muistse puukultuuri tunnuseid: selle kõlakast on õõnestatud jämedast kuuseoksast ja varustatud õhukese augulise kaanelauaga. Seda pilli iseloomustab ebasümmetriline kuju, mis mõnel juhul meenutab linnutiiba. Eriti käib see iseloomustus setu kandle kohta, mille tunnuseks on eriline õhuke tiib-pikendus, *laba*, ühes otsas. Vanemad kandle olid viie või kuue keelega, uuematel võib see arv aga tõusta kümneni. Siin

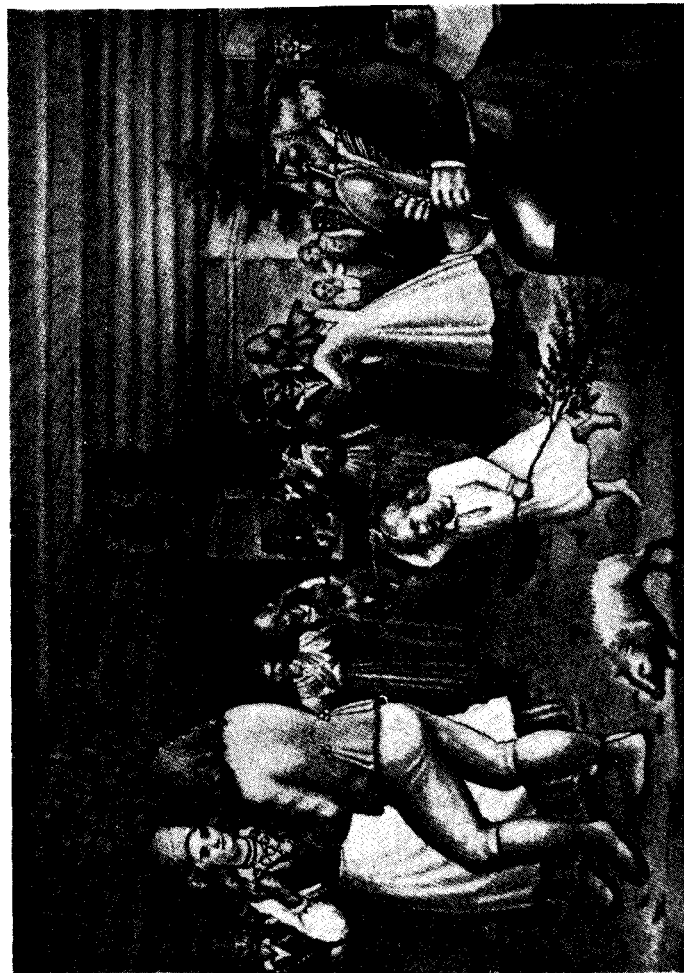

Joon. 54. Setu mees kandlega.

kohtame järjekordselt ühe nähtega, mida kaugemas minevikus on tuntud kogu maal, kuid mis lõpuks on taandunud Kagu-Eesti nurka. Setumaal leidus veel käesoleva sajandi algusel kandlemängijaid (joon. 54), mujalt Eestist, m. s. ka saartelt, on aga muuseumidesse sattunud ainult vanu, ammu vaikinud kandleid. Juba kandle ülemaaline levik räägib selle poolt, et siin peab olema tegu ühe muistse muusikariista-

ga. See seisukoht saab aga veelgi laiema aluse, kui arvesse võtta, et kandle nimetus pärineb algsoome ajast ja esineb kõikides läänemere-soome keeltes. Siia kuulub liivi *kandla*, vadja *kannõl*, soome *kantele*, karjala *kandeleh*, mis nagu eesti kannelgi, on tagasi- viidavad ühisele algkujule, mille algupära tuleb tõenäoliselt otsida balti keeltest. Samast tüvest tuleneb ka läti hilisem kandle nimetus *kuokle* ja leedu *kankles*. Ka kuju poolest moodustavad eesti, soome-karjala ja läti kanded ühise tüübirühma.

Peale kandle on Eestis tarvitatud muidki keelpille, kuid need on kõik hilisemad ja suurelt osalt piiratud levikuga. Nii on Loode-Eesti rannikul mängitud nn. *rootsikannelt*, neljakeelelist mänguriista, mis teataval määral meenutab viiulit. Seda mängitigi poognaga. Kõikide tunnuste järgi on siin tegu mänguriis- taga, mis pärineb rannarootslastelt. Viimaste juures kannab see nime *talharpa*. Samas Loode-Eestis, kuid märksa laiemas ulatuses on olnud kasutusel ühe kee- lega, poognaga mängitav *mollpill*. Kuna viimast on kasutatud peamiselt saatemuusika tegemiseks kiri- kulauludele, siis on selle levimine seotud palveven- dade tegevusega. Kandle otseseks järglaseks rahva- pillina on *simmel* ehk *tsimmel*, mida mõnel pool ongi kutsutud kandleks. Väga populaarseks rahvapilliks ei ole see võõrapärane muusikariist aga kusagil muu- tunud. Viiul, gitarr, mandoliin jne. ei kuulu enam meie vaatluse piirkonda.

Joon. 55. Pilt Eesti kõrtsi XIX saj. keskel. Paremäl esiplaanil torupillimängija. L. H. Peterseni maalingu järgi.

Eesti kui elamisala ja kultuuri- piirkond

Oma sügavamas olemuses ei ole inimkultuur midagi muud kui selle võitluse tulemus, mida inimene aastatuhandete jooksul on pidanud oma ümbrusega. Selle ümbrusega kohaneda ja end maksma panna püüdes, toidust muretsedes, ilmastiku, metsloomade ja naabrite vastu kaitset otsides, seejuures oma mõtetegevust teritades ja üleloomulikkude jõududega soodsaid vahekordi sobitades on inimene sotsiaalse olendina aegade kestel loonud terve kogumiku vahendeid, mis kõik kokku moodustavadki tema kultuuri. Kultuur kui niisuguse võitluse tulemus ei ole aga mingi surnud sadestus, vaid eluline mehhanism, mille abil üha uusi väärtusi juurde luuakse ja mille varal on kujunenud inimese enda loov vaim, rahvused ja inimkond. Need põhilaused kehtivad loomulikult ka iga üksiku rahvuse ja rahvakultuuri kohta, sest nn. inimkultuur on ju lõppude lõpuks tekkinud ikkagi eri rahvaste ringides. Teatava rahva või rahvaste rühmituse kultuuri iseloomu määrab kõigepealt looduslik ümbrus, kuid ka valitsev majandusvorm ja isegi naabrite mõju ning eeskujud. Neid mõjutegureid ei saa tegelikult kunagi vaadelda päris lahus üksteisest, sest vaevalt võime leida mõnd rahvast, kelle

eluvõitlus oleks pikemat aega toimunud teistest täiesti eraldatult, n.ö. tühjas ruumis. Ümbrusega kohanemine ei tähenda niisiis mitte üksnes kohanemist loodusliku ümbrusega, vaid ka oma naabrusega, mis omakorda kultuurivahenduse täiesti loomulikuks muudab: on mõeldamatu, et naabrite saavutused oleksid jäetud kasutamata, kui need eluvõitluses rakenduskõlblikeks osutusid.

Neist seisukohtadest lähtudes võime teha ka põgusa tagasivaate eesti rahvakultuurile, seda mõnest eri seisukohast iseloomustada püüdes. Nagu juba selle töö alguses rõhutatud, on eesti rahvakultuur kui omaette erinähtus lahutamatu seotud Eesti pinna-ga Läänemere ja Peipsi järve vahel. See maa-ala on eestluse häll, kus aastasadade ja -tuhandete pikkuse eluvõitluse tulemusena on võrsunud eesti kultuur ja kujunenud eesti rahvas. See maa pole eriti rikas oma loodusvarade poolest, kuid seal on leidunud vanematel aegadel küllalt rikkalikke jahimaid ja häid kalarandu, mis inimese juba varakult sinna on meelitanud asuma. Iseloomustaval viisil näeme aga seal varakult tekkivat ka põllunduse algeid, mis viitavad püsivama asustuse kujunemisele. Silmapaistvalt püsiva ilme on see asustus omandanud juba meie ajaarvamise algsajanditeks, kust peale võime julgesti rääkima hakata põllundusest kui juhtivast majandusvormist eesti ühiskonnas. Seda tähelepanekut toetab omalt poolt suur põllumajanduslikkude ja karjanduslikkude oskussõnade hulk, mis osalt omapärastena, osalt aga naaberkeeltest omandatuna pärinevad meie ajaarvamise algusest või esimestest sajanditest pärast seda. Eesti iseseisvuse ajal teostatud muinasteaduslikud uurimised heidavad muuseas huvitavat valgust ka sellele, missugust osa loo-

duslikud tingimused on etendanud meie põllumajandusliku asustuse tekkimisel. Paikne põllumajanduslik asustus tekib ja võtab kindlama kuju esmajoones Kesk- ja Ida-Eesti moreenjatel kõrgendikkudel ehk Kõrg-Eestis, kus leidis viljakamat pinnast põlluharimiseks. Põhja- ja Lääne-Eesti rannikualad ja paepealsed, mis moodustavad nn. Madal-Eesti*, on tol ajal veel hõredalt asustatud või paiguti hoopis tühjajad. Kahtlemata on sealgi algusest peale teotsetud põllundusega, kuid põllunduslik kultuur on seal olnud kindlasti madalam, mis sundis rahvast lisatulu otsima muudelt aladelt. Niisugused olusuhted Kõrg- ja Madal-Eesti vahel on püsinud sajandeid kuni meie päevini: Kõrg-Eesti on põllunduses seisnud alati juhtival kohal, Madal-Eesti on aga ses suhtes maha jäänud. Sellele vastavalt on ka viljakas Kõrg-Eestis alati pandud kõik lootused põllule ja varakult on seal põllult hakatud hankima ka teatavat lisatulu linakasvatamise näol. Kehva pinnaga Madal-Eestis seevastu on tulnud inimesel otsida lisatulu mujalt, ranna ääres kalastusest ja hülgepiügist, metsapiirkondades tõrvapõletamisest, pigivalmistamisest ja puutöödest, paepealsetel aga kiviraiumisest ja lubjapõletamisest. Nii ei ole see juhus, et Madal-Eesti rahvas mitmesugustes käsitöö-oskustes on sammunud esirinnas.

*) Käesolevas üldistavas kokkuvõttes on püütud esmakordselt kohandada entograafilisse vaatlusse Edg. K a n t i poolt kujundatud maa liigendust K õ r g - ja M a d a l - E e s t i k s (vt. E. K a n t, Bevölkerung und Lebensraum, kirjanduse loendis). Nagu need terminid geograafiliselt on teatava üldistuse tulemused ja seega mõnes mõttes konventsionaalsed, nii tuleb neid võtta ka siin. Nii on M a d a l - E e s t i all siin järjekindlalt mõeldud ainult selle lääne- ja põhjapiirkondi, kuna idapiirkondadest tuleb tingimisi küsimusse ainult Alutaguse, mitte aga Lohusuu- ja Peipsimaa (19. ja 20. piirkond K a n t i süsteemis).

Need loodusest tingitud erinevused Kõrg- ja Madal-Eesti majanduses, koos kultuuriarengu erineva kallakuga neis maaosades ja erisuunaliste välismõjudega, on neiks põhitegureiks, mille mõjul eesti rahvakultuur on saanud mõnes mõttes nii vahelduva ilme, nagu seda tänapäeval tunneme. See vahelduvus ilmneb niihästi majanduslikus varustuses kui ka rahvakunstis, riietuses ja isegi vaimulaadis. Nii teame eelnevast, et Eestis juba igiaegadest peale on tarvitusel olnud kaks adratüüpi, milledest üks iseloomustab just Kõrg-Eesti, teine aga Madal-Eesti või õigemini selle loodeosa põllumajandust. Rangelt kultuurajalooliselt seisukohalt vaadates võib ju öelda, et siin on end kehtima pannud erisuunalised kultuurimõjud, harkadra puhul idast ja vannasadra puhul läänest. Kui aga küsida, miks üks neist adratüüpidest on püsima jäänud ainult Ida-Eestis, teine Lääne-Eestis, siis leiame sellele küsimusele ainsa vastuse selles, et tüüpide leviku on määranud põllupinna iseloom: harkader on kodunenud sügavama mullaga Ida-Eesti põldudel, vannasader aga Lääne-Eesti madala põhjaga ja kivistel põldudel, kus sügavalt lõikava, kohmaka ja raskesti juhitava harkadra kasutamiseks puuduvad igasugused eeldused. Harkader on ajajooksul tunginud küll edasi lääne poole põlisele vannasadra levikualale, kuid äärmise Lääne-Eesti kiviste põldude piiri ei ole ta kunagi suutnud ületada. Samal viisil on seletatav eri äkktüüpide levik Eestis, kuigi nende levikupiirkonnad ei kata täiesti vastavate atrade omi. Küll vastab aga adratüüpide levikule suurtes joontes kahe eritüüpi ree levik, kusjuures nende tüüpide kultuurajaloolised suhtedki väljaspoole on samad kui atradel: Lääne-Eestis, vanematel aegadel aga nähtavasti kogu Madal-Eestis, on tarvitusel olnud lühike, kindla

konstruktsiooniga lääne tüüpi regi, Kõrg-Eestis aga pikk, algelisema ehitusega idatüüp. Oletamisi võiks öelda, et nende reetüüpide leviku puhul on otsustavat osa etendanud tehniliste oskuste tase Eesti eri osades, sest iseloomustaval viisil on kindlama konstruktsiooniga regi levinud peamiselt Lääne-Eestis, kus meeste käsitööoskus on alati seisnud kõrgemal tasemel kui mujal.

Kui tulla tagasi põllunduse juurde, võib selle elatusalaga seotud varustise hulgas tähele panna muidki piirkondlikke erinevusi. Eriti huvitavaks näiteks ses suhtes on sirbi ja vikati tüübid, mille kuju võime muinasleidude põhjal jälgida kaugemale tagasi, kui see on võimalik puuriistade puhul. Nagu eelnevast teame, oli Ida-Eestis tarvitusel sirge varrerootsuga ja hambulise teraga sirp, Lääne-Eestis aga kõvera löe ja sileda teraga vaste. Nagu näitavad vastavad muinasleiud, on lääne tüüpi sirp Eestis veel nooremal rauaajal olnud täiesti valitsev. Nähtavasti siis alles muinasaja lõpul või keskajal on idast hakanud sisse tungima teine tüüp, mis hiljemini on vallutanud kogu Kõrg-Eesti ja tunginud sealt mõnes kohas kaugemale lääne poolegi. Samasuunalist liikumist, kuigi palju hilisemast ajast, võime tähele panna ka oma vikatitüüpide levikus. Nagu võib oletada mõningate teadete põhjal, oli vana maasepa taotud vikat veel XVIII saj. lõpul Eestis üldiselt tarvitusel. Käesoleva sajandi alguseks oli see aga taganenud juba Loode-Eesti nurka ja saartele.

Viimased näited pakuvad huvi veel ühest eriseisukohast: need näitavad, kuidas kunagised üldkeelised nähted taanduvad teatavasse maaossa, moodustades seal jäänukate ehk reliktide rühmitisi ja mitmekeelsetes niiviisi eesti rahvakultuuri üldpilti. Sääraseid reliktrühmitisi võib esitada veel terve rea. Nii

on näiteks üks meie vanemaid viljapeksu-riistu, vart, XIX saj. lõpuks taandunud Lääne-Eesti rannikule, moodustades seal suletud rühma mandri ja saaremaa eritüübiliste kootide vahel. Härgade tarvitamine künni- ja veoloomadena on meil vanematel aegadel olnud üldine, kuid käesoleva sajandi algul tunti seda ainult veel mandri loodenurgas ja saartel. Samale alale olid selleks ajaks taandunud ka käsi-kiivid, mida seal kasutati tuulevaiksetel aegadel peamiselt öllelinnaste ja loomajahu jahvatamiseks. Teine igivana ja üldkeelne viljatöötlamise riist, puu-uhmer, oli seevastu taandunud Kagu-Eestisse, kus sellega valmistati odrakruupe ja suruti kanepiseemneid toiduks.

Niisuguste reliktinähtede puhul ilmneb aga see väga iseloomustav asjaolu, et neist puht majandusliku või rakendusliku tähtsusega nähted on taandunud peaaesjalikult Madal-Eestisse või kitsamalt selle loodenurka, kõik muu aga, mis kuulub eriti käsitöö ja rahvakunsti alale, peamiselt Kõrg-Eesti eri osadesse. Sellele vastavalt lähtuvad aga ka majanduslikku laadi uuendused Kõrg-Eestist ja muu siin nimetatud peamiselt Madal-Eestist. Niisugune vastastikune mõjusuhe nende kahe Eesti osa vahel on meie kultuuriarengule väga iseloomustav ning on kestnud aastasadu. Oleme just eelnevas märkinud, kuidas hambuline sirp on alustanud oma vallutuskäiku idast ja liikunud üle Kõrg-Eesti lääne poole. Samas on kõigepealt tulnud tarvitusele uus vikatitüüp, kuigi mitte idast, vaid Kesk-Euroopast vabrikutootena. Sellele järgneb eriline rukkivikat, rauts, mis Läti kaudu tungib Kõrg-Eestisse ja sealt pikkamööda ka rannikualadele läänes ja põhjas. Sealsamas Kõrg-Eestis on kõige varemini tarvitusele võetud põllurull, rehetamp (mille levik mujale jääb siiski piiratuks), tald- ja pöördadrad, mehaanilised linahari-

misriistad jne. Kõik need erinähted talupojavarustises pakuvad loomulikult ainult teatavaid pidepunkte talumajanduse arengus, sest nende nähetega rööbiti on toimunud olulised muudatused kogu sealses talupojakultuuris. Siia kuulub põllupinna ratsionaalsem jagamine ja kasutamine, uute kultuuritaimede tarvituselevõtt, piimakarja soetamine, põllutöö mehaneerimine, rahamajandusele üleminek ühes teatavate struktuurimuutustega pereelus.

Teatavaid Kõrg-Eestist olenematuid uuendusi võime ju tähele panna ka Madal-Eesti talupoja majanduslikus varustises, kuid need kannavad rohkem tehnilist ilmet ja jäävad oma levikus piiratuks. Nii teame, et Lääne-Eestisse on keskajal kodunenud pukkuulikud, mille levik sealsetelt lagedatelt ja tuulistelt rannikmaadelt vaevalt kaugemale südamaale on ulatunud. Ainult seal leidis häid eeldusi nende käigus hoidmiseks. Teame ka, et Saaremaale on läänest sisse tunginud üks eriline koodi tüüp, mis sealt kunagi pole mandrile ulatunud. Samuti on seal tuulamissarja asemel paiguti kasutatud erilist kastiga varustatud sõelte süsteemi, mis mandril näib olevat tundmatu. Üks eriline puust vikatiluisu tüüp ja Ojamaa käiad viitavad ühendustele Rootsiga.

Hoopis vastupidise kujutluse saame aga eesti rahvakultuuri arengust ja selle mõjupiirkondadest, kui vaadelda selle arengu teist poolt, kus nähtavale tulevad edusammud käsitöö-tehnikas, rahvakunstis, ehitus- ja elamukultuuris ja riietuses. Kõiges selles on Madal-Eesti etendanud juhtivat osa ja mõjustanud mõnes suhtes Kõrg-Eestitki. Et Kõrg-Eesti ses suhtes esindab alalhoidlikumat, arengulooliselt vaadates niisiis mahajäänumat poolt, seda oleme võinud eriti rõhutada juba ühenduses rahvakunsti ja riietusega. Selle eht talupoegliku konservatiivsusega seisab täielises kooskõlas isegi see nähtus, et vana algriimiline rahvalaul ja mitmed ürgelisemad jooned rahva-

usundis on palju kauemini vastu pidanud Kõrg-Eesti südamaadel kui läänerannikul ja saartel. Ainult mõningatele edusammudele Madal-Eesti rahvakultuuris olgu siin veel viidatud.

Kui võrrelda näiteks Madal-Eesti tööriistu Kõrg-Eesti omadega, siis paistab kohe silma, et esimeste valmistamisel on kulutatud palju enam hoolt, vaeva ja aega, et neile anda kõigiti käepärane kuju, tehniline viimistlus ja ilus ning meeldiv välimus. See erijoon tuleb nähtavale ka kõige lihtsamate ja igapäevasemate esemete juures, olgu see kirvevars, reha, vikatilüsi või ropsimõök. Erilisi ilunõudeid on aga silmas peetud nende esemete juures, mis kannavad pidulikumat ilmet, või mis üldse võisid sattuda võõra silma alla. Naiste käsitöodes ei saa teha mingit erilist vahet kvaliteedis. Need on olnud niisama kõrgetasemelised Kõrg- kui Madal-Eestis. See, mis aga Madal-Eesti naiste uueaegsemates käsitöodes ja üldse tekstiilkunstis erinevana silma paistab, on värvi- ja vormiuudsus, suurem individuaalsus, liikuvus ja rahutus, mis ilmestab ka kogu rahva riietust. Need eriomadused osutavad aga otseselt intensiivsemale arengule.

Silmapaistvaid erinevusi võib tähele panna ka Kõrg- ja Madal-Eesti ehitus- ja elamukultuuris. Kõrg-Eestis on elurehi üldiselt kauem säilitanud oma vanad rehe iseloomujooned, madalad seinad ühes kaugele alla ulatuvate katuseräästastega ja igast küljest kõrvalruumide vahele suletud toaga. Selle arengujärgu on Madal-Eesti elurehed, eriti läänerannikul ja saartel, ammu ületanud. Elamu seinad on seal kõrgeenenud, katuse pind on kahanevad ja vähemalt üks toa sein on piiravatest kõrvalruumidest vabastatud. Et niisugused muudatused võimaldasid klaasakende varasema tarvituselevõtu, on selgunud juba eelnevas. Nagu ilmneb Saaremaa kirikuõpetajate kirjeldustest XVIII saj. lõpult, on

sealsete talupoegade elamuolud üldse märksa paremad kui samal ajal mandril: toad on ruumikad ja hästi korras hoitud, varustatud akendega ja tihti laudpõrandatega ning piirvalguse asemel tarvitatakse juba küünlaid või rasvalampe. Ehitamisel arvestatakse teatavaid ilunõudeid: seinad ehitatakse tihti tahutud palkidest ja õlg- või rookatused tehakse hoolikalt ja tihedalt. Saaremaa kirjamees ja rahvalgustaja *J. W. L. v. Luce* kiidab sealsete õlgkatuste korralikkust ja ilu ning soovitab, et mujaltki Eestist tullakse sinna õppima, kuidas õiget katust tuleb teha. Täiesti Saaremaa ja Muhu omapäraks on raiekivist korstnad, mis on tehtud õonestatud kivi kuupidest. Paiguti on need korstnad sealt tunginud ka Läänemaale. Murdpaas on Lääne- ja Põhja-Eesti ehituskultuuris etendanud laiematki osa, sest sellest materjalist on tihti ehitatud väiksemad õuehooned, suviköögid, sepapajad ja laudad. Mõnel juhul on isegi nende hoonete katused laotud õhukesest paest. Saaremaa paerikastes piirkondades võib tihti kohata ilusaid paest raiutud kaevurakkeid ja kaevukünasid.

Madal-Eesti elamusisustus on mitmekesisem ja vormirikkam kui Kõrg-Eestis. Just seal on toolide ja söögilaudade vormid kõige vahelduvamad ja just sealt pärinevad meie kõige ilusamad puulühtrid ning küünlapiibud. Ka on õle- või roolõikudest valmistatud laeilustused levinenud Madal-Eestis, eriti selle loodenurgas ja saartel.

Samasuunalisi näiteid võiks tuua veel palju, mitmetelt erialadelt, kuid juba esitatud materjalid ja võrdlused näitavad küllaldase selgusega, et Madal-Eesti hilisemat rahvakultuuri arengut on tiivustanud mitte seevõrra majandusliku kasu taotlused, kui muud motiivid, mille hulgas püüd parema ja ilusama poole on etendanud tihti määravat osa.

Kõigile piirkondlikkudele erinevustele vaatamata on aga eesti rahvakultuur oma põhikoelt ehk struk-

tuurilt ühtlane. Selle loomisel on kasutatud küll osaliselt erinevaid abinõusid, kuid need abinõud moodustavad ainult selle osa kultuurist, mida võime nimetada tehniliseks varustiseks. Kultuuri olemuse ja põhikoe on aga määranud valitsev elatusala, põllundus, mis muud elatusviisid igal pool eranditult on surunud hoopis kõrvalisse ossa. On ju väga iseloomustav, et põllundus ühes karjakasvatusega domineerib isegi kehvadel rannikualadel, kus tingimused selle arenguks on tihti väga ebasoodsad. Kuid meie rahvakultuuris leidub peale selle veel muidki asjaolusid, mis seda kultuuriühtlust tunnistavad. Siia kuulub kõigepealt üks nähtuste kogumik, mis on seotud viljakuivatamise, -peksmise ja -puhastamisega. Selle kompleksi ühiseks terminiloogiliseks väljenduseks on kogu Eestis *rehi* ja rakenduslikuks keskuseks *rehehoone* oma kindlate tüübitunnustega. Selles ei ilmne mingeid olulisi erinevusi maa eri osades. Rehega on lahutamatult seotud tüüpiline elamukuju, elurehi, mis näitab ainult väheolulisi, arengulooliselt hõlpsasti seletatavaid erinevusi. Elamu on aga teatava kultuurikompleksi ühtluse hindamisel väga olulise tähtsusega, sest see on kõige raskemini muutuvaid nähteid, seotud maapinna ja rahvale omaste eluviisidega. Vaevalt leidub mõnd teist rahvast maailmas, kelle elamu näitab nii suurt tüübiühtlust kui eesti elurehi. Kuna elurehi kuulub ühtlasi ka meie kõige omapärasemate nähete hulka, mis säärasena esineb ainult veel vanal eesti kultuuri taandalal, Põhja-Lätis, siis esindab see kõige ilmekamalt eesti rahvakultuuri ja tähistab selle kultuuri äärmisi piire vastu naaberalasid.

Kui arvesse võtta, et Eesti alal esineb terve rida reliktrühmitisi, mille esindajad kaugemas või lähemas minevikus on katnud kogu maa, siis saab eesti kultuuripilt ajaloolises perspektiivis ka palju ühtlasem, kui see, mida tunneme möödunud sajandi lõpust või käesoleva alt.

Eesti rahvakultuuri ühisele põhikoele ja selle põllunduslikule iseloomule osutavad lõpuks ka esitatud näited vaimse kultuuri alalt. Sel puhul meenutagu ainult, et eestlased juba muistsest iseseisvuse ajast peale on kasutanud teatavaid ühiseid viljamõõte, milledest üks, vakk, on etendanud laiematki osa meie majanduses, ühiskonnas ja isegi kultuses. Eesti rahvakalender on tüüpiline talupojakalender, kus aasta tähtpäevad silmapaistvalt on seotud põllunduse ja karjandusega. Seega leidub meie kultuuris erinevate nähete kõrval ka palju ühiseid jooni, mis õigustavad rääkima ühisest eesti kultuurikompleksist ja erilisest eesti kultuuripiirkonnast.

KIRJANDUST.

Üldiselt. Vanemaid teoseid, milles leidub kirjeldusi või märkmeid eesti rahvakultuuri kohta üldse.

R. R. BROOCMAN, En fulständig svensk hus-hålds bok, Norrköping 1736 (selest Eestisse puutuvaid osi põllunduse alalt avaldanud S. ERIXON Õpetatud Eesti Seltsi Toimetustes XXX). T. HJARNE, Ehst, Lyf- und Lettländische Geschichte (Monumentae Livoniae Antiquae I, Dorpat-Lpz. 1835), A. W. HUPEL, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland I-III, Riga 1774 — 1782. CHR. KELCH, Liefländische Historia jne. I, Reval-Rudolfstadt 1695. J. G. KOHL, Die deutsch-russischen Ostseeprovinzen jne, I-II, Dresden-Lpz. 1841. FR. KRUSE, Die Ur-Geschichte des estnischen Volkstammes, Leipzig 1846. S a m a Necrolivonica, jne., Dorpat 1842. J. W. L. v. LUCE, Topographische Nachrichten von der Insel Oesel, Riga 1823. S a m a, Wahrheit und Muthmassung, Pernau 1827. A. OLEARIUS, Viel vermehrte moscovitische und persianische Reisebeschreibung, Hamburg 1696 (ja korduvad varasemad väljaanded). J. CH. PETRI, Ehstland und die Ehsten I-II, Gotha 1802. O. SPERLING'i reisikirjeldus, avaldanud E. BLUMFELDT ja G. RÄNK pealkirjaga „Lisandeid Saaremaa etnograafiale XVII sajandi lõpult” (ERM Ar. XI). Märgitud reisikirjeldusega ühenduses on käesolevas töös nimetatud üht teist umbes kaasaegset kirjeldust Saaremaalt, mille on avaldanud F. KEUSSLER artiklis

„Ein Staatskalender aus dem Ende des XVII Jh. mit Nachrichten über die Ostseeprovinzen“ (Sitzungsber. der Gesellschaft für Gesch. und Altertumsk. d. Ostseeprovinzen Russlands 1912. Riga).

Uuemaid kokkuvõtteid ja teoseid.

Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat (= ERM Ar.) I—XIV, Tartu 1925—1938. F. LEINBOCK, Die materielle Kultur der Esten, Tartu 1932. F. LINNUS, Über die materielle Kultur der Esten im Mittelalter (Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1937 I). I. MANNINEN, ülevaade eesti rahvakultuurist koguteoses „Eesti, maa, rahvas ja kultuur“, Tartu 1926 ja tema teoses „Soomesugu rahvad“, Tartu 1929. S a m a, rahvateaduslikud ülevaated koguteoses „Eesti“ Setu- ja Pärnumaa köidetes. S a m a, Etnograafiline sõnastik, Tartu 1925. S a m a, ERM-i rahvateaduslike kogude juht (sis. temaatiliste seletustega), Tartu 1928. G. RÄNK, rahvateaduslikud ülevaated koguteoses „Eesti“ Saare-, Lääne-, Viljandi- ja Harjumaa köidetes (viimane trükist ilmunuta). S a m a, Eesti rahvakultuur Poola- ja Rootsi ajal (Eesti Rahva Ajalugu, 10. vihk) ja Eesti rahvakultuur pärisorjuse ajal (sammas, 12 ja 13 vihk). S a m a, Vana-Eesti rahvakultuur, Tartu 1935.

Eestlaste algupära ja ajalooline ümbrus.

Soomesugu rahvaste kultuurialaloost üldse: Koguteos „Suomen Suku“ I, Helsinki 1926 (E. N. SETÄLÄ) ja Suomen Kulttuurihistoria I, Helsinki 1935 (Y. H. TOIVONEN); neile lisaks: O. LOORITS, Eesti ajaloo keerdküsimusi (Virittäjä 1946), sellele vastuseks R. INDREKO, Soomeugrilaste päritolust ja asualadest (Virittäjä 1947). Läänemere-soome-eesti muinaskultuuri ja naabrussuhteid selgitavad: J. KALIMA, Die ostseefinnischen Lehnwörter im Russischen (Suom.-ugril. Seuran Toimituksia XLIV). S a m a, Itämerensuo-

malaisten kielten balttilaiset lainasanat, Helsinki 1936. L. KETTUNEN, Über das Verhältnis der ostseefinnischen Sprachen und die vorgeschichtliche Gruppierung der entsprechenden Völker (ÖES Aastar. 1938). V. KIPARSKY, Fremdes im Baltendeutsch (Mém. de la Soc. Néophilologique de Helsingfors XI). J. MIKKOLA, Die älteren Berührungen zwischen Ostseefinnisch und Russisch (Suom.-ugril. Seuran Toimituksia LXXV). K. VILKUNA, Vanhimmat suomalais-slaavilaiset kosketukset ja suomalaisten esihistoria Itämeren partailla (Kalevalaseuran Vuosikirja 27—28) (sisaldab rikkalikult viiteid vastavale kirjandusele). Eriti Eesti muinasaega puutuvalt: R. INDREKO, Looduse ja maastiku määrav osa Eesti muinasaegsel asustamisel (ERM Ar. IX—X). H. MOORA, Die Vorzeit Estlands, Tartu 1932. Koguteos „Muistse Eesti Linnused“, Tartu 1939. R. INDREKO, Origin and Area of Settlement of the fenno-ugrian Peoples (Science in Exile nr. 1, Heidelberg 1948). S a m a, Die mittlere Steinzeit in Estland (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar 66).

E. rahvak. majanduslikud alused.

Majandusajaloolist: Eesti Majandusajalugu I, Tartu 1939. O. LIIV, Die wirtschaftliche Lage des estnischen Gebietes am Ausgang des XVII Jahrhunderts (ÖES Toimetused XXVII). H. SEPP, Lõuna-Eesti põllumajanduse arengu suund 1880-ndais aastais (Eesti Tead. Akad. Aastaraamat I). Kütmine ja hülgepüük: I. MANNINEN, Die Sachkultur Estlands I, Tartu 1931. Kalastus: s e a l s a m a s, ja sellele lisaks G. RÄNK, Peipsi kalastusest, Tartu 1934. S a m a, Haruldane kalapüümis (ERM Ar. VI), S a m a, Paar haruldast püünisetüüpi Narva jõelt (ERM Ar. VIII). Eriti muinaspüünistesse ja võrgujäänustesse puutuvalt: R. INDREKO, Kiviaja võrgujäänuste leid Narvas (ERM Ar. VII). S. PÄLSI, Kivikautinen kalastajayhdyksunta (Uusi Suomi 1938, nr. 297). S a m a, Esihistorian tutkimuskentiltä, Jyväskylä-Helsinki 1939. Põllundus ja karjandus: P. JO-

HANSEN, Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter (ÖES Toimetused XXIII). F. LINNUS, Eesti vanem mesindus I (ERM Ar. XII—XIII). I MANNINEN, Die Sachkultur Estlands II, Tartu 1933. J. MARK, Über das Roggendreschen bei den Esten (ÖES Aastar. 1931). S a m a, Neue Bemerkungen über das Dreschen und Ernten bei den Esten (samas, 1932). S a m a, Ein Beitrag zum Ernten bei den Esten (Eesti Tead. Akad. Aastaraamat I). G. RÄNK, Eesti ader (ERM Ar. IV). Võrdlevalt: J. LINGIS, Akerns beredning i östra Litauen (Folk-Liv VII—VIII 1943—44). K. VILKUNA, Varsinaissuomalaisten kansanomaisesta taloudesta, Porvoo 1935. S a m a, Gaffelplogen (Finskt Museum 1935). **Toitlus:** Leivaajaloost, vt. kokkuvõtlikult K. VILKUNA, Brödet och bakningens historia i Finland (Folk—Liv IX 1945). Eesti rahvapärastest toitudest: H. KURRIK, Kama (ERM Ar. IV). S a m a, Veri söögima- janduses (sama V.). S a m a, Vorstid (sama VIII). I MANNINEN, Jõululeibadest ja näärikakkudest Eestis (Album M. J. Eiseni 70. sünnipäevaks, Tartu 1927).

Liiklemis- ja veovahendid.

H. HAGAR, Två slädtyper i Estland (Svio-Estonica VIII). G. RÄNK, Härjaike (ERM Ar. V). S a m a, Eesti rahvakultuur pärisorjuse ajal (vt. eelnevas). K. VILKUNA, Varsinaissuomal. taloudesta (vt. eelnevas). Eriti vee- sõidukitesse puutuvalt: I. MANNINEN, Zur Ethnologie des Einbaumes (Eurasia Sept. Antiqua I). G. RÄNK, Zwei seltene Bootfunde aus Estland (ÖES Aastar. 1933). Q. SCHNEIDER, Das Schlangenschiff der Matzalwieck jne. (Beitr. zur Kunde Estlands XV). K. VILKUNA, Vanhim- mat suomalaislaavil. kosketukset (vt. eelnevas).

Asustusvormid ja taluehitised.

Asustusvormide kohta: J. G. GRANÖ, Eesti maastikuli- sed üksused (Ajakiri „Loodus” I 1922, nr. 2, 4, 5). P. JO-

HANSEN, Siedlung und Agrarwesen (vt. eelnevas). S a m a, Die Estlandliste des Liber Census Daniae, Reval 1933. E. KANT, Bevölkerung und Lebensraum Estlands, Tartu 1935. G. RÄNK, Eesti küla veevarustusest ja kaevu- tüüpidest (ERM Ar. XI). Ehitised: I. MANNINEN, Die Sachkultur II (vt. eelnevas). S a m a, Setude ehitused I—II (ERM Ar. I—II). G. RÄNK, Über die russischen Rie- gengebäude im Kreise Petseri (ÖES Toimetused XXX). S a m a, Saaremaa taluehitised I, Tartu 1939. Võrdlevalt: P. KUNDZINSH, Dzivojama rija Latvija, Riga 1934. G. RÄNK, Eldstadsformer i de östbaltiska förstuköken (Folk- Liv IX 1945). S a m a, Vatjalainen koti (Kalevalaseuran Vuosikirja 27—28). S a m a, Några korsningsformer mellan den estniska boningsrian och estlandssvenskarnas bostads- byggnader (Svio-Estonica 1944—1948). Elamu sisustusse ja siseilustustesse puutuvalt: H. KURRIK, Näärikroonid (ERM Ar. IV). I MANNINEN, Toailustused (ERM Ar. XIV). R. PÖLDMAE, Eesti rahvaomastest majariistadest (ERM Ar. V). G. RÄNK, Saaremaa taluehit. (vt. eelnevas). S a m a, Valkea pellavakangas virolaisten asuintuvan seinä- koristeena (Suomen Museo 1944).

Käsitöö ja rahvapärane tarbekunst.

T. KADAK, Eesti rahvakunst, Tartu 193. . . H. KURRIK, Kõlavöö Eestis (ERM Ar. VII). S a m a, Tekstiiltehnilisi haruldusi ERM-is (sama IX—X). I. MANNINEN, Kannud, Tartu 1926. S a m a, Kindad, Tartu 1927. V. PÄTS, Eesti rahvariie ja ornament I—II, Tallinn 1926. Ajaloolisest vaatekohast: G. RÄNK, Eesti Rahva Ajalugu vihik 10, 12 ja 13 (vt. eelnevas).

Inimese välimus — rahvariided ja ehted.

H. KURRIK, Eesti rahvarõivad, Tartu 1938. I. MANNI- NEN, Eesti rahvariiede ajalugu (ERM Ar. III) ja sinna juurde kuuluv „Album” värviliste joonistega (neis teostes

leidub rikkalikult viiteid vanemale, rahvariideid käsitlevale kirjandusele).

Ainelise ja vaimse kultuuri piirimaolt.

Mõõtudest ja märkimisvahendeis: Eesti majandusajalugu (vt. eelnevas). A. KORHONEN, Vakkalaitos, Helsinki 1928. F. LEINBOCK, Rahvaomastest mõõtudest Eestis (Album Eiseni 70 sünnipäevaks, vt. eelnevas). Tähtpäevad, rahvakalender jne.: J. W. BOECLER, Der Ehsten abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten, mit... Anmerkungen beleuchtet von FR. R. KREUTZWALD, St-Petersburg 1854. M. J. EISEN, Meie jõulud, Tartu 1931. J. B. HOLZMAYER, Osiliana II, Dorpat 1872. J. W. L. v. LUCE eelnevas märgitud teosed. O. LOORITS, Eesti rahvausundi maailmavaade, Stockholm 1948. S a m a, Mulgimaa ohvrikohad (Kaleviste Mailt, Tartu 1935). S a m a, Rahvakalender Eesti Entsüklopeedias. E. PÄSS, The Estonian-Finnish Text of the Calender of Anniversaire (ÕES Aastar. 1937 I). G. RÄNK, Näärisokk ja jõuluhani (Album Eiseni 70. sünnipäevaks, vt. eelnevas). S a m a, Materiaalne Peko ERM Ar. IX—X). S a m a, Muhulaste leedutuled (Kaleviste Mailt, vt. eelnevas). F. J. WIEDEMANN, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten, St-Petersburg 1876. Muusikariistadest: E. ARRO, Zum Problem der Kannel ((ÕES Aastar. -929).

S I S U K O R D :

Eessõna	Lk.
Eestlaste algupära ja ajalooline ümbrus	7
Eesti rahvakultuuri majanduslikud alused	29
Ürgtootluse harud talupoja majanduses	29
Küttimine — 30, Hülgepüük — 34, Kalastus — 35.	
Peamised elatusharud	46
Põllundus — 46, Karjandus (ja mesindus) — 68.	
Toitlus	74
Liiklemis- ja veovahendid	80
Asustusvormid ja taluehitised	85
Külad ja talud	85
Elumajad ja kõrvalhooned	92
Rehetuba kui eluruum — sisustus, korrashoid ja siseilustused	114
Käsitöö ja rahvapärane tarbekunst	125
Meeste käsitöö — 125, Naiste käsitöö — 133.	
Inimese välimus — rahvariided ja ehted	139
Ainelise ja vaimse kultuuri piirimaolt	172
Arvamise-, mõõdu- ja märkimisvahendid	172
Rahvakalender	179
Silmapaistvamaid tähtpäevi aastaringis	184
Muusikariistadest	201
Eesti kui elamisala ja kultuuripiirkond	206
Kirjandust	217

